

**CITRA SAHA KETIDAKADILAN GENDER TUMRAP WANODYA ING
NOVEL PISUNGSUNG KANG WINGIT ANGGITANIPUN
ATAS S. DANUSUBROTO**

Skripsi

Kaaturakan dhumateng Fakultas Bahasa Dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Minangka Jejangkepaning Syarat
Anggayuh Gelar Sarjana Pendidikan

kasusun dening :

DITA KURNIAWATI

10205241033

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**

2014

**CITRA SAHA KETIDAKADILAN GENDER TUMRAP WANODYA ING
NOVEL PISUNGSUNG KANG WINGIT ANGGITANIPUN
ATAS S. DANUSUBROTO**

Skripsi

Kaaturakan dhumateng Fakultas Bahasa Dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Minangka Jejangkepaning Syarat
Anggayuh Gelar Sarjana Pendidikan

kasusun dening :

DITA KURNIAWATI

10205241033

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**

2014

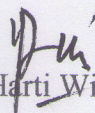
PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Citra Saha Ketidakadilan Gender Tumrap Wanodya ing Novel Pisungsung Kang Wingit Anggitanipun Atas S. Danusubroto* menika saged dipunuji awit sampun pikantuk pasarujukan dening dosen pembimbing.

Yogyakarta, 30 Mei 2014

Dosen Pembimbing

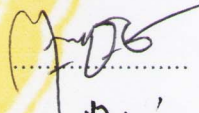
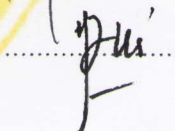

Dra. Sri Harti Widyastuti, M.Hum.
NIP. 19621008 198803 2 001

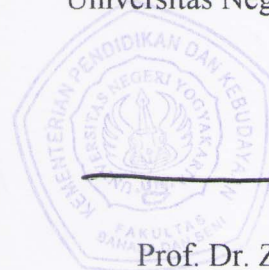
PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Citra Saha Ketidakadilan Gender Tumrap Wanodya Ing Novel Pisungsung Kang Wingit Anggitanipun Atas S Danusubroto* menika sampun dipunandharaken ing salebeting pendadaran wonten ing sangajengipun *dewan penguji* rikala tanggal 20 Juni 2014 saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI

Asma	Jabatan	Tapak Asma	Tanggal
Drs. Hardiyanto, M.Hum.	Ketua Penguji		23-06-2014
Sri Hertanti Wulan, M.Hum.	Sekretaris Penguji		24-06-2014
Drs. Afendy Widayat, M.Phil	Penguji I		24-06-2014
Dra. Sri Harti Widyastuti, M.Hum.	Penguji II		24-06-2014

Yogyakarta, 20 Juni 2014
Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M.Pd.
NIP. 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingang tandha tangan ing ngandhap menika, kula:

Nama : Dita Kurniawati

NIM : 10205241033

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika, ingkang damel kula piyambak. Samangertos kula *karya ilmiah* menika boten dipunuji kangge pikantuk *gelar* sarjana *pendidikan* wonten Perguruan Tinggi sanesipun, saha ingkang kula mangertosi ugi, wosipun *karya ilmiah* menika boten dipunserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet minangka acuan kanthi adhedhasar tata cara saha etika nyerat *karya ilmiah* ingkang umum saha dipunserat wonten kapustakan.

Wedharan menika dipunserat kanthi saestu. Menawi samangke wonten kasunyatanipun wedharan menika boten leres, sedayanipun dados tanggel jawab kula pribadi.

Yogyakarta, 30 Mei 2014

Panyerat

Dita Kurniawati

SESANTI

“Pasti ada jalan untuk setiap masalah yang kita hadapi, tergantung bagaimana cara kita menyikapi”

“Aja gumampang, mundhak getun tembe mburine”

***“Berusahalah, berdoaalah, dan serahkanlah semua kepada Allah SWT,
janganlah berputus asa karena sebenarnya Allah selalu ada di dekat kita”***
(panyerat)

PISUNGSUNG

Kanthi hamuji sukur dhumateng Ngarsanipun Gusti Allah Ingkang Maha Agung,
skripsi menika kapisungsungaken dhumateng tiyang sepuh kula kekalih, Bapak
Wagino Edi Susanto saha Ibu Samini ingkang sampun paring panggulawenthah,
panjurung, sih katresnan saha donga pangestu.

PRAWACANA

Puji sukur konjuk dhumateng Ngarsanipun Allah SWT ingkang tansah paring kasarasan, *rahmat* saha hidayahipun, satemah panyerat saged ngrampungaken skripsi kanthi irah-irahan “*Citra Saha Ketidakadilan Gender Tumrap Wanodya Ing Novel Pisungsung Kang Wingit Anggitanipun Atas S. Danusubroto* saperlu kangge nggayuh gelar sarjana pendidikan.

Skripsi menika saged mawujud amargi wontenipun panyengkuyung saking kathah pihak, awit saking menika panyerat ngaturaken agunging panuwun dhumateng sedaya pihak ingkang sampun paring pambiyantu saha panyengkuyungipun, awit saking purwaka dumugi paripurnaning skripsi menika. Kanthi raos ingkang tulus panyerat ngaturaken agunging panuwun dhumateng ibu Dra. Sri Harti Widyastuti, M.Hum minangka dosen pembimbing skripsi ingkang sampun paring panjurung, pamrayogi, panyaruwe, saha bimbingan kanthi sabar sadangunipun kula nyerat skripsi, satemah skripsi menika saged paripurna kanthi sae. Kula ugi badhe ngaturaken agunging panuwun dhumateng Ibu Dra. Sri Harti Widyastuti, M.Hum minangka *Penasehat Akademik* ingkang sampun paring bimbingan, *motivasi* saha panjurungipun sakdangunipun kula sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta Kejawi menika, panyerat ugi ngaturaken agunging panuwun dhumateng :

1. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M.Pd minangka dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring idin ngrantam skripsi menika;
2. Bapak Dr. Suwardi, M.Hum. minangka Pangarsa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring idin kangge nglampahi panaliten menika;
3. Bapak saha Ibu dosen Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah awit sedaya ngelmu ingkang mumpangat sanget kangge kula;
4. *Staf* karyawan Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah awit sedaya pambiyantunipun;

5. *Dewan penguji Tugas Akhir Skripsi* ingkang sampun paring pambiji saha pamrayoginipun;
6. Tiyang sepuh kula, Bapak Wagino Edi Susanto saha Ibu Samini ingkang sampun paring panjurung;
7. Mas Fajar Sito Nurogo ingkang sampun paring *semangat* saha *perhatian* ;
8. Kakang kula Heri Setiawan saha mbakyu kula Suki Lestari ingkang sampun paring semangat ugi;
9. Kanca-kanca kos A. 28 b, Alfi, Sinta, Uni, Linda saha kanca-kanca PBD 2010, mliginipun kelas A, saha sedaya *pihak* ingkang sampun paring panjurung saha pandonganipun dhateng panyerat, satemah skripsi menika saged paripurna kanthi sae.

Panyerat ngrumaosi bilih skripsi menika taksih tebih saking sampurna, awit saking menika sedaya pamrayogi menapa dene panyaruwe ingkang tumuju murih jangkeping skripsi menika tansah katampi kanthi sukaning manah. Panyerat ugi gadhah pangejeng-ajeng mugu-mugu skripsi menika saged migunani tumrap sinten kemawon ingkang maos. Mugu-mugu skripsi menika saged murakabi.

Yogyakarta, 30 Mei 2014

Panyerat

Dita Kurniawati

PRATELAN ISI

	Kaca
KACA IRAH-IRAHAN	i
KACA PASARUJUKAN	ii
KACA PANGESAHAN.....	iii
KACA WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
PRATELAN ISI	ix
PRATELAN TABEL	xiii
PRATELAN LAMPIRAN	xiv
SARINING PANALITEN	xv
 BAB I. PURWAKA	
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	6
C. Watesaning Panaliten	7
D. Wosing Perkawis	8
E. Ancasipun Panaliten	8
F. Paedah Panaliten	8
G. Watesaning Istilah.....	10
 BAB II. GEGARAN TEORI	
A. <i>Novel</i> Minangka Karya Sastra.....	11
B. Citra Wanodya Ing Karya Sastra	13
C. <i>Peran</i> Paraga ing Karya Sastra.....	18
D. <i>Kritik Sastra Feminis</i>	23
E. <i>Konsep Gender</i>	31
F. Nalaring Pikir	47
G. Panaliten Ingkang Gayut.....	48

BAB III. CARA PANALITEN

A. Pendekatan Panaliten.....	50
B. Data saha Sumbering <i>Data</i>	51
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	51
D. Pirantosing Panaliten	52
E. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	53
F. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	54

BAB IV. ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

A. Asiling Panaliten.....	56
1. <i>Sinopsis Novel Pisungsung Kang Wingit</i>	56
2. <i>Identifikasi Peran, Citra, saha Ketidakadilan Gender Tumrap Wanodya ing novel Pisungsung kang Wingit</i>	58
a. Peran Paragatama Saha Paraga Tambahan ing <i>Novel Pisungsung Kang Wingit</i>	58
b. Citra Wanodya ing <i>Novel Pisungsung Kang Wingit</i>	61
1) Citra Paraga Tilarsih.....	62
a) <i>Fisiologis</i>	63
b) <i>Psikologis</i>	63
c) <i>Sosiologis</i>	66
2) Citra Paraga Ningsih.....	67
a) <i>Fisiologis</i>	67
b) <i>Psikologis</i>	67
c) <i>Sosiologis</i>	70
3) Citra Paraga Sembol.....	70
a) <i>Fisiologis</i>	70
b) <i>Psikologis</i>	70
c) <i>Sosiologis</i>	72
c. <i>Ketidakadilan gender tumrap Wanodya ing Novel Pisungsung Kang Wingit</i>	73

B. Pirembagan.....	79
1. <i>Peran Paragatama saha Paraga Tambahan Ing Novel Pisungsung Kang Wingit</i>	79
a) Paraga Supriyanto	79
b) Paraga Tilarsih	86
c) Paraga Sembol	95
d) Paraga Ningsih	103
2. <i>Citra Wanodya ing Novel Pisungsung Kang Wingit</i>	105
1) Citra Tilarsih	106
a) <i>Fisiologis</i>	106
b) <i>Psikologis</i>	111
c) <i>Sosiologis</i>	156
2) Citra Ningsih.....	162
a) <i>Fisiologis</i>	162
b) <i>Psikologis</i>	165
c) <i>Sosiologis</i>	179
3) Citra Sembol	179
a) <i>Fisiologis</i>	180
b) <i>Psikologis</i>	182
c) <i>Sosiologis</i>	191
3. <i>Ketidakadilan Gender tumrap Wanodya ing Novel Pisungsung Kang Wingit</i>	194
1) <i>Ketidakadilan Gender dhateng Tilarsih</i>	195
2) <i>Ketidakadilan Gender dhateng Ningsih</i>	217
3) <i>Ketidakadilan Gender dhateng Mbok Sembol</i>	226
4) <i>Ketidakadilan Gender dhateng Paraga Tambahan Sanesipun</i> .	235
BAB V. PANUTUP	
A. Dudutan.....	243
B. Pamrayogi	245
C. <i>Implikasi</i>	246
KAPUSTAKAN	247

LAMPIRAN	249
-----------------------	------------

PRATELAN TABEL

	Kaca
Tabel 1: <i>Identifikasi Peran Paraga Ing Novel Pisungsung Kang Wingit .....</i>	60
Tabel 2: <i>Identifikasi Citra Fisiologis Paraga Tilarsih .....</i>	63
Tabel 3: <i>Identifikasi Citra Psikologis Paraga Tilarsih .....</i>	64
Tabel 4: <i>Identifikasi Citra Sosiologis Paraga Tilarsih .....</i>	66
Tabel 5: <i>Identifikasi Citra Fisiologis Paraga Ningsih .....</i>	67
Tabel 6: <i>Identifikasi Citra Psikologis Paraga Ningssih.....</i>	68
Tabel 7: <i>Identifikasi Citra Sosiologis Paraga Tilarsih.....</i>	70
Tabel 8: <i>Identifikasi Citra Fisiologis Paraga Sembol .....</i>	70
Tabel 9: <i>Identifikasi Citra Psikologis Paraga Sembol.....</i>	71
Tabel 10: <i>Identifikasi Citra Sosiologis Paraga Sembol.....</i>	72
Tabel 11: <i>Identifikasi Ketidakadilan Gender Tumrap Wanodya Ing Novel Pisungsung Kang Wingit.....</i>	73

PRATELAN LAMPIRAN

	Kaca
1. Data <i>Peran</i> Paraga Priya saha Wanodya.....	250
2. Data Citra Wanodya.....	259
3. Data <i>Ketidakadilan Gender</i> Tumrap Wanodya	286

**CITRA SAHA KETIDAKADILAN GENDER TUMRAP WANODYA ING
NOVEL PISUNGSUNG KANG WINGIT ANGGITANIPUN**

ATAS S. DANUSUBROTO

Dening:

**Dita Kurniawati
NIM 10205241033**

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken *peran, citra, saha manifestasi ketidakadilan gender* tumrap wanodya ing *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsur Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto

Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. Data ing panaliten menika awujud tembung, *frasa*, ukara saha *paragraf*. Sumber data panaliten menika *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsur Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto. Cara ngempalaken data kanthi *teknik* maos, saha nyathet. Data dipunanalisis mawi cara *deskriptif* kanthi ngandharaken *peran, citra, saha manifestasi ketidakadilan gender* tumrap wanodya. *Validitas* ingkang dipunginakaken inggih menika *validitas semantis* saha kanthi *konsultasi* dhateng dosen pembimbing (*expert-judgment*). Wondene *reliabilitas* ing panaliten menika migunakaken *reliabilitas intrarater* saha *interater*.

Peran ing *novel* menika kaperang dados *peran* ing kulawarga saha masarakat. *Peran* ing kulawarga antawisipun dados putra, sedherek ipe, bulik, ibu, pados pangupa jiwa. *Peran* ing masarakat kados *aktif* ing kagiyatan *perekonomian*, saha minangka anggota masarakat. Citra *fisiologis* ingkang kapanggihaken antawisipun praupan sulistya, manis, lathi tipis, irung ngrungih, untu gingsul, pakulitan kuning resik, gulu panjang ngulan-ulan, rikma ngandhan-andhan, payudara weweg, mripat mblalak, pakulitan alus lumer, praupan ireng manis, mripat blawur, saha badan krepo. Wanodya minangka manungsa *intelektualis* gadhah watak: remen *berimajinasi, orientasi* dhateng masa depan, gadhah *prinsip, tegas, tekad* kiyat. Wanodya minangka manungsa *estetis* gadhah watak: gampil trenyuh, kuciwa, kuwatos, tresna dhateng tiyang sanes, *peduli, tertutup* dhateng tiyang sanes, tanpa daya, nglokro, saha sedhih. Wanodya minangka manungsa *sosial* gadhah watak: *bersahaja, wicaksana, gupuh, hormat*. Wanodya minangka manungsa *religius* gadhah watak *tradisionalis*, pasrah, saha tabah. Wanodya minangka manungsa *ekonomi* gadhah watak sregep, saha ulet. Wanodya minangka manungsa *politik*, wanodya gadhah watak *emosional, acuh tak acuh, cubriya, wangkot, nekad, munafik, gumedhe*, saha *egois*. Dene citra *sosiologis* ingkang kapanggihaken antawisipun pedamelan, *status sosial*, saha pandhidhikan. *Ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya ingkang kapanggihaken wonten ing *novel* menika antawisipun *subordinasi, marginalisasi, stereotip*, saha *kekerasan*. Pamijining tembung: citra, *ketidakadilan gender, novel Pisungsur Kang Wingit*

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Wanodya saha *stereotip*-ipun boten kendel dados *inspirasi* para pangripta sastra. Wanodya dados paraga ingkang narik kawigatosan para pamaos karya sastra kanthi sedaya kaendahanipun. Paraga wanodya dados daya tarik tartamtu salebeting karya sastra, mliginipun *novel*. Sastra dipunwastani sae bilih saged molak-malik pangraosipun pamaos ngantos trenyuh ing donyaning sastra, sanajan nggambaraken panggesanganing wanodya ingkang tansah katindhes. Kathah para pamaos ingkang boten rumaos bilih karya sastra dados *agen repdoduksi ketimpangan gender*. Lampahing wanodya ingkang dipunwatesi andadosaken wanodya boten dipunpetang ing pagesangan, satemah ngukuhaken *konstruksi patriaki* ingkang sampun ngoyot ing masarakat.

Minangka karya *fiksi*, *novel* umumipun nggambaraken prekawis pagesangan kanthi *kompleks*. Pagesangan ing *novel* asring dipunangkat saking prekawis ingkang kadadosan ing masarakat. Satemah *novel* menika minangka *realitas sosial*, sinaosa boten saged uwal saking *kreatifitas* pangripta sastra. Masarakat tamtu gadhah satunggaling sistem sosial budaya ingkang dipunpitados dening masarakat. Minangka tuladha, masarakat Jawi gadhah *sistem sosial* ingkang mbedakaken *kedudukan* antawisipun priya kaliyan wanodya. Masarakat Jawi taksih pitados dhateng budaya patriakhat, satemah priya gadhah *superioritas*, dene wanodya minangka pihak ingkang *inferior*.

Miturut Esten (1988:8) kasusastran inggih menika wujuding *fakta artistik* saha *imajinatif* minangka *manifestasi* panggesanganing masyarakat. Miturut Endraswara (2013), sastra punika tiron saking gesanginipun masarakat ingkang dipunwujudaken mawi karya sastra. Mawi karya sastra, panyerat saged ngandharaken *kritik* tumrap kawontenaning gesang *sosial* ing sakiwa tengenipun, ugi saking pengalaman *mental* ingkang sampun kalampahan. Kasunyatanipun panyerat priya langkung kathah anggenipun ngandharaeken *bias gender*, sanajan boten dados jaminan bilih panyerat wanodya langkung *adil gender*. Endraswara (2013: 143) ngandharaken :

sampai sekarang, paham yang sulit dihilangkan adalah terjadinya hegemoni pria terhadap wanita. Hampir seluruh karya sastra yang, baik yang dihasilkan oleh penulis pria maupun wanita, dominasi pria selalu lebih kuat. Figur pria terus menjadi the authority.... Wanita selalu menjadi the second sex, warga kelas dua dan ter subordinasi.

Endraswara (2013) ugi ngandharaken bilih sastrawan priya langkung tragis anggenipun nggambaraken wanodya. Sastrawan priya asring mojokaken wanodya ing salebetipun karya sastra. Salajengipun Endraswara ugi mratelakaken bilih kathah-kathahipun wanodya kagambaraken kanthi nasib ingkang ala kepara ngantos batinipun sengsara. Wanodya asring kagambaraken minangka paraga korban, kados novel *Aju Ingkang Sial* (1960) karyanipun Sugeng Tjakrasuwignya, *Wong Wedok Kecenthok-Centhok* (1966) saha *Kenja Ketula-Tula* (1964) anggitanipun Widi Widayat, *Tangise Kenja Aju* (1964) anggitanipun Any Asmara, saha *Wong Wadon Dinarsih* anggitanipun Tamsir As.

Karya sastra Jawa asring ngewrat *konsep* kasetyan wanodya tumrap priya. Wanodya minangka paraga ingkang patut dipunrebataken dening priya awit

kaendahanipun saha katrampilanipun. Ingkang langkung wigatos wanodya kedah setya dhateng priya (Endraswara, 2013). Kados wonten ing novel *Pisungsung Kang Wingit* menika, Tilarsih tansah setya dhateng Supriyanto sanajan Supriyanto nate mblenjani janji. Kasetyanipun wanodya dhateng priya ugi kagambaraken ing novel *Anteping Wanita* anggitanipun Any Asmara (1955), *Anteping Tekad* anggitanipun Ag. Suharti. Setya minangka kuncipun gesang wanodya Jawi (Endraswara, 2013: 145).

Panganggit priya asring lepat anggenipun *nafsiraken* (nyitrakaken) wanodya, awit piyambakipun boten gesang ing alamipun wanodya. Para panganggit nggambaraken wanodya miturut *sudut pandang* priya ingkang asring condhong dhateng priya. Panganggit wanodya ingkang gesang ing budaya *patriaki* ugi asring nggambaraken wanodya kanthi cara pandhang priya.

Ketidakadilan gender inggih menika salah satunggaling prekawis wonten ing masarakat ingkang dumugi samenika boten saged dipuntuntasaken. Panganggep bilih wanodya menika minangka jalma ingkang drajatipun langkung asor katimbang para priya taksih dipunpitados dening masarakat. Wiwit jaman rumiyin prekawis bab *ketidakadilan gender* antawisipun wanodya kaliyan priya katemahan wonten ing sedaya *aspek* pagesangan *sosial*, kadosta wonten ing bab padamelan, *pendidikan*, saha perangan *hak* saha kuwajiban.

Ketidakadilan gender tumrap wanodya boten namung kadadosan ing gesang padintenan kemawon ananging kadadosan ugi wonten ing kasusastran. Kathah karya sastra ingkang wosipun ngandharaken bilih wanodya menika minangka paraga korban. Wonten ing karya sastra kathah-kathahipun paraga

wanodya dipungambaraken minangka *makhluk* ingkang *lemah*, mbetahaken priya minangka pamengku, paraga ingkang alus, sulistya ing warni, saha paraga ingkang asring pikantuk tumindak ala saking para priya. Boten namung pangripta priya ingkang asring nggambaraken wanodya minangka paraga ingkang dipuntindes, ananging ugi kathah pangripta wanodya ingkang asring nggambaraken wanodya minangka paraga ingkang dipuntindhes.

Pangripta karya sastra, kadosta panyerat *novel* asring nggambaraken paraga wanodya minangka paraga ingkang dipuntindhes, *pihak* ingkang dados korban. Salebebtng sastra wanodya dipungambaraken wonten salebetipun *kerangka hubungan ekuivalensi* mawi prangkat *tata nilai marginal* saha *subordinasi* sanesipun, kadosta *sentimentalis*, pangraos, saha *spiritualis*. Kathah-kathaipun wanodya kacitrakaken minangka paraga ingkang kedah dipunbela, korban ingkang kedahipun langkung dipungatosaken (Faruk,1997:35)

Karya sastra mapananken wanodya minangka korban, jalma ingkang gadhah pangraos *sensitif*, saha jalma ingkang gadhah kasadharan *spiritualis* inggil. Pambela tumrap wanodya ing karya sastra sajatosipun ngewrat *struktur gender* ingkang *timpang*, dadosaken karya sastra minangka *kamuflase* saking kekiyatan ingkang *dominan*, dadosaken sastra minangka kekiyatan *reproduksi gender* ingkag boten ketawis (Faruk, 1997:35-36).

Ketidakadilan gender tumrap wanodya dipunmanifestasikaken wonten ing wujud-wujud *ketidakadilan* (Fakih, 2006:12) kadosta : *marginalisasi*, *subordinasi*, *stereotip negatif* tumrap wanodya, *kekerasan (violence)*, *beban ganda* padamelan ingkang langkung awrat saha kathah.

Novel kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* nyariosaken bot-rentengipun katresnan Supriyanto, guru SD ing Purworejo kaliyan paraga wanodya kadosta Tilarsih, Ningsih, saha Marsinah. Dipuncariosaken Supriyanto gadhah sesambungan kaliyan Tilarsih, kancanipun Supriyanto wiwit alit. Tilarsih dipunjanji dening Supriyanto, bilih Supriyanto boten badhe nilar Tilarsih sinaosa Tilarsih menika namung putranipun Mbok Sembol. Ananging kasunyatanipun Supriyanto wonten ing Semarang gadhah pacar anyar inggih menika Ningsih. Ananging Ningsih nilar Supriyanto awit Ningsih kepincut kaliyan priya sanes.

Sinaosa paragatama wonten ing *novel* menika priya, *novel* menika kathah nyariosaken *ketidakadilan* tumrap wanodya. Wujud *ketidakadilan* menika kadosta, Tilarsih sajatosipun tresna kaliyan Supriyanto, ananging Tilarsih rumaos mokal awit piyambakipun namung putranipun mbok Sembol ingkang kala rumiyin nyambut damel dados rewang ing Jakarta. Tilarsih rumaos boten pantes awit piyambakipun putra jadah, dene Supriyanto priyayi. *Ketidakadilan* tumrap wanodya ugi dipunlampahi dening Mbok Sembol, ingkang dipunpeksa ngladosi kabetahan *seksual* Wondo, putra majikanipun Mbok Sembol. Mbok Sembol ngandhut lajeng dipunkunduraken dhateng asalipun, ngantos Tilarsih ageng Wondo boten nate murugi, kamangka Wondo sampun janji badhe murugi.

Wonten malih *ketidakadilan* awujud *kekerasan seksual* ingkang dipunalami dening Ningsih, Ningsih dipunpeksa ngladosi Agung kanthi dipunjaji badhe dipunlamar. Saking katrangan ing nginggil katingal tarwaca bilih wanodya minangka *objek* kangge nduruti hawa nepsu. Menika minangka bukti

ketidakadilan gender tumrap wanodya ingkang dipun-manifestasi-kaken wonten ing karya sastra.

Novel kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* dipunanggit dening Atas S. Danusubroto. *Novel* menika minangka asil sayembara panyeratan *novel* Jawa tahun 2000 ingkang dipunadani dening Taman Budaya Yogyakarta. Wonten salebeting *novel* katingal *dominasi* priya ingkang nguwaosi, dene paraga wanodya dados pihak *inferior*ipun priya. Meh sedaya kadadosan ingkang gegayutan kaliyan paraga wanodya mujudaken *ketidakadilan gender* tumrap wanodya. Paraga wanodya dipungambaraken pihak ingkang *lemah*, saha mbetahaken pitulungan priya. Wanodya ugi dipungambaraken minangka korban *pemuasan* nepsu para priya, kados ingkang dipunalami dening Sembol, saha Ningsih, ugi Tilarsih.

Kathahipun *ketidakadilan* tumrap wanodya ingkang katingal ing salebetipun *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit*, narik kawigatosan panaliti kangge madosi kados pundi *peran*, citra wanodya saha wujudipun *ketidakadilan gender* tumrap wanodya.

B. Underaning Perkawis

Saking dhasaring panaliten ingkang sampun kaandharaekn dening panaliti saged dipunmangertosi perkawis ingkang wonten panaliten menika. Perkawis-perkawis ingkang wonten ing panaliten menika antawisipun badhe kaandharaken ing ngandhap menika.

1. *Novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* taksih ngewrat *ketidakadilan* tumrap wanodya.

2. Wanodya kagambaraken minangka paraga ingkang nasibipun sengsara wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit*.
3. Wanodya kagambaraken minangka *figur* korban wonten ing novel *Pisungsung Kang Wingit*.
4. Panganggep masarakat tumrap wanodya ngewrat *stereotip negatif*.
5. *Peran* wanodya taksih condhong wonten ing peran *domestik*.
6. *Konstruksi sosial kultural* ing *novel Pisungsung Kang Wingit* dipunanggep minangka kodratipun wanodya
7. Citra wanodya taksih ngewrat *indikasi ketidakadilan gender*
8. *Sikap* wanodya tumrap *ketidakadilan* ingkang dipunlampahi taksih *pasif*.

C. Watesaning Prekawis

Saking underaning prekawis ingkang sampun kasebataken ing nginggil boten sedaya prekawis saged dipuntliti. Murih panaliten saged katindakaken kanthi sae, dipunpendhet dudutan watesaning prekawis supados panaliten menika saged *fokus*. Panaliti matesi prekawis panaliten kados ing ngandhap menika.

- 1) Kados pundi *peran* paraga wanodya kadosta Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit*.
- 2) Kados pundi citra paraga wanodya kadosta Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol ing *novel Pisungusung Kang Wingit*.
- 3) Kados pundi wujuding *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya kadosta Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol wonten ing novel *Pisungsun Kang Wingit*.

D. Wosing Prekawis

Saking watesaning prekawis ing nginggil panaliti mendhet dudutan ngengingi wosing prekawis ing panaliten menika. Jumbuh kaliyan watesaning prekawis, wosing prekawis ing panaliten menika antawisipun badhe kaandharaken ing ngandhap menika.

- 1) Kados pundi *peran* paraga wanodya kadosta Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol ing *novel Pisungsung Kang Wingit*?
- 2) Kados pundi citra paraga Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol ing *novel Pisungsung Kang Wingit*?
- 3) Kados pundi wujudipun *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap paraga Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol ing *novel Pisungsun Kang Wingit*?

E. Ancasing Panaliten

Saking andharan wosing prekawis ing nginggil saged dipunpendhet dudutan ngengingi ancas saking panaliten menika. Ancasing panaliten ingkang dipunkajengaken badhe kaandharaken ing ngandhap menika.

1. Ngandharaken kados pundi *peran* paraga Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol ing *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit*.
2. Ngandharaken kados pundi citra paraga Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol ing *novel Pisungsung Kang Wingit*.
3. Ngandharaken kados pundi wujuding *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya kadosta Tilarsih, Ningsih, saha Mbok Sembol ing *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit*.

F. Paedahing Panaliten

Panaliten menika dipunkajengaken saged paring paedah kanthi *teoritis* saha *praktis*.

1) *Teoritis*

Kanthi *teoritis* asil panaliten menika dipunkajengaken saged mumpangati tumrap pangrembakaning ngelmu sastra, mliginipun kangge panaliten *novel* Jawi ingkang migunkaken *kajian feminis*. Kajawi makaten panaliten menika dipunkajengaken saged nambahi kathahipun panaliten babagan *kajian feminis*.

2) *Praktis*

Dene kanthi *praktis* asil panaliten menika dipunkajengaken saged maringi tambahan *informasi* prekawis *ketidakadilan gender* ingkang dipunadhepi dening wanodya. Kajawi menika panaliten menika dipunkajengaken supados :

- (1) saged dipunginakaken dening pamaos saha pandhemen sastra minangka bahan tandhingan panaliten saderengipun satemah saged nindakaken panaliten ingkang langkung sae.
- (2) muwuhi wawasan ngengingi citra wanodya saha wujud *ketidakadilan gender* tumrap wanodya salebetipun karya sastra satemah para pancipta sastra saged damel karya sastra ingkang langkung adil *gender*.
- (3) saged nambahi wawasan pirembagan sastra prekawis *ketimpangan gender* saha *ketidakadilan gender* tumrap wanodya wonten salebebing karya sastra abasa Jawi.
- (4) saged dados *referensi* tumrap panalitin sastra sanesipun mliginipun ingkang ngginakaken analisis *kritik sastra feminis*.

G. Watesaning Istilah

Pagertosan ingkang mirunggan wonten ing panaliten menika antawisipun badhe kaandharaken saha kateranganeken wonten ing ngandhap menika.

- 1) *Gender* inggih menika sipat ingkang nyawiji tumrap priya saha wanodya ingkang dipunkonstruksaken kanthi *sosial* saha *kultural*.
- 2) *Kritik Sastra Feminis* inggih menika satunggaling *kritik* ingkang ningali wontenipun beda antawisipun jinis kelamin ingkang magayutan kaliyan budaya sastra saha pagesanganing manungsa.
- 3) *Ketidakadilan Gender* inggih menika tumidakipun kaum priya tumrap wanodya ingkang arahipun ngrampas hak-hakipun wanodya awujud *kekerasan fisik* saha batos.
- 4) Citra Wanodya inggih menika *kesan mental* utawi gambaran ingkang tuwuh saking wontenipun unsur *linguistik* ingkang dipuntedahaken kanthi titikan tartamtu minangka panuduh ngengingi menapa ingkang dipuntingali, dipunraosaken, saha ingkang dipunwaos awujud pamikiran, *imajinasi* utawi *persepsi* saking individu.

BAB II GEGARAN TEORI

A. Deskripsi Teori

1. Novel Minangka Karya Sastra

Novel asalipun saking basa Italia *novella* (basa Jermanipun *novelle*). Abrams (mawi Nurgiyantoro, 2000: 9) ngandharaken bilih kanthi *harfiah novella* gadhah teges ‘sedaya barang anyar ingkang alit’, salajengipun dipuntegesi minangka cariyos cekak awujud *prosa*. Samenika tembung /istilah *novella* saha *novelle* ngewrat pangertosan ingkang sami kaliyan istilah *novelet* ing Indonesia (Inggris: *novelette*), ingkang dipunwastani minangka karya *prosa fiksi* ingkang panjangipun cekapan, boten kepanjangan, boten ugi kacekaken. Dene KBBI (2001) paring teges bilih *novel* inggih menika karangan *prosa* ingkang panjang, ngewrat rerakitanipun pagesangan satunggaling tiyang saha tiyang-tiyang ing sakiwa tengenipun kanthi nonjolaken watak saha sipat saben paraga.

Kados dene cerkak, *novel* ugi dipunbangun dening *unsur intrinsik* saha *ekstrinsik*. *Novel* ngandharaken satunggaling prekawis kanthi mardika, nyuguhaken satunggaling bab lakung kathah, langkung rinci, langkung *detail*, saha prekawis ingkang dipunsuguhaken langkung *kompleks* (Nurgiyantoro, 2000: 11). Salajengipun Nurgiyantoro (2000:12) ngandharaken bilih *unsur* pembangun *novel*, kadosta *plot*, *tema*, *penokohan*, saha *latar* saged dipunwastani asipat langkung rinci saha *kompleks* tinimbang *unsur* cerkak.

Novel umumipun kadadosan saking bab-bab ingkang saben babipun nyariosaken cariyos ingkang beda-beda. Gayutan antawisipun bab-bab menika,

kadhang kala minangka gegayutan awujud *sebab-akibat (kronologis)*, satunggal bab minangka sambunganipun saking bab sanesipun.

Minangka satunggaling karya *fiksi, novel* nyuguhaken satunggaling donya minangka *model* pagesangan ingkang dipundamel *ideal*, donya *imajinatif*, ingkang dipunbangun mawi *unsur-unsur* intrinsikipun, kadosta *plot, penokohan, latar, sudut pandang*, ingkang sedayanipun asipat *imajinatif*. Sinaosa asipat *noneksistensial*, awit dipunkreasekaken kanthi sengaja dening panganggit, dipundamel persis, dipunimitasekaken/ dipunanalogekaken kaliyan donya nyata kanthi sedaya prastawa saha latar aktualipun, satemah katingal nyata saha kadadosan, ananing sedaya menika lumampah kanthi *sistem* koherensinipun (Nurdiyantoro, 2000:4).

Sugihastuti saha Sugiharto (2005: 43) ngandharaken bilih *novel* minangka *struktur* ingkang gadhah *makna*. *Novel* boten namung rerakitaning seratan ingkang nuwuhaken *gairah* rikala dipunwaos, ananging minangka *struktur pemikiran* ingkang kasusun dening *unsur-unsur* ingkang *padu*. Kanthi makaten, kangge mangertosi makna utawi pikiran kasebat, karya sastra kedah dipuntliti.

Sapamanggih kaliyan Sugihastuti saha Sugiharto, Nurdiyantoro (2000: 22) ngandharaken bilih satunggaling *novel* dipunkreasekaken dening panganggit minangka *totalitas* tumrap pamaos, inggih menika samubarang ingkang sipatipun *artistik*. Minangka karya sastra, *novel* kabangun saking cacahing *unsur-unsur*, saben *unsur* magayutan kanthi *erat* saha nemtokaken, sedaya menika badhe ndadosaken *novel* minangka satunggaling karya sastra ingkang gadhah makna saha gesang. Ing sanes pihak, saben *unsur pembangun* menika badhe gadhah

makna menawi sampun magayutan kaliyan sedayanipun. Kawontenan ingkang *terisolasi*, kapisahaken saking totalitasipun, *unsur-unsur* menika boten wonten tegesipun, ateges boten gadhah *fungsi* (Nurgiyantoro, 2000: 30-31).

Saking pamanggih para ahli ing nginggil saged dipunpendhet dudutan bilih *novel* inggih menika karya *prosa fiksi* ingkang nyariosaken pagesanganipun tiyang, ingkang dipunkreasekaken dening panganggit saha kabangun saking *unsur-unsur*, sae *intrinsik* saha *ekstrinsik* satemah dados satunggaling karya sastra ingkang gadhah makna.

2. Citra Wanodya Ing Karya Sastra

Alwi (2001: 289) paring teges bilih citra minangka *kesan mental* utawi *bayangan visual* ingkang dipuntuwuhaken dening satunggaling tembung utawi ukara, saha minangka *unsur* dhasar ingkang *khas* wonten ing karya *prosa* saha *fiksi*. Sapamanggih kaliyan Alwi, Sugihastuti (2000: 45) negesi citra minangka rupi, gambaran utawi saged awujud gambaran ingkang dipungadhahi dening tiyang kathah babagan *pribadi*, utawi *kesan mental (bayangan) visual* ingkang dipuntedahaken dening satunggaling tembung, *frasa*, utawi ukara, saha minangka *unsur* dhasar wonten ing karya *prosa* saha geguritan.

Pradopo (2005: 80) ngandharaken bilih citra minangka gambaran-gambaran ing salebetipun pikiran saha basa ingkang nggambaraken. Gambar pikiran wonten ing citra minangka *efek* salebetipun pikiran ingkang persis kaliyan gambaran ingkang dipuntedahaken dening *penangkapan* kita dhateng *objek* ingkang saged dipuntingali netra, suwanten, saha perangan utek ingkang magayutan.

Citra minangka gambaran / *imajinasi* ingkang tuwuh saking *proses* maos/ sabibaripun *proses* maos. Wellek saha Warren (1986: 238) ngandharaken bilih *pencitraan* menika asipat *visual* , minangka *proses penginderaan* utawi *persepsi*, ananging ugi minangka sesulih/ *mengacu* dhateng menapa ingkang boten katingal, menapa ingkang wonten ing salebetipun.

Saking pangertosan ing nginggil, citra saged dipunwastani minangka *persepsi* ingkang *mengarah* dhateng *penafsiran* sae *visual* utawi gambaran ingkang kawujudaken mawi *penginderaan*, *pikiran*, saha *emosi*. Ing ngriki, citra saged asipat *visual*, *mengacu* dhateng *penginderaan* utawi asipat *psikologis* (Wellek saha Warren, 1986: 348). Salajengipun Wellek saha Warren negasaken bilih *pencitraan* menika minangka *topik* ingkang kalebet *bidang psikologi*. Ing ngelmu *psikologi*, tembung citra gadhah teges *reproduksi mental*, salebetipun *proses ingatan*, *bayangan*, *pandangan*, utawi gambaran tumrap menapa ingkang dipunmirengaken, dipunwaos, saha dipuntingali. Pangertosan menika ngewrat maksud bilih sedaya ingkang *mengarah* dhateng *bayangan* utawi *kesan mental* (*imaji*), tuwuh awit *unsur-unsur* ingkang dados titikan saking citra menika piyambak. Satemah maknanipun citra kawujudaken saking *unsur-unsur penanda*, kados ingkang saged katingal saking sipat saha tumindakipun tiyang.

Saking pangertosan ing nginggil, saged dipunpendhet dudutan bilih citra ingih menika *kesan mental* / *bayangan* ingkang tuwuh awit *unsur-unsur linguistik* saha titikan ingkang maringi pitedah tumrap menapa ingkang dipuntingali, menapa ingkang dipunwaos, dipunraosaken, ingkang kawujudaken mawi *pikiran* (*imaji*) utawi *persepsi* saking saben *individu*. Boten namung menika, citra inggih

menika *kesan mental* ingkang tuwuh awit wontenipun tembung, *frasa*, utawi ukara saking basa ingkang nggambaraken.

Citra inggih menika wujud gambaran *sikap* saha sipat paraga saben dintenipun ingkang nedahaken praupan saha ciri khas satunggaling paraga. Umumipun citra kaperang dados tiga, inggih menika citra *fisiologis (fisik)*, citra *psikologis*, saha citra *sosiologis*.

a. Citra *Fisiologis*

Citra *fisiologis* saged katitik saking ciri *fisik* (badan) kanthi lahiriah, yuswa, jinis *kelamin* saha titikan ingkang khas ngengingi praupan satunggaling paraga.

b. Citra *Psikis*

Citra *psikis* inggih menika gambaran saking satunggaling paraga ingkang katitik saking aspek *psikologis*ipun utawi *kejiwaan*. Citra *psikologis* saged katitik saking *mentalitas*, kawontenanipun jiwa, emosi, sikap saha tumindak.

Kangge nggampilaken panaliten bab citra *psikologis*, kaginakaken teori kapribaden Eduard Spranger. Miturut Sardjonoprijo (1929: 2) teori kapribaden umum dipunrembag wonten ing *psikologi* kapribaden. *Tipologi* manungsa miturut Eduard Spranger menika saged dipunginakaken kangge dhasar panaliten citra *psikis*.

Spranger merang jinis *tipology* manungsa adhedhasar nilai kabudayan ingkang *dominan*. Nilai-nilai menika badhe maringi corak utawi mbentuk kapribadenipun *individu*. Adhedhasar wontenipun enem nilai kabudayan, manungsa lajeng kaperang dados *tipologi* miturut nilai-nilai kabudayan menika. Sardjonoprijo, 1979: 159-171) ngandharaken bilih *tipology* Spranger mbedakaken

watak manungsa adhedhasar nilai kabudayan. Tipologi Spranger merang manungsa dados enem jinis ingkang badhe kaandharaken ing ngandhap menika.

1) Manungsa *Teoritis*

Manungsa *teoritis* inggih menika manungsa ingkang gadhah sipat pamikir. Manungsa *teoritis* inggih menika *intelektual* sajati, manungsa ngelmi. Gegayuhan manungsa *teori* inggih badhe anggayuh *kebenaran* saha *hakekat* saking *benda-benda*. Manungsa *teori* lakung nengenaken *pengetahuan objektif*, dene babagan *moral*, kaendahan, saha bab sanes-sanesipun badhe kagatosaken ing wingkingipun. Manungsa *teoritis* gadhah watak kadosta *rasional*, *irrasional*, saha *kritis*.

Sipat *irrasional* inggih menika sipat ingkang boten dipundhasaraken kanthi *akal sehat*, ananging minangka *pandangan* ingkang kaanggep leres. Sipat manungsa *rasional* inggih menika tansah ngginakaken akal saha pikiran minangka dhasar kangge nemtokaken *pemecahan* satunggaling *kebenaran*. Dene manungsa asipat *kritis* tansah ngginakaken pamikiran *kritis* kangge nemtokaken kasil menapa boten tumrap satunggaling *analisis*.

2) Manungsa *Estetis*

Manungsa *estetis* inggih menika manungsa ingkang *menghayati* pagesangan minangka paningal. Minangka *impresionis* anggenipun menghayati pagesangan kanthi *pasif*. Kajawi makaten manungsa *estetis* ugi minangka *ekspresion* ingkang *mewarnai* sedaya *kesan* ingkang dipuntampi kanthi pandhangan jiwa *subjektif*. Sipat *tipe* manungsa *estetis* kadosta *empati*, *simpati*, *melankolis*, saha *afektif*.

3) Manungsa *Religius*

Manungsa *religius* minangka manungsa ingkang madosi *kebenaran* saha nindakaken pagesangan andhedhasar *kebenaran* saha *hakekat dhateng* Tuhan. Manungsa *religius* gadhah sipat kadosta nindakaken pagesangan kangge Tuhan saha akheratipun, remen *memuja*, saha sedaya tumindak kaukur saking guna tumrap pagesangan *rohani*.

4) Manungsa *Sosial*

Manungsa *sosial* inggih menika manungsa ingkang nengenaken kabetahan *resonansi* sesami manungsa. Manungsa *sosial* gadhah watak langkung nengenaken kabetahan antawisipun sesami manungsa saha kepingin ngapdi dhateng kapentingan *umum*. *Nilai* ingkang dipunpandhang paling inggil inggih tresna asih dhateng sesami, sae dhateng satunggaling *individu* menapa dene klompok manungsa.

5) Manungsa *Ekonomi*

Manungsa *ekonomi* inggih menika manungsa ingkang gadhah gagasan *praktis*, kirang nggatosaken wujud tumindak awit langkung nggatosaken kasil tumidak ingkang katujokaken dhateng kapentinganipun. Manungsa *ekonomi* mbiji sedaya bab kanthi adhedhasar piguna saha nilai ekonominipun, watakipun *egosentris*, inggih nengenaken gesang saha kapentinganipun piyambak.

Tumrap masarakat Jawi watak *egosentris* sajatosipun boten patos *dominan*, awit kathah ugi tiyang jawi ingkang boten nengenaken *ego-nipun*. Kathah tiyang minangka manungsa ekonomi ingkang tetep nggatosaken kapentenganipun tiyang sanes, tegesipun kathah ugi manungsa ekonomi ingkang gadhah watak

manungsa sosial. Prekawis menika mratandhakaken bilih tipe kabripaden Eduard Sprenger menika boten dados pathokan awit ing kasunyatanipun boten saged dipunpangguhaken ing gesang padintenan. Ing kasunyatanipun ingkang asring dipunpangguhaken inggih kombinasi saking tipe-tipe kapribaden sanesipun.

6) Manungsa *Politik*

Spranger migunakaken *istilah* manungsa *politik* kangge nyebataken manungsa *panguwasa*. Manungsa *panguawas* inggih menika manungsa ingkang gadhah ancas nguwaosi, nguyak karemenan saha kasadharan tumrap panguwaosipun. Sipat ingkang *menonjol* saking manungsa *politik* inggih menika badhe nguwosi, nguwaosi tiyang sanes, saha tumindak kirang sae kangge mujudaken pepinginan pribadinipun. Manungsa *politik* asring gadhah watak cubriya, wangkot, saha sipat *negatif* sanesipun.

c. Citra *Sosial*

Citra *sosial* saged katingal saking titikan *sosiologis* satunggaling paraga. Citra *sosial* saged katingali saking pedamelan paraga, kalenggahan paraga, *peran* wonten ing masarakat, *peran* ing kulawarga, *status sosial*, saha tataran *pendidikan* paraga. Ing panaliten menika peran paraga ing kulawarga menapa dene ing masarakat sampun dipunrembag ing sub bab saderekipun. Prekawis peran paraga panci dipunrembag ing sub bab ing beda kanthi ancas supados saged ngandharaken data panaliten kanthi langkung terwaos.

3. Peran Paraga ing Karya Sastra

Wolfman (1989: 10) ngandharaken tembung *peran* ing *teater* minangka peranan (bab) ingkang boten saged kapisahaken saking klompok masarakat.

Peran inggih menika perangan ingkang katindakaken ing saben kawontenan saha cara anggenipun tumindak kangge nyalarasaken dhiri dhateng kawontenan. *Peran* inggih menika perangan kuwajiban ingkang kedah katindakaken. Dene Koentjoroningrat (mawi Taneko saha Soleman, 1990: 88) ngandharaken bilih *peran* utawi *peranan* inggih menika sedaya cara ingkang lumampah saking saben *individu* kangge netepi kuwajiban saha supados pikantuk hak. *Peran* minangka *aspek dinamis* pagesangan.

Wanodya suka *peran* ingkang ageng kangge mbentuk pagesangan sae *individu* menapa dene tiyang sanes saha klompok tartamtu. Menawi dipuntingali saking *aspek biologis*, wanodya nggemban *peran* minangka ibu, garwa, saha *objek seks* utawi adhedhasar tradhisi lingkungan. *Peran* wanodya ugi saged katingal saking jejeripun minangka *individu* sanes pangamping garwa. *Peran* menika ugi kasebat *mandhiri* ing pamikiran saha tumindak, sarta sadhar tumrap hakipun.

Sajatosipun wonten *peran* ingkang sampun dipungadhahi dening saben *individu* wiwit miyos. *Peran-peran* menika asring boten dipungatosaken awit *peran* kasebat minangka *peran* pagesangan manungsa. Manungsa asring menggalihaken kanthi tliti *keterlibatan* saha *hakikat peran* kadosta minangka putra, sedherek, ibu, simbah, lan sapiturutipun. Emanipun ingkang boten dipungatosaken inggih kados pundi tumindak ingkang kedah katindakaken kangge nglampahaken *peran-peran* ingkang dipunwengku awit sampun wonten pangakah ingkang nuntut kados pundi tumindak salajengipun.

Salajengipun Wolfman (1989: 12) ngandharaken bilih *peran* saben *individu* mliginipun wanodya sajatosipun minangka warisan, kejawi makaten *peran* menika kaciptakaken sareng kaliyan pedamelan. Pamanggih ngengingi tumidak manungsa ingkang salaras kaliyan *peran-peran* menika pranyata kawarisaken mawi tradhisi kulawarga ingkang magayutan kaliyan klompok *suku* (adat), tradhisi agami, saha tradhisi *ekonomi*.

Keterlibatan wanodya ing *peran* sajawinipun griya minangka pratandha bilih wanodya ngupiyakaken kangge ngewahi *sajarah* pagesangan, kanthi ambangun *identitas* anyar. Wanodya boten namung nindakaken *peran* dados garwa (ibu) ananging ugi dados wanodya ingkang gadhah *karir*. Sanajan wanodya sampun nglampahi kamajengan boten ateges wanodya boten ngedalaken bea supados pikantuk pedamelan. Kajawi kantuntut gadhah kualitas saha *kapasitas* sajajar priya, wanodya kedah mbayar *ideologisipun* (*cost ideologis rate*). Wanodya asring dipuntingali fisikipun utaminipun inggih kaendahan fisikipun, boten namung kualitas intelektualipun (Abdullah, 1997: 13).

a. *Peran* Wanodya ing Kulawarga

Dirgagunarasa (1989: 104) ngandharaken bilih *peran* wanodya ing kulawarga nedahaken *peran ganda*, antawisipun ing ngandhap menika.

- 1) Minangka anggota kulawarga kadosta putra, sedherek, wanodya gadhah peran caos *inspirasi* bab hakekatipun pagesangan, kamardikan, *motivasi* (panjurung) saha suka tresna asih dhateng kulawarga.
- 2) Minangka garwa, inggih mbiyantu garwa madosi nilai-nilai minangka ancasipun pagesangan. Peran menika kadosta: a) minangka *kekasih*, b)

minangka abdi ingkang mbiyantu ngirangi bebanipun garwa, c) pangamping garwa, d) mbangun *relasi* kangge nglaksanakaken tanggeljawab *sosial*, saha e) minangka pangatur *ekonomi* kulawarga.

- 3) Pados pangupa jiwa.
- 4) *Peran* kangge nedahaken *kepuasan* dhiri ing babagan katrampilan nyambut damel. Wanodya ingkang gadhah pangangkah inggil, sinaosa sampun palakrama ananging tetep nerasaken kariripun. Kajawi menika ugi wonten wanodya ingkang nyambut damel ing lingkungan *non*-kulawarga saha ing lingkungan kulawarga kangge mbiyantu garwa, utawi minangka pedamelan saderengipun palakrama.
- 5) Wanodya minangka ibu rumah tangga, gadhah jejibahan ngatur pagesangan saha kalancaran sarta ngupiyakaken swasana kulawarga ingkang ngremenaken.
- 6) Minangka ibu kagem putra-putrinipun, wanodya gadhah *peran*: a) *model* tumidak kangge putra putri ingkang gampil dipuntuladha, b) minangka pandhidhik, ngarahaken saha suka *pertimbangan* tumrap tumindakipun putra kangge mbentuk *perilaku*, c) minangka *konsultan*, paring *nasehat*, *pertimbangan*, *pengarahan* saha *bimbingan*, d) minangka *sumber informasi*, paring *pengetahuan*, pangertosan, saha *penerangan*.

b. *Peran* ing Masarakat

Kathah *faktor* ingkang nuntut wanodya supados nindakaken *peran* ing wilayah *publik* (masarakat). *Faktor ekonomi* minangka salah satunggaling sebab *keterlibatan* wanodya ing wilayah *publik*. Wanodya katuntut saged nglampahaken

peran kangge ningkataken *pendapatan* kulawarga. Wontenipun *emansipasi* ingkang ngrembaka ing *aspek ekonomi* ndadosaken wanodya katuntut saged pados pangupa jiwa kanthi mandhiri.

Konsep emansipasi nuwuhaken ewah-ewahan, pedemalan ingkang dipuncepeng priya samenika ewah lajeng dipuncepeng dening wanodya. Wanodya mbuktekaken bilih piyambakipun saged nindakaken peran ingkang sajajar kaliyan priya. Kanthi makaten wanodya wiwit gadhah *kesempatan* kangge nindakaken kagiyatan ing mapiten-pinten *bidang*, kadosta *ekonomi, sosial, politik*, saha budaya.

Murniati lumantar buku kanthi irah-irahan *Getar Gender* (2004) ngandharaken bilih *peran* wanodya ing masarakat kadosta ing ngandhap menika.

- 1) Peran waodya ing *bidang ekonomi*, jejibahan ngayahi pagesangan wonten gadheng cenengipun kaliyan *ekonomi*, awit pagesangan *ekonomi* minangka upiya kangge nyekapi kabetahan pokok. Kanthi makaten jejibahan *domestik* ingkang kalimpahaken dhateng wanodya wonten gandheng cenengipun kaliyan *perekonomian*.
- 2) Wanodya mandhiri, inggih wanodya ingkang sampun mangertos kados pundi sajatosipun jati dhirinipun. Wanodya ingkang sampun mangertos ngengengi *jati* dhiri ateges sampun mangertos *keunikan* kalebet kekirangan saha kaluwihan (Murniati, 2004: 112). Wanodya mandhiri inggih wanodya ingkang gadhah pamikiran *realistis*. Pribadi *otonom* ingkang boten gumantung kaliyan tiyang sanes. Wanodya ingkang saged ningali manungsa minangka kulawarga (Murniati, 2004: 119-120)

- 3) Wanodya *karir*, wanodya ingkang nyambut damel ing *sektor publik* badhe *bergaul* kaliyan tiyang kathah. Wanodya kedah mujudaken dhiri minangka mitra sajajar priya (Murniati, 2004: 223)
- 4) *Peran* wanodya ing *bidang* pandhidhikan, wanodya minangka putra, garwa, saha ibu, kedah dipunsengkuyung dening anggota kulawarga sanes. Pandhidhikan ing sekolah saha masarakat boten saged dipuntilaraken, ananging pandhidhikan ing kulawarga minangka dhasar pangrembakaning kapribaden.
- 5) *Peran* wanodya ing *bidang* kabudayan, wanodya kaanggep minangka pihak ingkang gadhah *peran* ageng tumrap pangrembakaning pandhidhikan saha nerasaken nilai kabudayan kangge putranipun. *Peran* wanodya raket kaliyan *latarbelakang* kabudayan asalipun. *Peran* wanodya minangka *makhluk sosial*, *anggota* masarakat, gadhah hak saha kuwajiban sarta tanggungjawab minangka anggota kulawarga saha warga masarakat.

4. Kritik Sastra Feminis

Kanthi *etimologis* tembung *feminis* asalipun saking basa Latin, *femina*. Tembung *femina* ing basa Inggris dipunterjemahaken dados *feminin* ingkang tegesipun gadhah sipat minangka wanodya. Tembung menika lajeng dipunwuwuhi panambang *-ism*, dados *feminism* ingkang gadhah teges prekawis mligi bab wanodya utawi *paham* bab wanodya.

Ancasing *feminisme* inggih menika kangge ningkataken drajating wanodya supados sami kaliyan drajating priya. Djajanegara (2004: 4) mratelakaken *feminisme* minangka satunggaling pamanggih kangge mbebasaken wanodya

saking *konsep* wanodya ingkang katindhes awit wontenipun beda antawis jinis *kelamin*. *Feminisme* menika kupiya kangge *memperjuangkan hak*-ipun wanodya, saha kangge ngangkat drajating wanodya supados sajajar kaliyan drajatipun priya.

Kritik sastra feminis tuwuh minangka *respon* saking wontenipun pangrembakaning *feminisme*. *Kritik* menika tuwuh sesarengan kaliyan kasadharan wanodya tumrap hak-ipun. Kekajengan para *feminis* ngrembag karya sastra wanodya jaman kapengker nuwuhaken *kritik sastra feminis*. Kajawi menika para *feminis* ugi kepingin mangertos kados pudi citra wanodya ingkang katindhes kanthi mawarni-warni cara, lepat anggenipun nafsiraken, saha boten dipunanggep dening budaya *patrialkal* ingkang dipunwujudaken mawi karya sastra seratanipun priya (Djajanegara, 2000:27). Pepinginan ngrembag sastra kanthi *feminisme* dadosaken mawarni-warni cara ngkritik. Tuladhanipun kangge mangertosi citra wanodya ing karya sastra anggitanipun wanodya kedah nggatosaken cara ngadharaken prekawis (*tekanan*) ingkang dipunadhepi dening wanodya. Awit *nilai patrialkal* sampun kukuh, panyerat wanodya ugi nyiptakaken paraga wanodya kanthi *stereotip* wanodya ing budaya *patrialkal*.

Dene Culler wonten ing Sugihastuti (2000: 5) mendhet dudutan bilih *kritik sastra feminis* minangka *reading as a women, membaca sebagai perempuan*. Dene Yoder ngandharaken bilih *kritik sastra feminis* sanes prekawis wanodya ingkang ngkritik, utawi *kritik* tumrap wanodya, menapa dene *kritik* dhateng panganggit wanodya, ananging *pengkritik* ingkang ningali sastra kanthi satunggaling *kesadaran* tartamtu, inggih wonten jinis *kelamin* ingkang magayutan kaliyan sastra, budaya, saha pagesangan. Wontenipun jinis *kelamin* menika

dadosaken pamanggih ingkang beda tumrap dhirinipun panganggit, pamaos, wewatakan, saha *faktor* sanes ingkang mangaribawani tumrap donyanipun sastra. Yoder ngumpamekaken *kritik sastra feminis* minangka *quilt*. *Quilt* ingkang dipunjait saha dipundamel saking pethilan gombal awujud kothak ing perangan ngandhapipun dipunlapis gombal ingkang alus. Jaitan *quilt* menika mbetahaken wekdal ingkang dangu saha penjait ingkang kathah. Lapisan ing perangan ngandhap saking *quilt* ingkang ndadosaken maneka warni corak dados setunggal minangka *kritik sastra feminis*. *Kritik sastra feminis* minangka dhasar ingkang kiyat kangge ngempalaken pamanggih bilih wanodya menika saged maos, saged ngarang , saha saged nafsiraken karya sastra kanthi cara pandhang wanodya.

Pamanggih Culler ngengingi *kritik sastra feminis* minangka *reading as a woman* gadhah ancas bilih pamos sadhar bilih wonten beda antawisipun jinis *kelamin* ing makna saha *perebutan* makna karya sastra. Bilih kagayutaken kaliyan pamanggihipun Yoder ngengingi *metafora quilt*, *kesadaran* pamaos ing wrangka *kritik sastra feminis* minangka *kritik* kanthi mawarni-warni cara. Jumbuh kaliyan pamanggih menika, Kolodny ing (Sugihastuti, 2001: 7) kanthi ngginakaken mawarni-warni cara (*metode*) saged nanggulangi kalepatan anggenipun nafsiraken *teks*. Ngrembakaken *kritik sastra feminis* saged kalampahan kanthi mawarni-warni cara nggabungaken *pendekatan kritik* sanes, kados *formalisme – semiotik*, kanthi tetep nggatosaken beda antawisipun jinis *kelamin* ing karya sastra. *Reading as a woman* dipundhasari dening *konsep* wontenipun beda antawis priya kaliyan wanodya ingkang mangaribawani tumrap kasusastran.

Sami kaliyan Culler, Ratna (2005: 418) ngandharaken bilih *kritik sastra feminis* minangka cara nafsiraken karya sastra kanthi *konsep* maos saha mbiji karya sastra minangka wanodya. *Kritik* menika nganggep bilih antawisipun wanodya kaliyan priya gadhah *peran* kangge ngrembag *analisis* masarakat mliginipun tumrap karya sastra. Pamangih menika ng yakinaken bilih antawisipun priya kaliyan wanodya wonten beda ingkang ageng sanget, kalebet ing *proses* maos, mbiji, menapa dene nyiptakaken karya sastra.

Pamanggih sanes dipunandharaken dening Wedon lumantar (Sugihastuti, 2002: 6) bilih *faham feminis* minangka *politik*, *politik* langsung ingkang ngewahi gegayutanipun kekiyatan pagesangan antawipun wanodya kaliyan priya wonten ing masarakat. Kekiyatan menika antawisipun *struktur* pagesangan, peranganing pagesangan, kulawarga, *pendidikan*, kabudayan, saha *kekuasaan*. Peranganing pagesangan menika ingkang nuntun wanodya badhe dados sinten, dados menapa, saha wanodya menika tundhonipun badhe kagem sinten.

Bilih nggatosaken pamanggih Djajanegara, *fokus kritik sastra feminis* menika badhe ngrembag, ndhudhah, saha mbiji karya sastra anggitaipun wanodya ing jaman kapengker kangge mangertosi kenging menapa karya sastra ing jaman menika dipunkuwaosi dening priya. Kajawi makaten *kritik sastra feminis* gadhah ancas kangge ngrembag karya sastra kanthi cara ngetrapaken *paham feminis*. Pangritik sastra *feminis* ugi kepengin mangertos kados pundi cara ngetrapaken nilai *estetik*, wonten pundi nilai estetikipun, saha nemtokaken menapa nilai estetika ingkang dipunginakaken sampun sah menapa dereng.

Ngengingi pamanggih “*reading as a women*”, *kritik sastra feminis* kedah dipundhasari kanthi kasadharan bilih donyanipun kasusastran kenging pangaribawa dening kawontenan ingkang beda antawis wanodya saha priya. Pirembagan ngengingi *kritik sastra feminis* gadhah *fokus pokok* bilih wonten panganggep ingkang beda salebetipun *interpretasi* saha *pemaknaan* karya sastra.

Saking pamanggih para ahli ngengingi pangertosan *kritik sastra feminis*, saged kapendhet dudutan bilih *kritik sastra feminis* inggih menika cara ngritik sastra kanthi *pandhangan feminis*. *Kritik sastra feminis* menela karya sastra kanthi nggantosaken kados pundi wanodya ingkang dipungambaraken dening priya menapa dene wanodya piyambak. Panaliti ningali kasunyatanipun *peran* saha *status* wanodya ingkang dipuntemtokaken dening priya. *Kritik sastra feminis* gadhah ancas kangge mangertosi drajating wanodya saha peran wanodya ingkang kagambareken ing salebetipun karya sastra, kados ingkang katingal wonten ing kasunyatan ing gesang padintenan.

Kritik sastra feminis dipundhasari kanthi *kesadaran* tartamtu ngengingi wontenipun *konsep* ingkang mbedakaken antawisipun priya kaliyan wanodya ingkang magayutan kaliyan sastra, kabudayan, saha pagesangan. Jinis *kelamin* dipunpitados dadosaken beda ing antawisipun pangripta, pamaos, saha *faktor* sanes ingkang mangaribawani tumrap proses nyiptakaken karangan. *Studi* wanodya ing karya sastra minangka pirembagan ngengingi wanodya minangka manungsa ingkang gadhah sesambetan kaliyan manungsa sanes ing salebetipun klompok masarakat.

Kritik sastra feminis menika kathah ragamipun. Kathahing ragam *kritik sastra feminis* menika dipundhasari dening pamanggih ngengingi raos tresna saha *setia kawan* dhateng para panganggit wanodya ing jaman kapengker. Kajawi makaten ugi dipundhasari raos prihatos saha *amarah*. Djajanegara (2000:28) merang jinis *kritik sastra feminis* dados enem jinis.

a. *Kritik Sastra Feminis Genokritik*

Kritik menika ngrembag kasiling seratan wanodya, kalebet sejarahipun karya sastra wanodya, *gaya* panyeratan, *tema*, *genre*, saha *struktur*ipun panyerat wanodya. Kajawi makaten ragam *kritik* menika ugi nliti *kreativitas* panyerat wanodya, pidalemanipun (*profesi*) minangka satunggaling kempalan, saha pangrembakaning saha aturan tradhisi panyerat wanodya. *Gynocritics* ngandharaken kados pundi wanodya minangka klompok tartamtu, menapa bedanipun antawis seratan priya kaliyan wanodya.

b. *Kritik Sastra Feminis Sosialis Marxis*

Ragam *kritik* menika nliti paraga wanodya kanthi cara pandhang *sosialis*, *kelas* masarakat tartamtu. *Kritik* menika ngandharaken wanodya minangka *kelas* masarakat ingkang katindhes. Pandherek paham *feminisme-marxisme* kaperang dados kalih *kubu*, ingih *kubu umum* saha *kubu rumah*. Tumrap masarakat ingkang nganut *patrialkal*, wanodya dipunlebetaken wonten ing *kubu rumah*, ingkang nindakaken pedamelan *domestik*. Dene priya dipunlebetaken wonten ing *kubu umum*, ingkang nindakaken sedaya pedamelan ing sajawinipun griya.

c. *Kritik Sastra Feminis Psikoanalistik*

Ragam *kritik* menika dipuntrapaken kangge seratan wanodya amargi para *feminis* pitados bilih para pamaos wanodya biyasanipun mapanaken dhirinipun piyambak dados paraga wanodya ing karya sastra. Dene paraga wanodya menika minangka *cermin penciptaan*. Ragam *kritik* menika minangka awujud *penolakakan* dhateng *teori kompleks kastrasi* Sigmund Freud.

d. Kritik Sastra Feminis Lesbian

Ragam *kritik* menika nliti panyerat wanodya saha paraga wanodya ing karya sastra. *Kritik* menika gadhah ancas kangge ngrembakaken pangertosan ngengingi makna *lesbian*. Kanthi ngidentifikasi makna *lesbian*, tundhonipun pangritik saged mendhet dudutan bab kanon sastra *lesbian* saking karya sastra ing jaman kapengker.

e. Kritik Sastra Feminis Ras (Etnik)

Kritik menika minangka kupiya supados dipunakeni dening para panyerat *etnik* saha karyanipun wonten ing kajian wanodya menapa dene wonten ing kanon sastra tradhisional saha sastra *feminis*. Ragam *kritik* menika tuwuh awit wontenipun *diskriminasi* saking wanodya kulit pethak dhateng wanodya kulit cemeng ing Amerika.

f. Kritik Sastra Feminis Ideologis.

Kritik menika paling kathah dipunginakaken ing panaliten sastra. *Kritik* menika nglibataken wanodya mliginipun *feminis* minangka pamaos. Ingkang dados pusating *kajian* antawisipun citra wanodya saha stereotip wanodya salebetipun karya sastra. Jinis *kritik* menika ugi naliti prekawis beda panampi bab

wanodya saha kenging menapa wanodya menika boten petang kepalih boten dipunanggep ing kritik sastra.

Sajatosipun *kritik* menika minangka cara nafsiraken *teks*, inggih menika salah satunggalipun cara ingkang saged dipuntrapaken kangge naliti *teks* ingkang paling rumit. *Kritik* menika boten namung nambahi wawasan para pamaos wanodya ananging ugi paring kamardikan kangge menggalih. Panyerat saha pangritik saking Amerika, Andrienne Rich lumantar Djajanegara (2000: 28) ngandharaken bilih:

Suatu kritik sastra feminis yang radikal pertama-tama akan mengganggu karya sastra sebagai ungkapan tentang bagaimana cara kita hidup dulu dan sekarang, tentang bagaimana kita harus membayangkan diri kita sendiri, bagaimana bahasa kita telah menjebak sekaligus membebaskan kita, bagaimana pemberian julukan merupakan (hak) prerogatif kaum laki-laki sampai sekarang, dan bagaimana kita sekarang bisa mulai sadar dan mampu memberi julukan dan karenanya mampu menempuh hidup baru lagi.

Ragam *kritik sastra feminis* menika beda kaliyan *male critical theory* (*teori kritik laki-laki*) minangka *konsep kreatifitas*, sajarah sastra, saha *penafsiran* sastra ingkang sedayanipun dipundhasaraken dhateng pangalaman priya saha ingkang sodhoraken minangka satunggalipun *teori semesta* ingkang dipunginakaken kanthi *universal*.

Ragam kritik menika ugi dipun-ginakaken ing panaliten menika awit teori menika saged dipun-ginakaken kangge ngandharaken *fokus* panaliten menika. *Fokus* panaliten menika badhe ngandharaken citra saha *ketidakadilan gender* tumrap wanodya ing *novel Pisungsi Kang Wingit* satemah dipunginakaken teori *kritik sastra feminis ideologis*.

5. Konsep Gender

Gender menika beda kaliyan *seks*. *Seks* inggih menika jinis *kelamin* ingkang dipunbedakaken kanthi adhedhasar *faktor biologis*, dene *gender* minangka kasil proses merang-merang kanthi dhasar beda *seksual biologi* ingkang salebetipun ngewrat *karakter khas* antawisipun priya menapa dene wanodya (Saparinah, 2010: 25). *Gender* boten saged dipunpahami kanthi dhasar *biologis* kemawon. *Gender* inggih menika *seks* minangka *kontruksi kultural* (Budiman, 2000).

Miturut Saparinah (2010) *gender* inggih menika *konsep sosial*. Salajengipun Saparinah ugi ngandharaken bilih *gender* minangka cacahing *karakteristik psikologis* ingkang dipuntemtokaken kanthi *sosial* saha magayutan kaliyan wontenipun jinis *kelamin* sanes.

Fakih (2012: 8) ngandharaken bilih *gender* menika sipat ingkang nyawiji tumrap wanodya menapa dene priya ingkang dipunbentuk kanthi *sosial kultural*. Kanthi terwaos saged dipunmangertosi bilih *gender* menika beda kaliyan *konsep biologis* manungsa ingkang sampun dipuntemtokaken wiwit miyos. *Konsep gender* magayutan kaliyan *feminitas* saha *maskulinitas*. Wanodya dipungambaraken mawi *karakter* lembah manah, sabar, sulistya, alus, ngandhalaken *insting*, saha *emosional*. Dene priya dipungambaraken kanthi kiyat, prakosa, *rasional*, saha tanggung jawab. Sapamanggih kaliyan Saparinah, *istilah maskulinitas* saha *feminitas* magayutan kaliyan istilah *gender* ugi, magayutan kaliyan *sejumlah karakteristik psikologis*, tindak-tanduk ingkang *kompleks*, ingkang sampun dipunsinau mawi *proses sosialisasi*. Pramila *gender* menika

boten sami kaliyan *seks*. *Seks* menika sipatipun kodrtati, dene *gender* asipat *non-kodrati*. *Konsep gender* minangka kasil *konstruksi sosial* budaya menika boten saged dipundadosaken pathokan, satemah antawisipun priya kaliyan wanodya saged dipunijolken peran *gender*ipun.

Miturut Wikipedia, *gender* ngrujuk dhateng titikan *khas* ingkang dipungayutaken kaliyan jinis *kelamin individu* saha dipunarahaken dhateng *peran sosial* (*identitas* ing masarakat). Dene WHO manggihaken bilih *gender* minangka reroncening *peran*, tindak-tanduk, kagiyatan, sedaya *atribut* ingkang dipunanggep sae tumrap priya menapa dene wanodya saha dipunkonstruksaken kanthi *sosial* wonten ing masarakat. *Seks* kaliyan *gender* menika beda, sanadyan ing pagesangan *gender* saha *seks* asring dipunanggep sami.

Salajengipun Wikipedia ngandharaken *istilah feminitas* saha *maskulinitas* ing konsep *gender* boten gumathok. *Maskulinitas* ing satunggaling kabudayan saged dipunanggep minangka *feminitas* ing kabudayan sanes. Titikanipun *maskulinitas* saha *feminitas* dipuntemtokaken dening *konstruksi sosial* budaya masarakat, boten namung dipuntingali saking jinis *kelamin* kemawon.

Boten tebih saking konsep *feminitas maskulinitas* miturut Wikipedia, Fakih (1996) ugi ngandharaken bilih *konsep gender* menika sedaya sipat ingkang saged dipunijolaken antawisipun priya kaliyan wanodya, saged ewah saking satunggaling wekdal tumuju wekdal salajengipun, beda ing antawis papan satunggal saha papan sanesipun, ugi beda antawisipun *kelas* masarakat satunggal saha *kelas* sanesipun.

Sugihastuti saha Saptiawan (2007) ngandharaken bilih *gender* menika nyawiji saha mangaribawani tumrap *penampilan* saben tiyang satemah nuwuhaken sikap *otoriter* tumrap *penampilan* saben *person-person* kasebat. Sapamanggih kaliyan Sugihatsuti, Mosse (2007) wonten ing Wiyatmi (2012:85) ngandharaken bilih:

...gender sebagai seperangkat peran yang menyampaikan kepada orang lain bahwa seseorang adalah feminin atau maskulin, yang dapat dilihat dari penampilan, pakaian, sikap, kepribadian, bekerja di dalam da secarn di luar rumah tangga, seksualitas, tanggung jawab keluarga, dan sebagainya y bersama-sama memoles peran gender seseorang.

Vitalaya (2000) manggihaken konsep *gender* minangka sistem ingkang ngrujuk dhateng *peran* saha sesambetan antawis priya kaliyan wanodya ingkang boten dipuntemtokaken kanthi dhasar jinising *kelamin*, ananing dipundhasari *lingkungan sosial, poitik, saha ekonomi*. Dene *Women Studies Encyclopedia* ngandharaken bilih *gender* menika minangka *konsep kultural* ingkang mbedakaken *peran, tumindak, mentalitas saha karakter emosional* ing antawisipun priya kaliyan wanodya ingkang ngrembaka ing masarakat.

Saking pamanggih ing nginggil ngengingi pangertosan *gender*, panaliti mendhet dudutan bilih *gender* inggih menika jinis *kelamin sosial* ingkang hakekatipun beda kaliyan jinis *kelamin biologis*. *Konsep* menika minangka tuntutanipun masarakat ingkang sampun dados budaya. Kajawi sampun dados budaya, konsep *gender* menika ugi dados *norma sosial* ingkang nyawiji dhateng priya saha wanodya kangge mbedakaken peran adhedhasar jinis *kelamin*. *Gender* dipuntemtokaken dening *sosial* budaya masarakat, sanes kodrat.

Beda *gender* ing masarakat pranyata nuwuhaken prekawis ingkang dumugi samenika boten saged dipupungkasi kanthi tuntas. Fakih via Sugihastuti (2002: 63-64) ngandharaken bilih *gender* merang *atribut* saha pedamelan dados *maskulin* saha *feminin*. Biasanipun pedamelan *maskulin identik* kaliyan priya, dene *feminin indentik* kaliyan wanodya. Konsep makaten salajengipun nuwuhaken *stereotip* tumrap wanodya saha priya. Wanodya dipun*stereotipaken* minangka janma ingkang sulistya, lembah manah, *emosional*, saha *keibuan* dene priya dipun*stereotipaken* asipat kiyat, *rasional*, saha prakosa. *Studi lintas budaya* nerangaken bilih *dikotomi* makaten ndadosaken wanodya tansah dipun*subordinasi*.

Dene Susilahastuti lumantar Sugihastuti (2002: 64) ngandharaken bilih *teori struktural* ingkang saged nerangaken wontenipun *hierarki gender*. Miturut *teori struktural*, *subordinasi* tumrap wanodya menika asipat *kultural* ugi *universal*. Miturut satunggaling klompok *strukturalis* wanodya gadhah *status* langkung andhap saha *otoritas* langkung sakedhik awit *peranipun* namung wonten ing *wilayah domestik*, dene priya *peranipun* langkung katingal wonten ing *wilayah publik*. Klompok *strukturalis* sanes gadhah pamanggih bilih *subordinasi* tumrap wanodya menika *kultural*, ananging adhedhasar peranan pedamelan kanthi dhasar *gender*. Perangan pedamelan menika sumberipun saking *asosiasi simbolik* ingkang *universal* antawis wanodya kaliyan *nature* (alam) saha priya kaliyan *culture* (budaya).

Subordinasi tumrap wanodya, mliginipun wanodya Jawi boten saged ewah saking cara pandhang saha budaya ingkang gesang saha ngrembaka wonten ing

latar sosial jaman menika. Cara pandhang menika gadhah *titik tolak* saking *stereotip* wanodya (Sofwan, 2001: 88). Salajengipun Sofwan (2001) ugi ngandharaken bilih priya dipunanggep gadhah panguwaos langkung ageng saha gadhah *status* langkung inggih katimbang wanodya. Kanthi makaten bilih kadadosan *dominasi* priya menapa dene *subordinasi* wanodya menika sampun dipunanggep limrah. Kanthi *fisik* menapa dene *psikis*, priya dipunanggep langkung kiyat, dene wanodya *lemah* satemah ndadosaken priya langkung dipunanggep gadhah panguwaos saha *status* ingkang langkung ageng.

Kanthi *biologis* panci katingal terwaos bilih priya menika beda kaliyan wanodya, wanodya menika lemah, dene priya langkung kiyat. Sajatosipun beda *fisik* antawis priya kaliyan wanodya boten dipundadosaken dhasar panindhesan tumrap wanodya. Bedanipun *gender* antawis priya kaliyan wanodya kabentuk saking proses *sosial kultural* ingkang dangu satemah mangaribawani tumrap saben jinis *kelamin*. Amargi *konstruksi sosial gender*, para priya kedah kiyat saha *agresif* satemah priya kalatih saha kajurung supados dados sipat *gender* ingkang sampun dipunkonstruksikaken dening masarakat, kadosta gadhah sipat *rasional*. Kosok wangsulipun wanodya dipuntuntut gadhah sipat lembah manah saha alus, *proses sosialisasipun mangaribawani tumrap emosi, visi, ideologi, saha pangrembakaning fisik saha biologisipun*. (Fakih, 1997)

Panci leres menapa ingkang dipunngendikakaken Fakih (1997) bilih *gender differences* (*perbedaan gender*) boten badhe dadoskaen prekawis ingkang ageng menawi boten nuwuhaken *ketidakadilan gender* utawi *gender inequalities*. Kasunyatanipun *perbedaan gender* dadoskaen mawarni-warni *ketidakadilan*, sae

kagem wanodya menapa dene priya. Panganggep ingkang lepat tumrap *gender* ndadosaken salah panampi bab *kodrat* kaliyan *gender*. Masarakat nganggep *gender* minangka kodrat, kadosta pidaleman *domestik* minangka pedamelanipun wanodya kamangka pedamelan *domestik* ugi saged katindakaken dening priya. Salah panampi ngengingi *gender* ingkang dipunanggep kodrat dadosaken prekawis *ketidakadilan* ing masarakat. Manifestasi *ketidakadilan gender* katingal saking mawarni-warni wujud ketidakadilan kados ing ngandhap menika.

1) Marginalisasi Dhateng Wanodya

Fakih (1997:12) ngandharaken bilih *marginalisasi* inggih menika proses *pemiskinan ekonomi*. Sajatosipun *marginalisasi* menika saged dipunalami dening sedaya manungsa ingkang dipunsebabaken dening wontenipun *bencana, eksploitasi*, menapa dene kanthi dipunpeksa saking satunggaling papan. Salajengipun Fakih (1997: 14) nyebataken bilih dipuntingali saking sumberipun, *marginalisasi* menika saged kadadosan amargi wontenipun kawicaksananipun pamarintah, kapitadosan, *tafsir* agami, kapitadosan tradhisi saha *kebiasaan* saha *asumi* ngelmu *pengetahuan*.

Wontenipun beda *gender* antawis priya kaliyan wanodya ndadosaken wanodya menika dipunmarginalaken. Wanodya boten gadhah *peran* ing mawarni-warni pedamelan. Wontenipun panganggep bilih priya langkung kiyat dene wanodya *lemah* dadosaken satunggaling prekawis ingkang ngrugekaken satunggaling kelompok, inggih menika wanodya. *Marginalisasi* tumrap wanodya kadadosan boten namung ing perangan pedamelan kemawon, ananging ugi wonten ing gesang bebrayan, masarakat, *kultur*, saha negari. Sajatosipun

marginalisasi kadadosan wiwit ing gesang bebrayan antawispun priya kaliyan wanodya. *Marginalisasi* tumrap wanodya dipunpitados kanthi saestu saha dipunkiyataken dening *norma*, tradhisi masarakat, saha pranatan agami.

2) Subordinasi dhateng wanodya.

Fakih (1997: 12) ngandharaken bilih *subordinasi* inggih menika panganggep boten penting wonten ing keputusan *ekonomi*. *Subordinasi* tumrap wanodya dipundhasari awit wontenipun panganggep bilih wanodya menika *irrational* utawi *emosional* satemah boten saged dados pamimpin. Salajengipun Fakih maringi tuladha kanthi kasus wonten ing masarakat bilih wandya boten kedah sekolah inggil-inggil, tundhonipun namung badhe dhateng pawon.

Sofwan (2001) ngandharaken bilih *subordinasi* tumrap wanodya awit wontenipun *stereotip* wanodya minangka jalma ingkang peranipun nindakaken peran *domestik*. *Stereotip* makaten dadosaken wanodya *tersubordinasi* satemah wanodya boten perlu gadha pangalaman pandhidhikan ingkang inggil. Salajengipun Sofwan (2001) ngandharaken bilih dumugi samenika wanodya kedah saged *macak*, *masak*, saha *manak* minangka pedamelan *domestik* tumrap wanodya ingkang sampun kulawarga.

Wanodya ingkang *tersubordinasi* boten saged nemtokaken pilihan kanthi mardika. Ing gesang bebrayan wanodya boten saged nemtokaken satunggaling pilihan tanpa idin saking garwanipun, kosok wangsulipun menawi badhe nemtokaken pilihan priya boten kedah nggatosaken pamanggihipun wanodya (Fakih; 1997).

3) Stereotip tumrap wanodya.

Fakih (1997: 16) ngandharaken bilih *stereotip* inggih menika *pelabelan* utawi *penandaan* dhateng satunggaling klompok tartamtu. Kathah-kathahipun *stereotip* nuwuhaken *ketidakadilan*. *Stereotip* menika sumberipun saking *pandangan gender* ingkang dipunpitados masarakat. *Stereotip* dhateng wanodya nuwuhaken *ketidakadilan gender* sanesipun kagem wanodya.

Fakih (1997) maringi tuladha wonten panganggep bilih wanodya ingkang macak menika gadhah ancas kangge narik kawigatosnipun priya, satemah menawi wonten *kekerasan* utawi *pelecehan seksual* dhateng wanodya asring dipungayutaken kaliyan *stereotip* menika. Langkung *ironis* Fakih (1997) nerangaken menawi wonten rudhapeksa tumrap wanodya, masarakat asring nglepataken korbanipun.

Wontenipun panganggep bilih wanodya menika pedamelanipun *macak*, *masak*, *saha manak* dadosaken wanodya boten pikantuk *pendidikan* kados dene priya. Fakih (1997: 16) ngadharaken bilih tugasipun wanodya menika ngladosi garwanipun, dados wajar bilih *stereotip* menika ndadosaken *pendidikan* wanodya dados nomor kalih. Wontenipun *stereotip negatif* tumrap wanodya dipundadosaken dhasar tumrap pangrembakaning *peraturan* pamarintah, *peraturan* agami, saha adatipun masarakat.

4) *Kekerasan (Violence)*

Fakih (2012: 16) maringi teges bilih *kekerasan* minangka *serangan* utawi *invasi (assault)* dhateng *fisik* utawi *integritas mental psikologis* satunggaling tiyang. *Kekerasan* menika dipunsebabaken kathah *faktor*, salah satunggalipun

inggih menika panganggep *gender* ingkang lepat. *Gender-related violence* inggih menika *kekerasan* ingkang dipunsebabaken dening wontenipun *bias gender*.

Fakih (2012: 16) ugi ngandharaken bilih *kekerasan* adhedhasar *gender* menika tuwuh awit wonten *ketimpangan* kekiyatan ing masarakat. *Kekerasan*, sae *fisik* menapa *non-fisik* katindakaken dening satunggaling jinis *kelamin*, *institusi* kulawarga, masarakat, negari dhateng jinis *kelamin* sanes. *Peran gender* nuwuhaken panganggep *maskulinitas* saha *feminitas* ingkang tundhonipun dados *karakter psikologis* bilih priya gagah prakosa, dene wanodya *lemah lembut* saha manutan.

Karakter ingkang kabentuk masarakat ngengingi *karakter* wanodya nuwuhaken *stereotip* wanodya ingkang tanpa daya satemah wanodya asring dipun~~perlakukan~~ saremeneipun priya. Kajawi menika wanodya lajeng asring dipundadosaken *objek kekerasan*. Fakih (2012: 16) merang –merang wujuding *kekerasan gender* dhateng waodya dados 8 wujud, antawisipun ing ngandhap menika.

a) Rudhapeksa

Rudhapeksa dhateng wanodya minangka satunggaling *manifestasi kekerasan*, kalebet rudhapeksa wonten ing gesang bebrayan antawis priya kaliyan wanodya. Rudhapeksa kadadosan menawi satunggaling tiyang (priya) meksa dhateng tiyang sanes (wanodya) supados maringi *pelayanan seksual* tanpa raos lila saking pihak ingkang dipunpeksa (Fakih, 1997: 18)

Salajengipun Fakih (1997) ngandharaken bilih raos owel menika asring boten saged katingal awit sakathahipun *faktor*, kadosta raos ajrih, isin, kapeksa

awit kabetahan *ekonomi*, menapa dene *sosial kultural* satemah boten gadhah pilihan sanesipun kajawi purun nindakaken panyuwunan priya.

b) *Domestic Violence*

Domestic violence wujuding *kekerasan fisik* minangka akibat saking wontenipun *bias gender*. *Domestic violence* awujud *pemukulan* ingkang kadadosan salebebtng gesang bebrayan. Kalebet *kekerasan* awujud panyiksaan dhateng lare alit (child abused) (Fakih, 1997: 18).

c) *Genital Mutilation*

Genital mutilation inggih menika panyiksaan ingkang katujukaken dhateng *organ alat kelamin*. *Khitanan* utawi tetakan tumrap wanodya minangka salah satunggaling wujud *genital mutilation*. Mawarni-warni alesan dipunginakaken masarakat kangge nindakaken *sunatan* menika, ananging alesan paling kiyat inggih menika wontenipun panganggep saha *bias gender* kangge ngontrol wanodya (Fakih: 1997).

d) *Prostitusi (pelacuran)*

Prostitusi inggih menika wujud *kekerasan* dhateng wanodya ingkang katindakaken dening *mekanisme ekonomi* tartamtu. *Pelacuran* menika pikantuk *standar ganda* saking masarakat saha negari, awit negari kejawi nangkep para *pekerja seks* ugi narik pajek saking wontenipun *pelacuran* menika. Dene masarakat gadhah panganggep tumrap *pekerja seks* minangka wanodya *rendahan*, ananging kasunyatanipun papan kagiyatan menika boten nate sepen (Fakih: 1997)

Sajatosipun boten namung wanodya ingkang dados *pekerja seks*, priya ugi kathah ingkang nindakaken pedamelan menika. Boten kados wanodya, *pekerja seks* priya boten dipunanggep *rendahan* dening masarakat. *Prostitusi* ingkang katindakaken dhateng priya boten patos ketawis awit arang dipunsoroti.

e) *Pornografi*

Pornografi inggih menika wujud *kekerasan* dhateng wanodya ingkang katindakaken dening tiyang, klompok tiyang kanthi ngginakaken kaendahan raganipun wanodya supados pikantung bathi ingkang kathah. Raganipun wanodya dipundadosaken *objek* supados pikantuk bathi matikel-tikel, kamangka sajatosipun *pornografi* menika ngrugekaken para wanodya (Fakih, 1997).

f) *Enforced Sterilization*

Enforced Sterilization inggih menika wujud *kekerasan* dhateng wanodya kanthi *pemaksaan KB (keluarga berencana)*. Dipunsadhari menapa boten, KB menika dados sumbering *kekerasan* dhateng wanodya. Wanodya dipundadosaken *korban* kangge *program kontrol penduduk* dening pamarintah. Sajatosipun sumbering prekawis ngengingi *tingkat pertumbuhan* ingkang inggil menika boten namung wanodya kemawon, priya ugi dados *faktor penyebab*. Wontenipun *bias gender*, *pemaksaan sterilisasi* dipuntindakaken dhateng wanodya sanes priya. (Fakih, 1997). Ing kasunyatanipun jaman samenika *sterilization* boten namung dipuntindakaken dhateng wanodya. *Sterilization* ugi dipuntrapaken dhateng priya, kadosta kanthi migunakaken *alat kontra sepsi* awujud *kondom* saha alat-alat sanesipun.

g) *Molestation*

Molestation inggih menika wujud *kekerasan fisik terselubung* ingkang katindakaken dening priya. *Molestation* asring kadadosan wonten ing papan nyambut damel menapa dene wonten ing papan *umum*, kados wonten ing bis. *Molestation* kantindakaken kanthi ngemek salah satunggaling perangan badanipun wanodya ingkang *sensitif* tanpa idin. *Molestation* menika kadadosan tanpa raos lila legawa saking wanodya, satemah kalebet wujud *pemaksaan terselubung* (Fakih, 1997).

h) *Pelecehan seksual*

Pelecehan seksual utawi (*sexual and emotional harassment*) katindakaken kanthi ancas *persahabatan*, ananging sajatosipun ngrugekaken para wanodya minangka korban (Fakih, 1997). Salajengipun Fakih ngandharaken wujudipun *pelecehan seksual* ing ngandhap menika.

- (1) Damel lelucon ingkang saru ingkang kaaturaken kanthi *vulgar* saha *ofensif*.
- (2) Damel isin tiyang sanes kanthi tetembungan ingkang saru.
- (3) Nyuwun pirsa kanthi *detail* bab pagesangan pribadi, kalebet kagiyatan *seksual*.
- (4) Nyuwun imbalan *seksual* kangge netepi janji menawi pikantuk pedamelan, saha janji-janji sanesipun.
- (5) Ngemek utawi nyenggol kanthi tanpa *minat* saha idin tiyang ingkang *bersangkutan*.

Dene La Pona dkk (Sugihastuti, 2007: 172) ngandharaken bilih *kekerasan* dhateng wanodya inggih menika tumindak priya menapa dene sacacah

priya kanthi ngarahaken kekiyatan tartamtu ingkang nuwuhaken katunan (*penderitaan*) *fisik, seksual*, utawi *psikologis* tumrap wanodya utawi saklompok wanodya, kalebet tumindak ingkang sipatipun meksa, ngancam, utawi tumindak sawiyah-wiyah, sae ingkang katindakaken wonten ing masarakat menapa dene pagesangan pribadi ing *ruang domestik* saha *publik*.

Miturut *situs* kadadosanipun, *kekerasan* dipunbedakaken dados *kekerasan domestik* saha *publik*. Panggolongan menika adhedhasar *unsur relasi sosial* antawis *pelaku* kaliyan kurban (Landes, Sugihastuti, 2007: 172). Meiyenti (Sugihastuti, 2002: 173) nerangaken jinisipun *kekerasan domestik* tumrap wanodya antawisipun ing ngandhap menika.

- 1) *Kekerasan seksual*, kalebet pameksan kangge nindakaken *hubungan seksual*, pameksan *selera seksual* piyambak, saha boten nggatosaken *kepuasan* istri;
- 2) *Kekerasan fisik*, sedaya tumindak ingkang andadosaken *kekerasan fisik* tumrap wanodya ingkang dados korban. *Kekerasan fisik* katindakaken kanthi nggingaken perangan badan *pelaku* (asta, suku) utawi migunakaken pirante sanesipun kangge nuthuk, nampar, ngecohi, njambak, nendhang, nylomot rokok, saha ndamel sakit kanthi barang utawi senjata.
- 3) *Kekerasan ekonomi*, kadosta boten maringi arta kagem blanja, migunakaken utawi nelasaken artanipun garwa.
- 4) *Kekerasan emosional*, kalebet ngasorahen, ngina, ngancam/ andadosaken ajrih minangka sarana kangge meksakaken kekajenganipun, saha *mengisolasi* garwa saking *dunia luar*

Dene Dzuhayatin saha Yuarsi (Sugihastuti, 2002: 173) mbedakaken *kekerasan* dados kalih, inggih menika *kekerasan seksual* saha *non-seksual*. Ingkang mbedakaken inggih wonten menapa boteni *unsur* kekajengan *seksual*. Menawi ngewrat *unsur kehendak seksual*, *kekerasan* menika kalebet *kekerasan seksual*. Kosok wangsulipun menawi boten ngewrat *unsur kehendak seksual* kalebet *kekerasan non-seksual*.

Adhedhasar tingkat *intensitas*-ipun *kekerasan seksual* dipunbedakaken dados *pelecehan seksual* saha *serangan seksual*. Miturut Beavius (Sugihastuti, 2002: 174) *pelecehan seksual* kalebet *kekerasan seksual intensitas* ringan, dene *serangan seksual* kalebet *kekerasan seksual intensitas* inggil. Kalyanamitra saha Prasetyo (Sugihastuti, 2002: 174) matesi *pelecehan seksual* wiwit tingkat andhap ngantos sedhengan, antawisipun *siulan nakal*, *kerdipan mata*, gegujengan saha olok-olok ingkang njurus dhateng *seks*, mriksani badan wiwit pucuk rikma ngantos suku, pranyatan ngengingi wujud badan utawi *penampilan fisik*, paring basa *isyarat* ingkang ngewrat *konotasi seksual*, meruhakan gambar *porno*, meruhaken wadi, ndumil, ngemek saha njiwit. Kejawi menika ugi kalebet pangajak kangge nindakaken *hubungan seksual*.

Atmasasmita (Dzuhayatin saha Yuarsi, 2002: 7) ngadharaken bilih ing perkawis *serangan seksual*, *korban* nglampahi *serangan seksual* ingkang tundhonipun lajeng nindakaken *hubungan seksual* kanthi kapeksa, kalebet pangancam rudhapeksa, *percobaan* rudhapeksa, rudhapeksa, rudhapeksa kanthi *kekerasan*, saha rudhapeksa kanthi ngicalaken nyawanipun korban.

Rudhapeksa menika tumindak *kekerasan seksual* awujud *hubungan seksual* ingkang dipuntindakaken dening priya dhateng wanodya kanthi kawontenan: 1) tanpa pepinginan saha pasarujukan saking wanodya, 2) kanthi pasarujukan nanging ing sangandhapipun pangancam, 3) kanthi pasarujukan nanging mawi dipunapusi.

5) *Beban Kerja Ganda*

Beda *gender* antawis priya kaliyan wanodya nuwuhaken panganggep wanodya menika sipatipun njagi saha sregep, satemah boten cocok menawi dados *kepala rumah tangga*, *akibatipun* sedaya pedamelan *domestik* dados tanggel jawabpun wanodya (Fakih, 1997). Beda *gender* ndadosaken wanodya kedah makarya langkung dangu saha langkung awrat. Wanodya kedah nindakaken pedamelan *domestik* kanthi sasae-saenipun kadosta nyapu, ngepel, asah-asah, saha nggirahi ngantos ngladosi putra saha garwa (Fakih, 1997: 21)

Kamajenganing *teknologi* maringi kamardikan dhateng wanodya kangge nyambut damel ing *sektor publik*. Wanodya lajeng dipunbetahaken ing *sektor pasar*. Kathah wanodya ingkang mlebet ing *sektor formal*, dados pegawe tetep. Sinaosa wanodya menika sampun saged nindakaken pedamelan ing *sektor publik*, wanodya dereng saged uwal saking tanggel jawab pedamelan *domestik*. Ing lingkungan makarya wanodya kedah nyambut damel kanthi *profesional*, dene ing kulawarga wanodya ugi kedah nindakaken tanggel jawab tumrap pedamelan *domestikipun*. Wonten panganggep bilih garwa ingkang trampil inggih menika wanodya ingkang prigel nindakaken pedamelan ing *sektor publik* nanging boten nyalahi kodratipun minangka wanodya tumrap kulawarganipun. Kanthi menika

wanodya langkung kathah bebanipun, wanodya gadhah tanggel jawan *ganda*, inggih kedah nindakaken pedamelan *publik* saha *domestik*.

Tumrap kulawarga ingkang *ekonomi-nipun* sae, pedamelan *domestik* dipunlimpahaken dhateng rewangipun. Ananging tetep boten ngewahi panganggep bilih pedamelan *domestik* minangka jinis pedamelanipun wanodya. *Pekerja rumah tangga* sajatosipun dados korban wontenipun *bisa gender* (Fakih, 1997 : 22) *Beban kerja ganda* dipunkukuhaken kanthi wontenipun panganggep masarakat dene jinis pedamelan wanodya langkung *rendah* saha boten *produktif* kabandhingaken pedamelan priya. Pedamelan wanodya ingkang dipunanggep *rendahan* boten dipunpetang wonten ing *statistik ekonomi*. Kanthi panganggep menika wanodya wiwit alit lajeng dipunbentuk kapribadenipun kangge nekuni *peran gender* ingkang sampun dipunsteriotipaken. Priya boten kawajibaken kangge nekuni pedamelan *domestik*, satemah nglanggengaken *status quo* kanthi *struktural kutural beban kerja ganda* para wanodya (Fakih, 1997).

Wujud *manifestasi ketidakadilan gender* menika magayutan satunggal kaliyan satunggalipun. Boten wonten wujud *ketidakadilan gender* ingkang langkung ngrugekaken kaum wanodya, awit sedaya menika gadhah pangaribawa tumrap wujud *ketidakadilan* sanes. *Stereotip* wanodya ingkang tanpa daya dadosaken wanodya dipunamarginalaken, dadosaken wandoya *tersubordinasi*, dipundadosaken *objek kekerasan*, saha dipuntanemaken ing kapitadosan, *ideologi*, saha *visi* ing dhirinipun para wanodya.

Manifestasi ketidakadilan gender awujud *marginalisasi*, *subordinasi*, *stereotip*, *kekerasan*, saha *beban kerja ganda* menika kadadosan ing mawarni-

warni tingkatan. *Manifestasi ketidakadilan gender* menika kadadosan wonten ing negari, sae wonten ing satunggaling negari menapa dene *organisasi negari*. *Manifestasi ketidakadilan gender* ugi kadadosan papan nyambut damel, organisasi menapa denen pendidikan. Langkung kiyat *manifestati ketidakadilan* ugi dipunkukuhaken ing adat istiadat, *kultur suku* bangsa, saha *tafsir* agami. *Manifestasi ketidakadilan gender* katindakaken ing gesang bebrayan saha dipunsosialisasikaken. Langkung parah *manifestasi ketidakadilan gender* menika sampun ngoyot salebeting kapitadosan masarakat, satemah boten gampil dipunewahi awit sampun dados *ideologi* para wanodya menapa dene priya.

B. Nalaring Pikir

Ketidakadilan gender tumrap wanodya boten namung kadadosan ing gesang padintenan kemawon, ugi wonten ing kasusastran. Kathah kasusastran priya saha wanodya ingkang asring nggambaraken paraga wanodya minangka korban. Meh sedaya wanodya ing karya sastra minangka paraga ingkang kedah dipunbela, korban ingkang dipun**imbau** supados dipungatosaken (Faruk, 1997: 35-36). Wanodya kagambaraken minangka korban ingkang pangraosipun *sensitif*, saha gadha *kepekaan spiritual tinggi*. Hegemoni priya dhateng wanodya *kapotret* ing karya sastra. Karya sastra maringi gambaran tumrap pamaos bilih priya panci langkung kiyat katimbang wanodya.

Miturut pandhanganing sastrawan priya wanodya menika namung *objek*. Wanodya asring pikantuk panindhesan kados wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto. Kacariyosaken bilih Tilarsih dipunapusi dening Supriyanto. Supriyanto janji kaliyan Tilarsih menawi boten

badhe nilar Tilarsih, kasunyatanipun Supriyanto nilar Tilarsih, nagntos Tilarsih menika senngit kaliyan Supriyanto. Tilarsih ugi pikantuk kekerasan seksual saking Supriyanto rikala Tilarsih dalu-dalu adang lemper, Tilarsih dipunpeksa lenggah njenjeri Supriyanto kamangka Tilarsih boten purun. Supriyanto ugi nekad ngarasi rikmanipun Tilarsih. Kajawi menika Supriyanto ugi nekad nyandhak pundhakupun Tilarsih lajeng ngarasi lathinipun. Awit Supriyanto boten saged nahan birahinipun Tilarsih lajeng dpunruket kenceng saha lathinipun dipunarasahi malih.

Panaliten menika nliti bab ketidakadilan gender dhateng wanodya ingkang katingal wonten ing *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit*. Pirembanganing panaliten menika mawi kritik sasta feminis, satemah saged dipunmangertosi ketidakadilan gender dhateng wanodya ingkang kadadosan wonten ing *novel* menika.

C. Panaliten Ingkang Gayut

Panaliten ingkang gayut kaliyan panaliten menika inggih panalitenipun Yulya Sulistyaningrum kanthi irah-irahan *Analisis Gender dalam Novel Mendhung Kesaput Angin Karya Ag. Suharti (Kajian Feminis)* saha panalitenipun Kingkin Winanti Nurdiana (2008) kanthi irah-irahan *Citra Wanita Jawa dalam Novel Dom Sumurup ing Banyu Karya Suparta Brata (Sebuah Kajian Feminisme)*. *Relevansi* panaliten menika kaliyan panalitenipun Yulya Setyaningrum saha Kingkin wonten ing *kajianipun*, awit sami-sami migunakaken *kajian feminisme* salebetipun sastra.

Beda antawisipun panaliten menika kaliyan panalitenipun Yulya inggih menika wonten ing *objek* panalitenipun. *Objek* panalitenipun Yulya menika *novel* kanthi irah-irahan *Mendhung Kesaput Angin* anggitanipun Ag. Suharti, dene panaliten menika migunakaken *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit*, anggitanipun Atas S. Danusubrata.

Kajawi makaten beda antawisipun panaliten menika kaliyan panalitenipun Yulya katingal wonten ing wosing panaliten. Yulya ngandharaken *unsur struktural novel* saha *ketidakadilan gender*, dene panaliten menika ngandharaken *peran, citra*, saha wujud *ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya wonten ing *novel* menika.

Dene beda antawis panaliten menika kaliyan panalitenipun Kingkin wonten ing *objek* saha *fokus* panaliten. *Objek* panalitenipun Kingkin inggih menika *novel* kanthi irah-irahan *Dom Sumurup ing Banyu*. *Fokus* panalitenipun Kingkin ngandharaken citra wanodya awujud kapribaden paragatama wanodya, wujud *perjuangan* kangge mbela hak saha kuwajiban *sosial*, saha kalenggahan wanodya sambetipun kaliyan priya. Dene panaliten menika gadhah fokus kangge madosi citra saha wujud *ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya ing *novel Pisungsung Kang Wingit*.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Pendekatan Panaliten

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken *peran, citra, saha ketidakadilan* tumrap paraga wanodya ingkang katingal wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit*. Pendekatan ing panaliten menika dipundhasaraken *konsep gender* ingkang salajengipun dipunsebat *kritik sastra feminis*. Sugihastuti (2002: 20) ngandharaken bilih *kritik sastra feminis* minangka satunggaling *kritik* ingkang *mandang* sastra kanthi *kesadharan khusus* bilih jinis *kelamin* menika magayutan kaliyan sastra, budaya, saha pagesanganing manungsa. Suwardi (2013: 146) ngandharaken *analisis feminis* paling boten kedah magayutan kaliyan:

- 1) ngandharaken karyanipun panyerat wanodya ing jaman kapengker kaliyan jaman samenika, supados jelas kados pundi citra wanodya ingkang katindhes dening tradhisi.
- 2) ngandharaken *tekanan* tumrap paraga wanodya ing karya sastra priya.
- 3) ngandharaken *ideologi pengarang* wanodya saha priya, kados pundi anggenipun *mandang* (ningali) awakipun piyambak.
- 4) ngrembag *aspek ginokritik*, kados pundi *proses kreativitas* para *feminis*.

Kajawi mbetahaken *pendekatan*, panaliten menika ugi mbetahaken *metode, metode* ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih *metode diskriptif*. *Metode deskriptif* dipunginakaken kangge ngandharaken *peran, citra, saha ketidakadilan gender* tumrap wanodya ingkang katingal wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit*. *Metode deskriptif* dipunpilih kanthi ancas supados data

panaliten saged kaandharaken kanthi *sistematis, faktual* saha *akurat*, jumbuh kaliyan sumber datanipun. Kasiling panaliten inggih awujud *data deskriptif* minangka kasiling analisis *peran, citra*, saha *ketidakadilan gender* tumrap wanodya wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto.

B. Data saha Sumbering Data

Data ing panaliten menika awujud *peran, citra*, saha *ketidakadilan gender* ingkang katindakaken dening paraga priya dhateng paraga wanodya wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit*. Dene sumbering data ing panaliten menika inggih *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto. *Novel* menika minangka kasil sayembara panyeratan *novel* ingkang dipunadani dening Taman Budaya Yogyakarta tahun 2000. Awit wontenipun pepalang *novel* menika nembe saged katerbitaken dening Taman Budaya Propinsi Daerah Istimewa Yogyakarta rikala Juli 2002. *Novel* menika kadadosan saking 260 kaca, kanthi wolung bab cariyos.

C. Caranipun Ngempalaken Data

Panaliten menika kalebet panaliten *pustaka*, satemah caranipun ngempalaken data migunakaken cara maos kaliyan nyerat. Kagiyatan maos katindakaken kanthi tliti saha kedah dipunambali supados datanipun trep kaliyan *fokus* panaliten. Lampahanipun maos kaadharakeen ing ngandhap menika.

- 1) Maos sedaya wosipun *novel Pisungsung Kang Wingit* kanthi tliti.

- 2) Maos *novel* kanthi mangertosi, nggatosaken, saha nyukani titikan tumrap tetembungan, ukara, saha *paragraf* menapa dene pacelathon ingkang ngewrat *peran, citra, saha ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya.
- 3) Ngandharaken *data* kasiling maos kanthi tliti ngengingi *peran, citra, saha ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya wonten ing sumbering data.

Menawi *teknik* maos sampun kalampahaken kanthi sae, salajengipun inggih nindakaken *teknik* nyerat (nyathet). *Teknik* nyathet kalampahaken kanthi ndamel kertu data kangge merang-merang data supados langkung gampil anggenipun nganalisis. Lampahanipun teknik nyathet *data* ing *kartu data* katerangaken ing ngandhap menika.

- 1) Nyerat andharan bab *peran, citra, saha ketidakadiln gender* tumrap wanodya ingkang dipunpangguhaken wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit*.
- 2) Nglebetaken *data* wonten ing kertu *data* saha nyantet deskripsinipun kanthi pethikan-pethikan saking novel.

D. Pirantining Panaliten

Panaliten menika kalebet panaliten *pustaka* ingkang sumber datanipun awujud *novel*. Pirantining panaliten menika inggih awujud kertu *data*. Kertu *data* menika dipunginakaken panaliti kangge nyerat *data* ingkang wonten gayutanipun kaliyan prekawis ingkang sampun dipunsukani titikan. Data ing panaliten menika awujud *peran, citra, saha ketidakadilan gender* tumrap wanodya ingkang dipunpanggihi rikala maos *novel*.

Tabel 1. Data peran wanodya ing novel *Pisungsung Kang Wingit*

No	Paraga	Data	Peran		Kaca	katrangan	No. Data
			D	P			

Katrangan:

D : *Domestik*

P: *Publik*

Tabel 2. Data citra wanodya ing novel *Pisungsung Kang Wingit*

No	Paraga	Aspek Citra Wanodya			Data	Kaca	No. Data
		F	P	S			

Katrangan:

F : *Fisiologis*

P : *Psikologis*

S : *Sosiologis*

Tabel 3. Data ketidakadilan gender tumrap wanodya ing novel *Pisungsung Kang Wingit*

No	Data	Aspek Ketidakadilan	Indikator	Wujud	Paraga	Kaca

E. Caranipun Nganalisis Data

Caranipun nganalisis data ing panaliten menika inggih kanthi ngginakaken teknik *analisis deskriptif*. *Analisis deskriptif* katindakaken kanthi cara nafsiraken. Kasilipun *analisis* dipunserat kanthi wujud andharan *fakta-fakta*. *Metode* ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika ngginakaken *metode deskriptif*.

Cara nganalisis kanthi *deskriptif* dipunginakaken bilih data-data panaliten awujud *data verbal* (awujud ukara-ukara). *Data verbal* menika wujudipun kados pawincantenan paraga saha *deskripsi monolog*.

Lampahanipun nganalisi data ing panaliten menika kaandharaken ing ngandhap menika.

1) *Katergorisasi*

Data dipunpontho-pontho adhedhasar *aspek* ingkang badhe dipuntliti, jumbuh kaliyan *fokus* panaliten.

2) *Tabulasi*

Tabulasi inggih menika *penyajian data* ingkang badhe dipuntliti awujud tabel. Datanipun awujud *kategori aspek* ingkang badhe dipuntliti. Menawi sampun kalajengaken kanthi *analisis deskriptif*. *Analisis deskriptif* kanthi cara nginterpretasikaken menapa kemawon ingkang dipunlampahi dening paraga wanodya mawi aspek-aspek ingkang badhe dipuntliti.

3) *Interpretasi*

Menginterpretasikan kasiling tahap saderengipun kanthi *kritik sastra feminis*.

4) *Inferensi*

Inferensi inggih menika tahapan mendhet dudutan saking data ingkang sampun wonten. *Inferensi* inggih menika negesi *data* kanthi ngginakaken *konsep teori* ingkang dados panjurung.

F. Caranipun Ngesahaken Data

Data ing panaliten menika kedah leres saha *valid*. Kangge mangertosi data panaliten menika leres saha *valid* menapa boten dipunbetahaken *pengesahan data*.

Pengesahan data panaliten kanthi ngginakaken *validitas* saha *reliabilitas data*. *Validitas* ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih *validitas semantis*, tegesipun makna simbolik ingkang gayut kaliyan konteksipun dipunukur *tingkat sensitifipun*. Caranipun ngukur *makna simbolik* menika kagayutaken kaliyan *konteks* karya sastra saha *konstruk analisis* (Endraswara, 2011: 164).

Reliabilitas ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih *reliabilitas interrater*. *Reliabilitas* katindakaken kanthi cara maos saha mangertosi wosing data panaliten kanthi tliti saha dipunambali ngantos pikantuk data ingkang ajeg. Asilipun maso lajeng dipunkonsultasekaken dhateng tiyang ingkang dipunanggep mumpuni inggih menika *dosen* pambimbing minangka *expert judgments*.

BAB IV

ASIL PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

A. Asil Panaliten

1. *Sinopsis Novel Pisungsung Kang Wingit*

Novel kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* dipunanggit dening Atas S. Danusubroto. *Novel* menika minangka asil sayembara panyeratan *novel* Jawi tahun 2000 ingkang dipunadani dening Taman Budaya Yogyakarta. *Novel* menika kadadosan saking wolung bab cariyos, kanthi gunggung 260 kaca.

Novel menika nyariosaken katresnan paragatama Supriyanto minangka Guru SD wonten ing Purworejo kaliyan paraga wanodya kadosta Tilarsih, Ningsih, saha Marsinah. Pambukanipun *novel* nyariyosaken tumekanipun serat saking Ningsih, pacanganipun (tunanganipun) Supriyanto saking Semarang. Serat ingkang sajatosipun dipunajeng-ajeng minangka pangesoking raos tresna saking kekasihipun pranyata malah kosok wangsulipun. Suraosipun serat menika Ningsih medhot sambetipun kaliyan Supriyanto kanthi alesan boten dipunparengaken dening tiyang sepuhipun. Kejawi menika Ningsih ugi kepencut kaliyan Agung, tiyang ingkang ngaken insinyur kamangka sajatosipun tukang apus krama. Akhiripun Ningsih dados korbanipun Agung, kamangka kasucenipun sampun dipunrisak dening Agung.

Sasampunipun maos serat, Supriyanto manahipun semplah satemah wangsul dhateng Cilacap kangge ngleremaken manah. Ing Cilacap Supriyanto kemutan dhateng Tilarsih ingkang nate dados kekasihipun rikala taksih wonten ing dhusun. Tilarsih inggih menika putranipun Mbok Sembol, randha miskin

ingkang gadhah sesrawungan sae kaliyan kulawarganipun Supriyanto. Tilarsih dados putra jadah, minangka korban saking tumindakipun Wondo dhateng Sembol. Wondo inggih menika putra majikanipun Sembol rikala nyambut damel dados abdi ing Jakarta. Wondo boten tanggel jawab tumrap menapa ingkang sampun dipuntindakaken, ngantos Tilarsih diwasa janjinipun Wondo badhe manggihi boten nate dipuntindakaken.

Sesambetan tresna antawisipun Tilarsih kaliyan Supriyanto kawiwitan saderengipun Supriyanto kesah dhateng Semarang. Mangertos Supriyanto gadhah sesambungan tresna kaliyan Ningsih, Tilarsih lajeng nekad purun dipunrabi dening Tugiman sinaosa akhiripun boten rukun satemah pegatan.

Rumaos getun awit sampun nglelara Tilarsih, Supriyanto lajeng gadhah niat badhe manggihi Tilarsih kangge nyuwun pangapunten. Wiwitanipun tanggepanipun Tilarsih katingal anyep, awit Tilarsih nginten rawuhipun Supriyanto paring ulem saha pamit badhe krama kaliyan Ningsih. Nanging sasampunipun mangertos kasunyatanipun, manahipun Tilarsih lega. Tilarsih ugi tansah ngugemi janjinipun bilih boten badhe ngladosi priya sanes kajawi Supriyanto, sinaosa Tilarsih nate krama kaliyan Tugiman.

Raos tresna Tilarsih dhateng Supriyanto pranyata ageng sanget. Rikala tindak jagong dhateng kanca bakul, Tilarsih rawuh kaliyan Supriyanto. Kekalihipun ugi sanjan dhateng Baturraden. Wonten Baturraden kanthi pasrah bongkokan Tilarsih misungsungaken kasucenipun dhateng Supriyanto. Sabibaripun menika Tilarsih boten nate manggihi Supriyanto, awit Tilarsih sampun lila bilih piyambakipun boten saged gesang sesarengan kaliyan priya

ingkang dipuntresnani menika. Tilarsih kesah tanpa pamit, satemah andadosaken Sarpan, Mbok Sembol, saha Supriyanto tansah bingung anggenipun madosi. Sampun pinten-pinten wulan boten kepanggih, kamangka Tilarsih pranyata ngandhut wijinipun Supriyanto. Panglamaripun Darno akhiripun kedah dipunkonduraken dening Sarpan, kamangka wekdal ijab sampun dipuntemtoakaken.

Supriyanto tansah bingung, menapa malih menggalihaken pepeling saha pamrayoginipun Jahro ngengingi Tilarsih ingkang drajatipun boten imbang kaliyan piyambakipun. Kawuwuhan malih badhe kados pundi anggenipun nanggapi Marsinah andadosaken Supriyanto langkung bingung. Supriyanto mupus pangajeng-ajeng gesang, raganipun boten kiyat nampi kasunyatan. Rikala Supriyanto sakit Tilarsih ugi rawuh kanthi mbekta putra ingkang umuripun sampun satunggal tahun. Pungkasanipun Supriyanto boten pikantuk sinten-sinten, boten kaliyan Ningsih, boten kaliyan Tilarsih, ugi boten kaliyan Marsinah. Supriyanto sakit parah ngantos boten makarya. Supriyanto tansah boten kiyat nangung *resiko*, piyambakipun kalah ulet kaliyan Tilarsih ingkang tansah tabah anggenipun nglampahi paitipun gesang.

2. Identifikasi Peran, Citra, saha Ketidakadilan Gender Tumrap Wanodya ing Novel *Pisungsung Kang Wingit*.

Panaliten menika ancasipun badhe ngandharaken *peran* paragatamaa saha wanodya wonten ing pagesangan, citra wanodya, saha *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap wanodya wonten ing *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto.

a. *Identifikasi peran paragatamaa saha paraga tambahan ing novel Pisungsung Kang Wingit.*

Kangge nggampilaken anggenipun mangertosi asil panaliten, langkung rumiyin badhe kaandharaken tabel asil *identifikasi* ngengingi *peran* paragatamaa saha paraga tambahan. Ing kolom paraga, paraga dipunperang dados tigang jinis, inggih menika paragatamaa, paragatamaa tambahan, saha paraga tambahan. Paragatamaa inggih menika paraga ingkang gadhah *dominasi*. Paragatamaa inggih paraga ingkang paling kathah dipuncariyosaken sae dados *pelaku* menapa dene korban wonten ing saben perangan cariyos.

Paragatamaa tambahan inggih menika paraga tambahan ingkang kathah dipuncariyosaken, magayutan kaliyan paragatamaa satemah kasebat paragatamaa tambahan. Dene paraga tambahan inggih menika paraga ingkang dipuncariyosaken wonten ing *intensitas* ingkang boten inggil, kadhang kala dipuncariyosaken ananging boten gadhah *peran* ingkang penting.

Dene *kolom aspek peran*, *peran* kaperang dados kalih inggih *peran* ing kulawarga saha *masarakat*. *Peran* inggih menika perangan ingkang dipuntindakaken ing saben kawontenan saha cara anggenipun tumindak kangge nyalarasaken dhiri kaliyan kawontenan sakiwa tengenipun *Peran* ing kulawargaa inggih menika *peran* ingkang katindakaken dening paraga ing *wilayah* kulawarga. Peran ing kulawarga antawisipun minangka *anggota* kulawarga, minangka garwa, pados pangupa jiwa, *peran* minangka wujud *kepuasan* dhiri, wanodya minangka ibu *rumah tangga*, saha wanodya minangka ibu tumrap para putranipun. Dene ing

masarakat wanodya gadhah *peran* minangka *pelaku ekonomi*, wanodya ingkang mandhiri, wanodya *karir*, *peran* ing *bidang* pandhidhikan saha kabudayan.

Kolom wujud *peran* nedahaken kados pundi *peran-peran* paraga ing *novel* sae ing masarakat menapa dene kulawarga. Kolom *deskripsi* nedahaken kados pundi paraga anggenipun nindakaken *peranipun*. Dene kolom katrangan dipunisi dening katrangan nomer data ingkang nedahaken wujud-wujud *peran* ingkang sampun dipuntemtokaken. Ing ngadhap menika badhe kaandharaken asil *identifikasi peran* paraga ing *novel Pisungsung Kang Wingit*

Tabel. 1 Identifikasi peran paraga ing novel Pisungsung Kang Wingit

No	Paraga	Aspek Peran	Wujud Peran	Deskripsi	No Data
1	Paragatamaa : Supriyanto	Kulawarga	Minangka putra	Tresna dhateng tiyang sepuh	5, 4
		Masarakat	Minangka pandhidhik	Dados guru SD	1, 2, 4, 7, 10, 11, 17
			Minangka warga masarakat	Ndherek kagiyatan ingkang katindakaken ing masarakat antawisipun: sambatan, njagong bayi kanthi ndherek macapatan, ndherek grup ndolalak putri	8, 9, 12, 13, 14, 15, 16
			Pacanganipun Ningsih saha Tilarsih	Supriyanto gadhah sambetan tresna kaliyan Ningsih saha Tilarsih	
2	Paragatamaa tambahan: Tilarsih	Kulawarga	Minangka putra	Tresna dhateng tiyang sepuh	2
				Mbiyantu pados pangupa jiwa	3
			Minangka sedherek ipe garwanipun sarpan	Mbiyantu karepotanipun kulawarga	21, 27, 30
			Minangka bulik	Tresna dhateng keponakanipun	31
		Masarakat	<i>Perekonomian</i>	Dagang grabadan	4, 9, 11, 12, 28, 33
				Njait	4, 9
			Mbiyantu pedamelan tiyang sanes	Ngrencangi damel angsul-angsul tiyang panen Rewang acara <i>hajatan</i>	4, 5 29, 32

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Aspek Peran	Wujud Peran	Deskripsi	No Data
3	Mbok Sembol	Kulawarga	Pados pangupa jiwa	Tukang nampar sepet	1
				Dados abdi	15, 16
			Minangka ibu tumrap putra	Tresna dhateng putra	14
				Paring pitutur, nasehat, pertimbangan, minangka konsultan	7,13, 19, 20
		Masarakat	Minangka warga masarakat	Mbiyantu karepotanipun tangga tepalih	4
4	Ningsih	Masarakat	Wanita karir	Pegawe kantor	23, 24, 25

b. Identifikasi citra wanodya ing novel *Pisungsung Kang Wingit*.

Citra wanodya ingkang kapanggihaken saking *novel* menika kaperang dados tigang *aspek*, inggih menika *citra fisiologis*, *citra psikologis*, saha *citra sosiologis*. Citra inggih menika *kesan mental* ingkang tuwuh awit wontenipun tembung, *frasa*, utawi ukara minangka *unsur* dhasar ingkang *khas* ing karya sastra.

Kangge nggampilaken anggenipun mangertosi tabel asil *identifikasi* citra, badhe kaandharaken rumiyin katrangan ing saben-saben kolom. Kolom *aspek* citra, inggih menika kolom ingkang nerangaken aspek-aspek citra ingkang dipuntaliti ing *novel*. *Aspek-aspek* menika kaperang dados tiga, inggih menika *aspek fisiologis*, *psikologis*, saha *sosiologis*. *Aspek fisiologis* inggih menika gambaran *fisik* (lahiriah), yuswa, jinis *kelamin*, badan, saha praupan.

Aspek psikologis inggih menika citra ingkang nggambaraken kawontenanipun jiwa satunggaling paraga. Kangge nggampilaken analisis citra *psikologis*, kapilih teori kapribaden Eduard Spranger ingkang merang manungsa

dados 6 jinis, inggih menika : manungsa *intelektualis*, manungsa *estetis*, manungsa *religius*, manungsa *sosialis*, manungsa *ekonomi*, saha manungsa *politik*.

Aspek sosial, inggih menika citra ingkang nggambaraken pedamelan, *peran*, tataran *pendidikan*, agami, kapitadosan, saha pagesangan pribadi. Dene kolom *varian* dipunisi kanthi ngandharaken *objek* ingkang badhe dipundeskrisekaken. *Kolom deskripsi* ngandharaken kados pundi wujud citra ingkang sampun kagolongaken, inggih menika katrangan saking *kolom varian* supados *data* panaliten saged dipunmangertosi. Dene *kolom* katrangan ngandharaken nomer *data* ingkang nedahaken jinising citra ingkang sampun dipunidentifikasi. Ing ngandhap menika badhe kaandharaken citra wanodya ing *novel Pisungsum Kang Wingit* mawi tabel. Supados boten cawuh saben *aspek* citra dipunlebetaken wonten ing tabel ingkang beda.

1. Paraga Tilarsih

Tilarsih minangka paragatamaa tambahan kacitrakaken ing tigang *aspek* citra. Citra *fisiologis* inggih menika citra ingkang nggambaraken kados pundi kawontenan *fisik* (badan) paraga. *Aspek psikologis* inggih menika citra ingkang nggambaraken kawontenan batin saking paraga. Kangge nggampilaken *identifikasi* citra *psikologis* dipunginakaken *teori* kapribaden Eduard Sprenger ingkang merang jinising manungsa adhedhasar nilai kabudayan. Dene *citra sosiologis* inggih citra ingkang nggambaraken *kedudukan* ing masarakat, pandhidhikan, saha pedamelan paraga ing *novel* menika.

a. Citra *Fisiologis*

Kanthe *fisiologis* Tilarsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang sulistya saha gadhah badan ingkang sampurna. Ing ngandhap menika kaandharaken tabel *identifikasi citra fisiologis* paraga Tilarsih ingkang langkung jangkep.

Tabel 1 Identifikasi citra *fisiologis* paraga Tilarsih

<i>Aspek Citra</i>	<i>Varian</i>	<i>Deskripsi</i>	<i>Katrangan</i>
<i>Fisiologis</i>	Praupan	Ayu	1, 19, 28, 29, 34, 76, 104, 107
	Lathi	Tipis	83
	Pipi	Alus , dhekik	4, 21, 105
	Irung	Ngrungih	3
	Untu	Gingsul	4
	Jinisipun awak	Weweg	15
	Pakulitaan	Kuning resik	2,8
	Jangga	panjang ngulan-ulan	2
	Rikma	Panjang, ngandhan-andhan	2, 81
	Payudara	Weweg	82

b. Citra *Psikologis*

Ing *aspek psikologis* Tilarsih gadhah wewatakan ingkang kalebet ing sedaya jinis manungsa adhedhasr *teori* kapribaden Eduard Spranger. Tilarsih dipuncitrakaken minangka manungsa *intelektualis, estetis, sosial, religius, ekonomi, saha politik*. Minangka manungsa *intelektualis*, Tilarsih gadhah *varian* watak kadosta *irrasional, rasional, saha kritis*. *Varian* watak ingkang nedahaken manungsa *estetis* antawisipun *empati, simpati, saha melankolis*. Dene watak minangka manungsa *sosialis* inggih menika *bersahaja, wicaksana, saha gupuh*.

Minangka manungsa *religius* Tilarsih kacitrakaken gadhah watak pasrah, saha blaka. Watak sregep nedahaken bilih Tilarsih minangka manungsa *ekonomi*. Dene minangka manungsa *poitik* Tilarsih gadhah watak *emosional*, *acuh tak acuh*, *wangkot*, *nekad*, saha *munafik*.

Tabel 2 Identifikasi Citra Wanodya ing Aspek Psikologis

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi watak	Indikator	Katrangan
1	Manungsa Intelektualis	<i>Irrasional</i>	Remen <i>berimajinasi</i>	Tilarsih remen mbayangaken kadadosan ingkang boten nyata.	63, 72, 73, 82, 100, 120, 123
		<i>Rasional</i>	<i>Berorientasi dhateng masa depan</i>	Tilarsih langkung nggatosaken menapa ingkang badhe dipunkajengaken	85
			<i>Gadhah Prinsip</i>	Tilarsih gadhah <i>prinsip</i> minangka dhasar nemtokaken tumindak	31, 43, 47
		<i>Kritis</i>	<i>Tegas</i>	Tilarsih kanthi <i>tegas</i> nampik menapa ingkang boten dados kekajenganipun.	11, 12, 42, 44, 67
			Tekad kiyat	Tilarsih gadhah kekajengan ingkang kedah dipunwujudaken	20, 24, 83, 84, 118
2	Manungsa Estetis	<i>Empati</i>	<i>Trenyuh</i>	Tilarsih trenyuh manahipun rikala maos serat saking Supriyanto	52, 60
			Kuciwa	Tilarsih boten marem tumrap menapa ingkang sampun kacepeng	16, 37, 39, 53, 57, 65
			Kuwatos	Tilarsih sumelang tumrap menapa ingkang dereng kadadosan	22, 61, 77, 101
		<i>Simpati</i>	<i>Tresna</i>	Tilarsih tresna dhateng tiyang sanes.	89, 126, 128
			<i>Peduli</i>	Tilarsih ndherek nggatosaken kapentinganipun tiyang sanes	90, 127
		<i>Melankolis</i>	<i>Tertutup dhateng tiyang sanes</i>	Tilarsih boten purun nyaosi priksa dhateng tiyang sanes tumrap menapa ingkang saweg dipunraosaken	32, 41, 48, 59, 71, 79, 124, 125

Tabel Salajengipun

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi watak	Indikator	Katrangan
			Tanpa daya (<i>lemah</i>)	Tilarsih boten kiyat nglawan kasunyatan ingkang dipunadhepi	64, 101, 102
			<i>Putus asa</i> (nglokro)	Tilarsih mupus kakekajengnipun	55, 70, 104, 106
			Sedhih	Tilarsih nangis awit rumaos manahipun boten sekeca	14, 40, 62, 64, 70, 102, 117, 121
			<i>Pesimis</i>	Tilarsih boten pitados dhateng piyambakipun	18
3	Manungsa Sosial	-	<i>Bersahaja</i> (samadya)	Tilarsih tansah prasaja anggenipun tumindak.	13, 76, 29
			Wicaksana	Tilarsih tansah wicaksana anggenipun mungkasi perkawis	51, 68, 99
			Gupuh	Tilarsih tansah njunjung kapentinganipun tiyang sanes	46
			Hormat	Tilarsih tansah hormat dhateng tiyang sanes	69
			Gadhah wibawa	Tilarsih boten gampil dipungodha dening priya	86
4	Manungsa Religius	-	Tradhisional	Pitados dhateng norma-norma jaman rumiyin	17
			Pasrah	Nyerahaken sedaya dhateng ingkang maha kuwasa	66
			Blaka (jujur)	Tumindak tanpa tedheng aling-aling.	108
5	Manungsa Ekonomi	-	Sregep	Tilarsih kanthi sregep nindakaken menapa ingkang dados jejibahanipun	30, 71
6	Manungsa Politik	-	Emosional	Tilarsih boten saged ngendhalekaken emosinipun.	95, 114
			<i>Acuh tak acuh</i>	Tilarsih boten nggatosaken kapentinganipun tiyang sanes	27, 81, 94
			Cubriya	Tilarsih tansah menggalih <i>negatif</i> tumrap menapa ingkang dereng dipunmagertosi.	34, 38, 45, 50, 87

Tabel Salajengipun

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi watak	Indikator	Katrangan
			Wangkot	Tilarsih tansah kukuh dhateng kekajenganipun	25, 56
			Nekad	Tilarsih wantun tumindak ingkang mbebayani kanthi	54, 115, 116
			<i>Munafik</i>	Tilarsih boten purun ngakeni menapa ingkang sajatosipun dipunraosaken	47, 49, 80, 119

c. Citra Sosiologis

Ing citra *sosiologis*, *aspek* ingkang badhe dipunandharaken inggih menika kawontenan *sosial* paraga. *Aspek sosiologis* ingkang badhe kaandharaken antawisipun *status sosioal*, tataran pandhidhikan, saha pedamelan. *Status sosial* magayutan kaliyan kados pundi kalenggahan paraga wonten ing masarakat. *Status sosial* Tilarsih antawisipun inggih menika putranipun tiyang boten gadhah, prawan jadah, saha randha. Tataran pandhidhikan ingkang dipunlampahi Tilarsih inggih sekolah dhusun. Dene pedamelan ingkang katindakaken dening Tilarsih wiwit prawan ngantos diwasa antawisipun buruh tandur, matun, nggulawenthah pekarangan, sadayan grabadan saha bikak jaitan.

Tabel 3 Identifikasi Citra Wandoya ing Aspek Sosiologis

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi	Katrangan
1	<i>Citra sosial</i>	<i>Status Sosial</i>	Putranipun tiyang boten gadhah	46, 47, 65
			Prawan jadah	9, 10
		<i>Pedamelan</i>	Buruh tandur, matun, derep, saha nggulawenthah pekarangan	26
			Sadeyan grabadan	30, 74
			Penjait	26, 30, 74
		<i>Pandhidhikan</i>	Tamatan sekolah dhusun	13

2. Paraga Ningsih

Minangka paraga tambahan, Ningsih boten asring dipuncariyosaken. Namung satunggal bab ingkang nyariosaken Ningsih. Sinaosa boten asring dipuncariyosaken kados dene Tilarsih, sampun saged kapendhet dudutan ngengingi citra Ningsih ing *novel* menika. Kados dene paraga saderengipun Ningsih ugi kacitrakaken ing tigang *aspek*, antawisipun *fisiologis*, *psikologis*, saha *sosiologis*.

a. Citra *Fisiologis*

Kanthi *fisiologis*, Ningsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang sulistya. Awit Ningsih menika sanes paragatamaa, citra *fisiologis* ugi boten katingal kanthi *maksimal*. Boten sedaya perangan badan kacitrakaken kanthi terwaos. Langkung cetha ing ngandhap menika badhe kaandharaken tabel citra *fisiologis* paraga Ningsih wonten ing *novel Pisungsung Kang Wingit*.

Tabel. Identifikasi citra wanodya ing aspek *Fisiologis*

No		<i>Aspek Citra</i>	<i>Deskripsi</i>	Katrangan
1	<i>Aspek Fisiologis</i>	Praupan	Ayu	31
		Lathi	Lathi tipis nggandhul	4
		Mripat	Mblalak	5
		Pakulitaan	Alus lumer	6
			Kuning mrusuh	15

b. Citra *Psikologis*

Sinaosa *frekuensi* anggenipun nyariyosaken boten inggil, sampun saged kapendhet dudutan ngengingi citra *psikologis* paraga Ningsih. Miturut teori kapribaden Eduard Spranger, watakipun Ningsih nedahaken bilih piyambakipun kalebet wonten ing jinis manungsa *intelektualis*, *estetis*, *religius* saha *politik*.

Minangka *intelektualis*, Ningsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang *rasional* saha *kritis*. Minangka manungsa *estetis* dipuntedahaken dening watak *empati*, saha *melankolis*. Minangka manungsa *religius*, Ningsih gadhah watak tabah. Dene manungsa *politik* kacitrakaken mawi watak *emosional*, cubriya, ngeyel, *munafik*, *sombong*, saha *egois*. Langkung terwaos ing ngandhap menika badhe kaandharaken tabel citra *psikologis* paraga Ningsih.

Tabel 2 Identifikasi Citra Wanodya ing Aspek Psikologis

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi watak	Indikator	Katranngan
1	Manungsa Intelektualis	<i>Rasional</i>	Gadhah prinsip	Ningsih gadhah dhasar tumrap menapa ingkang badhe katindakaken	30
		<i>Kritis</i>	<i>Tegas</i>	Ningsih kanthi tegas nampik menapa ingkang boten dipunkajengaken	30
			Tekad kiyat	Ningsih gadhah tekad ingkang kedah kawujudaken	37
2	Manungsa Estetis	<i>Empati</i>	<i>Trenyuh</i>	Ningsih <i>trenyuh</i> saha sedhih manahipun rikala Supriyanto badhe kondur	2,3
			Kuciwa	Ningsih rumaos boten remen tumrap kekajengan ingkang boten kawujudaken	3, 7, 9, 16, 34, 36
			Kuwatos	Ningsih rumaos sumelang tumrap menapa ingkang dereng kadadosan.	19, 25, 27
		<i>Simpat</i>	-	-	-
		<i>Melankolis</i>	Tertutup dhateng tiyang sanes	Ningsih boten purun caos priksa dhateng tiyang sanes tumrap menapa ingkang dipunraosaken.	14, 22, 26, 31
			Tanpa daya (<i>lemah</i>)	Ningsih boten kiyat ngampah kawontenan ingkang nembe dipunlampahi	21, 36

Tabel Salajengipun

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi watak	Indikator	Katran- gan
			<i>Putus asa</i> (nglokro)	Ningsih mupus kekajengan saha boten ngupiyakaken kangge ngewahi.	24, 32, 35
			Sedhih	Ningsih nangis kemutan kawontenan ingkang boten ngremenaken manah	32, 34, 36, 38
		<i>Afektif</i>	<i>Depresi</i>	Ningsih nedahaken wontenipun <i>kemosotan pikiran</i>	28
3	Manungsa Sosial	-	-	-	-
4	Manungsa Religius	-	Tabah	Ningsih pitados bilih saben tiyang gadhah pepesthi piyambak- piyambak.	34
5	Manungsa Ekonomi	-	Sregep	Ningsih nindakaken pedamelan kanthi sregep	12
6	Maungsa Politik	-	<i>Emosional</i>	Ningsih boten saged ngendhalekaken <i>emos- inipun</i> .	10, 22
			Cubriya	Ningsih tansah menggalih <i>negatif</i> tumrap menapa ingkang dereng kadadosan	24
			Ngeyel	Ningsih tetep kukuh tumrap kekajenganipun	17
			<i>Munafik</i>	Ningsih boten ngakeni menapa sajatosipun ingkang dipunraosaken	26
			Gumedhe	Ningsih rumaos sampun menang	11
			<i>Egois</i>	Ningsih langkung nengenaken kekajenganipun piyambak	7

c. Citra Sosial

Citra *sosial* paraga Ningsih ingkang kapanggihaken saking *novel* menika minangka pegawe kantor. Awit *frekuensi* anggenipun nyariosaken boten inggil kados dene paragatamaa, citra *sosial* ingkang saged dipunpendhet ugi boten kathah.

Tabel 3 Identifikasi Citra Wandoya ing Aspek Sosiologis

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi	Katrangan
1	<i>Citra sosial</i>	Status Sosial	-	-
		Pedamelan	Pegawe kantor	11
		Pendidikan	-	-

3. Paraga Mbok Sembol

Minangka paraga tambahan, mbok Sembol ugi gadhah peranan ingkang ageng. Minangka ibunipun Tilarsih, mbok Sembol ugi asring dipuncariyosaken sinaosa frekuensipun boten inggil. Citra ingkang katingal antawisipun inggih citra *fisiologis*, *psikologis*, saha, *sosial*.

a. Citra Fisiologis

Citra fisiologis ingkang saged kapanggihaken saking paraga mbok Sembol antawisipun praupan ireng manis, mripat blawur, saha jinisipun badan ingkang krepo.

Tabel. Identifikasi citra wanodya ing aspek Fisiologis

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi	Katrangan
1	<i>Fisiologis</i>	Praupan	Ireng manis	9, 11, 13
		Mripat	Blawur	3
		Jinisipun badan	Krepo	1

b. Citra Psikologis

Minangka paraga tambahan citra ingkang katingal boten saged njangkepi enem jinis manungsa adhedhasar teori kapribaden Eduard Spranger. Mbok

Sembol kacitrakaken minangka manungsa *intelektualis*, *estetis*, *religius*, saha manungsa *ekonomi*. Minangka manungsa *intelektualis* mbok Sembol nedahaken watak *irrasional* saha *kritis*. Minangka manungsa *estetis*, mbok Sembol gadhah watak simpati dhateng tiyang sanes saha minangka wanodya ingkang *melankolis*. Watak mbok Sembol ingkang tradhisional nedahaken bilih mbok Sembol minangka manungsa *reigius*. Dene minangka manungsa *ekonomi*, mbok Sembol gadhah watak sregep saha ulet. Langkung jangkep citra *psikologis* badhe kaandharaken mawi tabel ing ngandhap menika.

Tabel 2 Identifikasi Citra Wanodya ing Aspek Psikologis

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi watak	Indikator	Katrangan
1	Manungsa <i>Intelektualis</i>	<i>Irrasional</i>	Remen <i>berimajinasi</i>	Mbok Sembol mbayangaken kadadosan ingkang boten nyata	12, 19
		<i>Kritis</i>	Tekad kiyat	Mbok Sembol gadhah kekajengan ingkang kedah dipunwujudaken	10
2	Manungsa <i>Estetis</i>	<i>Empati</i>	Kuciwa	Mbok Sembol getun tumrap menapa ingkang kadadosan	23
		<i>Simpati</i>	<i>Keibuan</i>	Mbok Sembol tansah nggatosaken putranipun	6, 24, 26
			<i>Penyayang</i>	Mbok Sembol tansah paring asih dhateng putranipun	24
			<i>Peduli</i>	Mbok Sembol ndherek mbiyantu kapentinganipun tiyang sanes	4, 24, 26
		<i>Melankolis</i>	Tanpa daya (nglokro)	Mbok Sembol boten kiyat ngampah kasunyatan.	15, 16, 17, 20, 22, 25

Tabel Salajengipun

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi watak	Indikator	Katrangan
			Sedhih	Mbok Sembol rumaos sedhih lajeng nangis bilih kemutan kasakitanipun	25, 27
			<i>Naif</i>	Mbok Sembol polos sanget satemah tansah bingung.	18, 19
3	Manungsa Sosial	-	-	-	-
4	Manungsa Religius		Tradhisional	Mbok Sembol tansah ngugemi norma Jawi.	14
5	Manungsa Politik	-	-	-	-

c. Citra Sosiologis

Citra *sosiologis* paraga mbok Sembol ingkang saged kapanggihaken saking *novel* menika antawisipun *status sosial* saha pedamelan. Dene tataran pandhidhikan mbok Sembol boten dipunterangaken ing salebeting *novel* menika Minangka ibu, mbok Sembol kacitrakaken minangka randha ingkang gadhah putra Sarpan saha Tilarsih. Dene pedamelanipun inggih minangka abdi saha panampar sepet. Langkung cetha citra *psikologis* kaandharaken mawi tabel ing ngandhap menika.

Tabel. Identifikasi citra wanodya ing aspek Sosiologis

No	Aspek Citra	Varian	Deskripsi	Katrangan
1	Sosiologis	<i>Status Sosial</i>	Randha	5, 8, 11
		Pedamelan	Abdi	7, 21
			Panampar sepet	1
		Pandhidhikan	-	-

c. Identifikasi ketidakadilan gender tumrap wanodya ing novel *Pisungsung Kang Wingit*.

Kangge nggampilaken anggenipun mangertosi tabel asil *identifikasi ketidakadilan gender tumrap* wanodya langkung rumiyin badhe kaandharaken katrangan ing saben *kolom*. *Kolom* paraga, inggih menika *kolom* ingkang ngandharaken paraga-paraga ingkang kenging *ketidakadilan gender (korban)*. *Kolom aspek ketidakadilan gender* nerangaken jinisipun *ketidakadilan gender* ingkang kaperang dados gangsal jinis, antawisipun : *marginalisasi, subordinasi, stereotip, kekerasan (violence), saha beban kerja ganda*.

Kolom wujud ketidakadilan gender nedahaken wujud *perilaku ketidakadilan gender* ingkang jumbuh kaliyan jinisipun. *Kolom indikator* nedahaken titikan ingkang dados tandha bilih tumindak ingkang katindakaken minangka wujud *ketidakadilan gender*. Dene *kolom no data* nedahaken data-data ingkang dipunlebetaken wonten ing data nomer pinten kemawon.

Tabel. 3 Ketidakadilan gender tumrap wanodya ing novel *Pisungsung Kang Wingit*

No	Paraga	Aspek Ketidakadilan Gender	Wujud Ketidakadilan gender	Indikator ketidakadilan gender	No Data
1	Tilarsih	<i>Subordinasi</i>	Rumaos boten pantes dados garwanipun Supriyanto	Tilarsih rumaos boten pantes gesang sesarengan kaliyan Supriyanto.	24
			Panganggep wanodya boten mitayani	Wanodya dipunanggep mbetahaken priya minangka <i>pelindung</i> saha <i>pamengku</i>	31, 32, 35
			Panganggep jejodhoan kedah imbang drajatipun	Sedaya boten gadhah panyakrabawa tumrap sambetipun kaliyan Supriyanto, awit ingkang kakung turunipun priyayi lan gesangipun cekap, dene ingkang wanodya putranipun	18

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Aspek Ketidakadilan Gender	Wujud Ketidakadilan gender	Indikator <i>ketidakadilan gender</i>	No Data
			Panganggep jejodhoan kedah imbang drajatipun	tani buruh, kawuwuhan Tilarsih miyos tanpa baba ingkang cetha.	
				Sedaya boten gadhah panyakrabawa tumrap sambetipun kaliyan Supriyanto, awit ingkang kakung turunipun priyayi lan gesangipun cekap, dene ingkang wanodya putranipun tani buruh, kawuwuhan Tilarsih miyos tanpa baba ingkang cetha.	18
				Tilarsih klebet prawan jadah, wanodya ingkang wiwit lair tanpa aji, temtu boten wonten kulawarga ingkang rumaos becik purun ngepek mantu	19, 23, 27, 56
				Jahro ngandharaken bilih Tilarsih menika wjinipun piyayi luhur, emanipun wiji menika dhawah ing wadhah ingkang ala inggih menika mbok Sembol satemah Supriyanto badhe nemahi kangelan	66, 67, 68
			Wanodya tugasipun ngladosi garwa saha putra	Pangajakipun Supriyanto badhe mbekta Tilarsih menawi Supriyanto sampun nyambut damel supados ngladosi putranipun.	33
			Watesan umur tartamtu tumrap wanodya kangge krama	Garwanipun Sarpan ngandhani Tilarsih bilih wanodya menika kados dagangan lombok, saya sepuh tansaya boten pajeng, dene priya kados dagangan klapa, saya sepuh saya mateng nalaripuan.	57
			Upiya kangge ngrimuk wanodya supados purun palakrama	Mbok Sastra ndhawuhi mbok Sembol ngandhani Tilarsih supados boten ngatos kasep anggenipun krama.	37

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Aspek Ketidakadilan Gender	Wujud Ketidakadilan gender	Indikator ketidakadilan gender	No Data
				Sarpan nyuwun tulung dhateng Supriyanto ngrerimuk Tilarsih supados enggal krama	38
			Krama kanthi ukuran bandha	Andharan menawi mas Darno menika pegawe, taksih jaka, saha putranipun tiyang kacekapan, sajatosipun Tilarsih badhe pados garwa ingkang kados menapa	38, 39, 58
		Marginalisasi	Matesi tumindakipun wanodya	Lulus sekolah dhusun, Tilarsih dipunoyak supados ndherek derep, mentas derep lajeng nggulawenthah pekarangan	65
				Mbok Sembol boten marengaken Tilarsih kesah ningali calung awit dipunanggep saru	30
			Kawin peksan	Sarpan meksa Tilarsih supados purun krama kaliyan Darno kanthi ancas kangge ngangkat drajat kulawarga	69, 70
				Ngupayakaken Tilarsih supados purun krama kaliyan Darno kanthi dipunpadosaken sarat dhateng dhukun	72
		Stereotip	Panganggep kaendanipun wanodya andadosaken priya kagodha	Panggambaranipun panganggit bilih Tilarsih karengga sandhangan edi peni saged andadosaken gawokipun priya ingkang nyawang. Untunipun ingkang gingsul andadosaken priya gerah wuyung menawi ningali esemipun	15
				Pipinipun Tilarsih ingkang dhekik muwuhi manisipun, kawontenan menika kados mbethot manahipun priya ingkang wiwit brahi	20

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Aspek Ketidakadilan Gender	Wujud Ketidakadilan gender	Indikator ketidakadilan gender	No Data
		<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan seksual</i> kanthi ngemek perangan badan tanpa idin saha kalilani pun wanodya	Supriyanto ingkang ical pamikiranipun, nekad ngajak Tilarsih supados lenggah amben kanthi nyandhak astanipun andadosaken Tilarsih ajrih ngantos ndhepipis	21
				Supriyanto nekad ngarasi rikmanipun Tilarsih, dene Tilarsih boten sarujuk satemah matur bilih tumindak menika saru	22
				Supriyanto nekad nyandhak pundhkipun Tilarsih lajeng dipunarasi lathinipun	26
				Supriyanto cidra dhateng Tilarsih satemah Tilarsih nekad purun krama kaliyan Jumingan sinaosa akhiripun boten rukun	36
				Andharan tukang bengkel ingkang badhe ngijolaken garwanipun kaliyan Tilarsih sinaosa tombok montor setunggal	71
2	Ningsih	<i>Subordinasi</i>	Matesi wanodya anggenipun nemtokaken jodho	Tiyang sepuhipun Ningsih boten marengaken Ningsih krama menawi kedah nengga Supriyanto lulus, awit was menawi anggenipun rabi kasep	4
			Panganggep <i>negatif</i> tumrap wanodya ingkang kasep anggenipun krama	Bu Sastra ngandharaken bilih umuripun Ningsih sampun cekap diwasa, menawi kedah ngentosi mataun-taun tiyang sepuhipun masthi badhe samar menawi Ningsih dados prawan kasep	28, 29
			<i>Kontrol</i> priya dhateng wanodya	Rikala dipundangu tiyang sepuhipun Ningsih, Supriyanto tetep puguh purun krama menawi sampun lulus	5
				Agung boten nggatosaken suraosipun Ningsih ingkang samar menawi cabar satemah wonten wiji ingkang tuwuh dados jabang bayi.	60

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Aspek Ketidakadilan Gender	Wujud Ketidakadilan gender	Indikator ketidakadilan gender	No Data
				Ningsih kapeksa ndherek kekajenganipun Agung ingkang dereng purun kondur kanthi alesan sampun dalu saha saweg mumet	61
				Supriyanto nganggep bilih Ningsih minangka wanodya ingkang kirang tabah, awit rumiyin sampun rembag dados malah samenika trimah mundur alus	8, 28
		Stereotip	Stereotip menawi wanodya gampil dipungodha saha boten tabah	Ponijan mastani bilih Ningsih menika minangka wanodya ati malam, gampil lumer, gampil kegiwang, saha boten tahan uji.	13
				Ningsih dipunlepataken awit boten ngatos-atos satemah dados korban apus krama	64
		Kekerasan	Kekerasan seksual	Agung nekad nglukari agemanipun Ningsih	59
				Agung nekad meksa Ningsih supados purun ngladosi	62
			Kekerasan emosional	Agung boten tanggel jawab tumrap tumidakipun andadosaken Ningsih montang-manting	63
3	Mbok Sembol	Subordinasi	Mbiji wanodya namung saking fisik-ipun	Andharanipun Wondo menawi gadhah garwa kados mbok Sembol masthi remen awit manis	44
			Kontrol priya dhateng wanodya	Wondo meksa mbok Sembol supados ndherek kaliyan kekajenganipun	45, 48
			Boten tanggel jawab tumrap wanodya	Wondo cidra ing janji, ngantos Tilarsih ageng Wondo dereng nate manggihi	54
		Stereotip	Stereotip wanodya remen nggodha priya	Andharan bilih nembe setengah taun mbok Sembol sampun pinter narik kawigatosanipun Wondo	40
				Lelucon ingkang dipunandharaken tiyang dhusun kenging menapa boten patos bapak malih	55

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Aspek Ketidakadilan Gender	Wujud Ketidakadilan gender	Indikator ketidakadilan gender	No Data
		<i>Marginalisasi</i>	Boten marengaken wanodya nyambut damel	Sembol dipunkunduraken dhateg dhusun satemah boten nerasaken anggenipun nyambut damel	53
		<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan seksual</i>	<i>Pelecehan seksual</i> kanthi ngemek perangan badan tanpa ijin, saha meksa supados purun ngladosi	41, 46, 47, 49, 50, 51, 52
4	Lare sekolah (estri)	<i>Subordinasi</i>	Ngasoraken wanodya minangka jalma ingkang lemah	Pangandikanipun Supriyanto ingkang ngandharaken menawi mangsa jawah langkung sae lare estri mondhoek kemawon	2
		<i>Stereotip</i>	<i>Strereotip</i> wanodya minangka jalma ingkang nyumelangi	Pangandikanipun antawis wanodya kaliyan Supriyanti ingkang ngandharaken bilih lare estri menika andadosaken tiyang sepuh samar menawi dhawah mangsa jawah	1
5	Wanodya	<i>Subordinasi</i>	Andharan wanodya minangka korban	Ponijan ngandharaken bilih wanodya minangka kurban, dene priya remen nyandhati saha ngrenteki.	9
			Andharan bilih wanodya tansah gumantung kaliyan bandhanipun priya	Ponijan ngandharaken bilih wanodya ingkang gampil kagiwang priya sanes amargi kepencut kaliyan bandha, wanita ingkang kados makaten boten saged dipunajak gesang bebrayan	12
			Mbiji wanodya saking katurangganipun	Wanodya dipunpilih kanthi nggatosaken katurangganipun	6
			Beda pamelan antawisipun priya kaliyan wanodya	Wanodya pedamelanipu mangsak, dene priya angsul-angsul	14
				Wanodya ingkang wantun ngunggah-unggahi dipunanggep risak nalaripun	65

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Aspek Ketidakadilan Gender	Wujud Ketidakadilan gender	Indikator ketidakadilan gender	No Data
		Stereotip	Stereotip wanodya gampil kagodha	Ponijan ngandharaken bilih kathah wanodya ingkang boten setya, ingkang gampil mblenjani janji saha kirang kiyat panggodha	7
				Ponijan ngandharaken bilih wanodya menika kathah ingkang willem (dipunjawil enggal gelem), kagolong pawestri es em pe (sinten mawon purun)	10
			Andharan wanodya remen nguyak priya saha boten tanggel jawab	Ponijn ngandharaken bilih wanodya kathah ingkang gadhah pengawak gemak. Menawi brai gemak ngluyur pados bence	9
				Ponijan ngandharaken bilih kathah wanodya ingkang purun nyleweng, menawi kegiwang lajeng saged tegel dhateng putranipun	11

B. Pirembagan

Sasampunipun kaandharaken asil panaliten, salajengipun badhe kaandharaken pirembagan ngengingi *peran*, *citra*, saha *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap wanodya ing *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit*. Pirembagan kaurutaken saking ngandharaken *peran*, kalajengaken *citra*, saha kapungkasi mawi ngandharaken *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap wanodya ing *novel*.

1. *Peran* Paragatamaa saha Paraga Tambahan ing *novel Pisungsung Kang Wingit*

1) Paragatamaa

a. Supriyanto

Wonten ing *teater* tembung *peran* inggih menika bab ingkang boten saged dipunpisahaken kaliyan klompok masarakat. *Peran* katindakaken ing saben

kawontenan saha minangka cara anggenipun tumindak kangge nyalarasaken dhiri dhateng kawontenan. *Peran* ing panaliten menika kaperang dados kalih, inggih menika *peran* ing kulawarga saha *peran* ing masarakat. Supriyanto minangka paragatamaa kacitrakaken ing kalih *peran*, inggih ing kulawarga saha masarakat. Peran ingkang lakung kathah kacitrakaken inggih peran wonten ing masarakat.

1) Kulawarga

Minangka putra ragilipun Bu Sastro, Supriyanto tansah dipuntresnani dening ibunipun. Sematen ugi Supriyanto, sinaosa anggenipun sekolah guru kanthi biaya piyambak, Supriyanto boten lajeng myupekaken ibunipun. Minangka putra ingkang bekti dhateng tiyang sepuh Supriyanto tansah mituhu dhateng ibunipun, kejawi makaten Supriyanto ugi tresna dhateng ibunipun. Katresnanipun Supriyanto dhateng ibunipun katingal saking *data* ing ngandhap menika.

“Bu yen tindak tegal mbok ngajak kanca. Ibuki wis sepuh. Kamangka tegale dhewe papan kiwa, mula arang ana wong liwat. Coba yen ibuki dhawah neng got, kamangka ijen. Sapa sing arep nulungi?” (Danusubroto, 2002: 61)

Raos tresna Supriyanto dhateng ibunipun katingal saking raos kuwatos bilih ibunipun anggenipun tindak tegal piyambak, awit tegalipun ing papan kiwa. Supriyanto sumelang menawi ibunipun dhawah ing kalenan lajeng boten wonten ingkang nulungi. Kanthi makaten Supriyanto satemah nyuwun dhateng ibunipun supados pados kanca menawi tindak tegal. Raos tresna putra dhateng ibu ugi katingal saking pethikan *data* ing ngandhap menika.

*“Ibu nggolek kanca sapa?” Pitakone.
“Mboten ngertos.”*

Krungu wangsulan mau pikire kurang tega, mula bubar sarapan nuli nusul menyang tegal.(Danusubroto, 2002: 74)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala mangertos ibunipun boten wonten ingkang ngancani pikiranipun lajeng boten tega, satemah bibar sarapan lajeng ndherek dhateng tegal. Saking andharan menika katingal bilih Supriyanto tresna dhateng ibunipun. Raos boten tega dhateng ibunipun mratandhakaken bilih Supriyanto tresna dhateng ibunipun. Awit rumaos boten tega dhateng ibunipun Supriyanto bibar sarapan lajeng tindak tegal kanthi ancas bandhe ngancani ibunipun.

2) Masarakat

Peran Supriyanto minangka warga masarakat langkung *dominan* katimbang *peran* ing kulawarga. *Peran* ing masarakat antawisipun inggih menika dados pandhidhik (guru), *aktif* ndherek kagiyatan ingkang katindakaken dening masarakat, saha pados pangupajiwa.

1) Pandhidhik

Minangka warga masarakat Supriyanto gadhah peran tumrap kamejanganipun pandhidhikan. Anggenipun mucal SD wonten ing kutha Purworejo. Anggenipun mucal bayaripun dipunginakaken kangge mbayar anggenipun kuliah S1. Tamat sekolah guru Supriyanto boten lajeng dados guru, piyambakipun nate nyambut damel ing Semarang minangka pegawe kantor. Ananging boten dangu Supriyanto lajeng mundur, satemah milih mucal wonten ing Purworejo. Kajawi minangka pedamelam, dados pendidhik ugi minangka pepenginanipun Supriyanto. Pepenginanipun namakaken ijasah badhe

dipunginakaken kanthi saestu dening Supriyanto kados ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

*“Papan kang adoh aja minangka dhasar nganti katresnan kita suda. Kepara, awit arang ketemu rasa kapang bisaa ndadekake katresnan tansaya ngrembaka. **Kajaba kuwi, bakune, cita-citaku kawit cilik dadi guru. Bisa menehi kapinteran marang bocah-bocah. Lan tumrap awaku, kesempatan awakku namakake ijasah bakal tak gunakake kanthi tenan-tenan.**”*(Danusubroto, 2002: 34)

Data ing nginggil nedahaken bilih Supriyanto wiwit alit gadhah pepinginan dados guru, saged maringi kapinteran dhateng lare-lare. Tumrap Supriyanto wekdal kangge namakaken ijasah badhe dipunginakaken kanthi saestu. Saking andhatan ing nginggil katingal bilih minangka jejeripun manungsa Supriyanto ugi nate nglampahi wekdal ingkang boten ngremenaken. Awit kapedhotan tresna kaliyan Ningsih, Supriyanto lajeng nglokro. Nanging gangsal wulan saking kadadosan menika, Supriyanto lajeng pulih gregetipun. Supriyanto netepi menapa ingkang dados jejibahanipun, inggih minteraken lare-lare. Kados wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

*Ngancik limang sasi saka kadadeyan kang ngremuk ati, Supriyanto wis katon rada pulih sumangate. Anggone mulang bali sregep meneh, ora kaya wulan-wulan kepungkur, asring mbolos lan bola-bali ditimbali kepalane. Semana uga sinaune tambah sregep, kanthi pangajab enggal bisa rampung kuliah. **Kanca guru uga melu bungah, awit priya mau sakawit pancen guru sing sregep lan wasis mulang.** Pak Yon, kepala sekolahe yen pinuju wektu ngaso lan Supriyanto katon lungguh dhewe kambi ngalamun, enggal nyedhaki. Priya mau kaajak crita lan uga ngrembug kanggo majune sekolah. **Tumrap kepala sekolah, priya mau pancen cukup kritis, lan lantip pamikire lan gedhe trapsilane.*** (Danusubroto, 2002: 163)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Supriyanto kacitrakaken minangka *figur* guru ingkang pantes dados patuladhan. Supriyanto minangka guru ingkang sregep saha wasis anggenipun mucal, satemah jumbuh kaliyan menapa ingkang

dados gegayuhanipun. Minangka *figur* pandhidhik saha minangka mahasiswa Supriyanto gadhah pamikiran ingkang lantip saha *kritis*, kejawi makaten Supriyanto ugi gadhah trapsila ingkang ageng. Perkawis menika katingal rikala kepala Sekolah ingkang asring ngajak wawan gunem ngengingi kamajenganing sekolah. Minangka pandhidhik Supriyanto tansah netepi menapa ingkang dados jejibahanipun, sinaosa manah boten sekeca. Kejawi makaten Supriyanto ugi gadhah *komitmen* ageng tumrap jejibahan minangka dados pandhidhik kados pethikan data ing ngandhap menika.

Mangsa udan akeh pawongan kang nrima ndhepis kemul sarung kambi ngenteni wektu kang krasa dawa. Marga kawontenan dina kuwi Supriyanto ora bisa budhal kuliah. Tekade arep nurun cathetane kancane kang bisa mlebu. Kamangka mau guru sing omahe adoh uga ora bisa mulang kepalang banjir nganti kendharaan padha macet. Gandheng mulange kepeksa ngragkep-ngrangkep, awake krasa sayah.(Danusubroto, 2002: 227)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Supriyanto gadhah *dedikasi* minangka pandhidhik. Tanggel jawab ingkang ageng minangka pandhidhik katindakaken dening Supriyanto. Sinaosa jawah deres, Supriyanto tetep mucal, kejawi makaten ugi ngrangkep mucal kelas sanes ingkang guru pangampunipun boten saged rawuh. Saking menika katingal bilih Supriyanto gadhah raos tanggel jawab ingkang ageng tumrap pandhidhikanipun siswa. Sinaosa radi kapepet Supriyanto tetep nindakaken jejibahanipun. Tanggel jawab minangka dados pandhidhik ugi katingal saking tumindakipun Supriyanto ingkang wicaksana, kados *data* ing ngandhap menika.

Nanging wektu semana Ponijan nothok lawang kelas lan nyedhaki kambi kanda.

“Wonten tamu saking Cilacap, badhe sowan pak guru.”

“O, nggih.” Wangsulane gupuh kambi trataban.

*“ Dipunaturi nengga teng kantor guru rumiyin, kula badhe enggal mrika.”
Bareng wis menehi garapan muride supaya anteng, guru mau enggal
menyang kantor.(Danusubroto, 2002: 241-242)*

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala Supriyanto mucal lajeng wonten tamu saking Cilacap piyambakipun boten lajeng nilar siswanipun, langkung rumiyin maringi tugas supados siswanipun boten sami rame. Sasampunipun maringi tugas murid-muridipun Supriyanto lajeng tindak kantor saperlu badhe manggihi tamunipun saking Cilacap.

2) *Aktif* Ndherek Kagiyatan ing Masarakat

Minangka warga masarakat Supriyanto *aktif* ndherek kagiyatan ingkang dipunadani dening masarakat sakiwa tengenipun. Sinaosa jejeripun dados guru ingkag nyambi sekolah, Supriyanto tansah *berbaur* kaliyan warga masarakat. *Keaktifanipun* Supriyanto ndherek kagiyatan ingkang wonten ing masarakat saged katingal saking data-data ing ngandhap menika.

Sing njagong bayen rada akeh. Pawongan kang pinacak arep macapatan supaya lungguh neng meja tengah. Liyane, sing rumangsa ora wasis padha trima lungguh neng pinggir. Supriyanto kang wiwit biyen kawentar nduwe suwara apik, bengi kuwi kepingin ngatur kanca-kancane supayaa gelem latiyen macapatan.(Danusubroto, 2002: 88)

Kejawi minangka pandhidhik Supriyanto ugi *aktif* ndherek kagiyatan ingkang dipunadani dening masarakat. *Latar sosial novel* menika inggih masarakat Jawi ingkang taksih nguri-uri kabudayan. Saben woten njagong bayen ing dhusunipun taksih migunakaken macapatan. Supriyanto ingkang kawentar wasis nyekar macapatan kapurih ngestreni acara menika kangge ngregengaken dalemipun Sadi ingkang nembe pikantuk tamu peparanganipun Gusti. Nem-neman dhusun sami ngampiri awit mangertos menawi Supriyanto wasis anggenipun

macapatan. Awit Supriyanto prigel nyekar macapat, piyambakipun dipuntitados kangge mucal kanca-kancanipun. Kabukten saking pethikan data menika. “Supaya padha bisa macapatan, mumpung ana mas Pri kareben mulangi. Aku trima ngrungokake.” (Danusubroto, 2002: 88)

Minangka warga masarakat Supriyanto panci remen ndherek kagiyatan ingkang kaadani dening lingkungan sakiwa tengenipun. Dhasar asli lare dhusun Supriyanto tansah njunjung raos gotong royong tumrap sesami. Kaprigelan srawung kaliyan warga andadosaken masarakat gadhah panginten bilih Supriyanto sanes tiyang neka. Kados wonten ing pethikan data ing ngandhap menika.

Semana mau, awit Supriyanto pancen asli bocah ndesa, mula sesrawungan cara ndesa ora kaget. Saben ana tangga teparo kang mbangun omah, dheweke malu sambatan. Semana uga kagiyatan liyane, nganti okeh uwong kang nduwe pangira, priya mau dudu wong neka, nanging pancen asli plairan kono. (Danusubroto, 2002: 168)

Data ing nginggil nedahaken bilih Supriyanto asli lare dhusun mila sesrawungan cara dhusun ugi boten kaget. Saben wonten tanggi ingkang mbangun griya, piyambakipun dherek sambatan. Semanten ugi kagiyatan sanesipun, ngantos kathah tiyang ingkang nginten Supriyanto dede tiyang neka nanging panci asli plairan papan menika.

Keterlibataipun Supriyanto ing masarakat ugi sumrambah wonten babagan seni. Awit kaprigelan anggenipun sesrawungan kaliyan masarakat Supriyanto lajeng kaajek supados mlebet ing grup ndolalak putri Asri Sumekar. Kajawi makaten anggenipun mlebet grup ndolalak putri awit kepengin anggenipun sesrawungan tansaya rumaket. Ndherek grup ndolalak kaanggep minangka tambahan kawruh tumrap Supriyanto. Ing satunggaling pagelaran ndolalak

Supriyanto kapatah nata kelir saha ngatur konsumsi. Supriyanto kanthi raos tanggel jawab nindakaken menapa ingkang dados jejibahanipun sinaosa kanca sanesipun saweg sami dhahar.

*Nalika mangan bareng sadurunge mbukak pagelaran, Ipung lungguh cedhak Parjiyo lan Sri bojone. Supriyanto ora melu mangan. **Dheweke nduwe tanggungana nata kelir lan ngatur konsumsi.** (Danusubroto, 2002: 171)*

Kejawi kapatah nata kelir saha ngatur *konsumsi* Supriyanto ugi gadhah tanggel jawab mbiyantu Sugeng supados nabuh bedhug. Sinaosa dereng patosa saged Supriyanto tetep nindakaken menapa ingkang dados tanggeljawabipun. Awit boten wonten paraga sanes ingkang purun nabuh, Supriyanto kanthi kepeksa purun nabuh bedhug. Menika mratandhakaken bilih Supriyanto gadhah raos tanggeljawab ingkang ageng tumrap kapentingan sesarengan.

***Bengi kuwi Supriyanto kapatah mbantu Sugeng nabuh bedhug.** Tenane dheweke durung pinter, nanging amarga ora ana tenaga liyane, kepeksa gelem melu nabuh. (Danusubroto, 2002: 172)*

2) Paragatamaa Tambahan: Tilarsih

Minangka paragatamaa tambahan, Tilarsih kacitrakaken gadhah kalih *peran*, inggih *peran* wonten ing kulawarga saha *peran* wonten ing masarakat. *Peran* ing kulawarga antawisipun minangka putra, sedherek ipe, saha minangka adhi. Dene *peran* ing masarakat antawisipun ing perekonomian saha mbiyantu pedamelan tiyang sanes. Supados langkung cetha ing ngandhp menika badhe kaandharaken pirembagan ngengingi *peran* paragatamaa tambahan Tilarsih.

1) Kulawarga

1. Minangka Putra

Tilarsih gadhah *peran* minangka putra ingkang tresna dhateng ibunipun, inggih mbok Sembol. Raos tresna katitik saking sipatipun Tilarsih ingkang kados lare alit saha asring kangen kaliyan ibunipun menawi sampun dangu boten kepanggih. Kados ingkang kandharaken dening mbok Sembol. *“Kados Tilarsih, menawi radi dangu boten wangsul nek kepanggih mbokne nggih ngambungi kalih ngrangkul-ngrangkul kados lare alit. (Danusubroto, 2002: 46)*

Minangka putra Tilarsih ugi mbiyantu kulawarga pados pangupa jiwa. Bibar sekolah Tilarsih dados buruh tani kangge nyambung gesangipun kulawarga. Pethikan *data* ing ngandhap menika mratandhakaken bilih Tilarsih gadhah peran minangka pambiyantu pados pangupa jiwa.

“Sawise rampung sek lan matun. mangsa olah Tilarsih digula wenthah wong tuwane supaya bisa buruh tandur. Mangsa panen, Tilarsih dioyak wong tuwane supaya melu derep. Mentas derep, nggulawenthah pekarangan secuwil, kanggo nyambung urip. (Danusubroto, 2002: 47)

Minangka putranipun tiyang boten gadhah Tilarsih anggenipun sekolah saderma sekolah dhusun, tiyang sepuhipun boten kiyat maringi ragad kangge sekolah malih. Awit kawontenan kulawarga ingkang kirang, bibar sekolah dipungulawenthah supados buruh tandur saha matun. Dene menawi dhawah mangsa panen, Tilarsih kapurih ndherek derep. Kejawi buruh, Tilarsih ugi taksih gadhah jejibahan nggulawenthah pekarangan kangge nyambung gesang. Sinaosa saben dinten bebasan gesang campur lendhut Tilarsih tetep katon sumunar awit dhasar pakulitan ingkang kuning resik.

2. Minangka sedherek ipe

Minangka sedherek ipe, Tilarsih kacitrakaken gadhah *peran* minangka sedherek ingkang tansah mbiyantu kerepotanipun kulawarga. Kajawi gadhah jejibahan dagang saha njait, Tilarsih ugi tansah mbiyantu karepotanipun kakang saha mbakyunipun. Kados wonten ing pethikan *data* menika.

“Bulikmu apa lara tenan Ti?” Pitakone ipene marang Miranti, anake.

“Mau mulih sakaa pasar rada gasik, sambat sirahe mumet.”

“Apa wis ngombe obat?”

“Aku ya ora ngerti.” Wangsulane.

Kamangka adate saben ipene mulih, Tilarsih mesthi gita-gita methukake. Nuli wong loro padha olah-olah kanggo lawuh mangan.
(Danusubroto, 2002: 119)

Awit Tilarsih anggenipun manggen ndherek kakang saha mbakyunipun Tilarsih tansah rukun kaliyan mbakyunipun. Minangka ipe, Tilarsih tansah mbiyantu karepotan mbakyunipun kangge nyekapaken kabetahan kulawarga. Kejawi dagang wonten pasar, Tilarsih ugi taksih gadhah jejibahan mangsak kangge kulawarga. Rikala kondur saking dagang ing pasar, Tilarsih biasanipun tansah gita-gita anggenipun manggihi mbakyunipun. Kekalihipun lajeng sami olah-olah kangge lawuh dhahar sonten. Nanging awit manah boten rumaos sekeca dinten menika Tilarsih boten mbiyantu mbakyunipun mangsak sonten. Minangka ipe *peranipun* Tilarsih ingkang paling kathah kacitrakaken inggih mbiyantu mangsak mbakyunipun. Kados *data* ing ngandhap menika.

“Yu Sarpan ya nembe liwat kene. Kaya nembe kukud.”

“Kok ndengaren ngantos sonten.” Kandhane Tilarsih.

“Jare rada rame mula eman yen mulih gasik.” Wangsulane bu Siti.

“Lik Paiman ya wis ngusungi barangmu.”

“Inggih matur nuwun bu, damel repotipun ibu.”

“Ora apa-apa, sesuk wae ibu komisine.”

Krungu tembung guyon mau, Tilarsih mung mrenges lan nuli mlaku rikatan njujug omahe. Tekan ngomah ipene wis wiwit olah-olah,

dheweke nuli ganti klambi lan ewang-ewang neng pawon. (Dabusubroto, 2002: 206)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih tansah remen mbiyantu ipenipun. Kondur saking kilakan lajeng enggal-enggal kondur kanthi mlampah rikay. Dumugi griya mbakyunipun ipe sampun mangsak, piyamabakipun lajeng gntos busana teras ngrencangi mbakyunipun mangsak ing pawon. Anggenipun mbiyantu karepotanipun kulawarga boten namung rikala kondur saking peken, ugi rikal enjang saderengipun tindak dhateng peken. *Peran* menika katingal saking *data* ing ngandhap menika.

Anggoe turu wae kaya rem-rem ayam, ora bisa taneg kaya adate. Kesusune pikir, dheweke tangi isih jam papat isuk. Terus adus kambi nggodhog wedang. Ipene uga kaget bareng tangi weruh Tilarsh wis katon dandan lan nggodhong wedang.

.....

Kanggo ngenteni wektu budhal, mangsak kanggo wong saomah. (Danusubroto, 2002: 192)

Saking *data* ing nginggil katinga bilih sinaosa badhe tindak kilakan Tilarsih taksih mbiyantu mbakyunipun mangsak. Rikala badhe tindak kilakan dhateng Cilacap anggenipun wungu taksih gasik, Tilarsih lajeng nggodhog toya. Kejawi makaten sinambi ngentosi wekdal Tilarsih ugi mangsakaken tiyang sagriya. Saking menika katingal bilih Tilarsih minangka ipe ingkang tansah mbiyantu kerepotanipun kulawarga, mliginipun mbakyunipun. Awit mangsakaken tiyang sagriya minangka tanggungjawabipun mbakyunipun.

2) Masarakat

Minangka warga masarakat Tilarsih gadhah *peran* ing babagan *ekonomi saha sosial*. Ing babagan *ekonomi* Tilarsih gadhah *peran* tumrap *perekonomian* inggih minangka dagang grabadan. Minangka dagang grabadan Tilarsih tansah

nyade barang-barang kabetahan pokok masarakat. Kejawi dagang, ing babagan *sosial* Tilarsih ugi gadhah sesambetan ingkang sae dhateng tiyang sanes. Ing ngandhap menika badhe karembag *peran* paraga Tilarsih ing masarakat sae ing babagan *ekonomi* menapa dene *sosial*.

a) *Perekonomian*

Minangka wanodya ingkang mandhiri Tilarsih gadhah *peran* tumrap kamajengan *ekonomi*. Sinaosa namung putranipun mbok Sembol Tilarsih pranyata sampun wasis anggenipun sadayan grabadan. Kajawi sadayan grabadan Tilarsih ugi taksih bikak jaitan. *Keterlibatan* ing *perekonomian* menika minangka tandha bilih Tilarsih minangka wanodya ingkang nedahaken *kepuasan diri* kangge nyambut damel.

“Lha enggih tiyang dipunlamar sinten-sinten nggih sanjang dereng purun. Malah saniki latihan bakulan. Tumut-tumut ipene sing encen bakul wiwit riyin.”

“Sadayan napa?”

“Nggih namung sade grabadan. Kalih nek sonten bikak jaitan wong empun kursus.”

“Wah menika malah sae.” Kandhane Supriyanto. (Danusubroto, 2002: 56)

Sinaosa jejeripun dados randha Tilarsih boten lajeng nglokro. Sanadyan dereng gadhah pepenginan emah-emah, Tilarsih tetep nindakaken pedamelanipun. Piyambakipun nedahaken kaprigelan kangge nyambut damel kanthi latihan sadayan grabadan saha bikak jaitan. Menawi siyang Tilarsih sadayan grabadan wonten ing peken, dene wekdal sonten Tilarsih bikak jaitan wonten ing griya. Kaprigelanipun Tilarsih minangka wanodya mandhiri ugi andadosaken Supriyanto gumun kados *data* ing ngandhap menika.

*Tansaya saiki, wanita kuwi wis wasis ngadi sarira. Nalika semana kepener nganggo sayak jambon, rambut digelung, lathi sing tipis diengga lipstik gek jarike latare ireng. Supriyanto nganti ndomblong ndelok rupane Tilarsih, kang wis seje adoh aro mbiyen. Apa maneh, Sarpan uga kandha yen wanita mau saiki wis wasis nggolek pangan. **Esuk tekan awan bakulan ana ing bango pasar. Bakul grabadan. Wektu sore nganti bengi njait.**(Danusubroto, 2002: 84)*

Saking *data* ing nginggil nerangaken bilih Tilarsih sampun nglampahi kamajengan. Rumiya Tilarsih namung dados buruh tani, inggih dados buruh tandur, matun, saha derep ananging salajengipun Tilarsih saged makarya kanthi mandhiri inggih dagang grabadan saha bikak jaitan. Minangka wanodya mandhiri Tilarsih sampun wasis pados pangupa jiwa piyambak. Bab menika andadosaken cingakipun Supriyanto, awit Tilarsih sampun seje kaliyan rumiyan. Enjang ngantos siyang sadayan grabadan ing bango pasar. Dene sonten ngantos dalu bikak jaitan wonten ing nggriya. Kaprigelan anggenipun sadayan ugi katingal wonten ing *data* ing ngandhap menika.

*Antarane jam sanga tekan jam sepuluh, wayahe pasar temawon. **Tilarsih katon ibut anggone ngedoli sing tuku.** Nanging dina kuwi, guyune ora akeh, saderma mesam-mesem kanggo ngundang uwong supaya tuku. Tilarsih necep wedang mau sithik nuli menyang saka papan dhasaran, marga awak pancen krasa sayah. Kejaba kuwi, dheweke uga perlu nemoni bu Warni bakul brambang bawang saka Purwokerta kang biyasane kirim barang. Awit ngadhepi wulan becik, Tilarsih niat pesen brambang bawang sing rada akeh.*(Danusubroto, 2002: 98)

Kaprigelan anggenipun sadayan katingal saking kaprigelanipun Tilarsih kangge narik kawigatosan para tiyang supados purun tumbas. Sinaosa saweg boten sekeca manahipun Tilarsih tetep mesam-mesem kanthi ancas kangge narik kawigatosan tiyang supados kersa sami tumbas. Kaprigelan anggenipun sadayan ugi katingal saking kados pundi Tilarsih saged *membaca peluang*. Awit badhe ngadhepi wulan sae, Tilarsih lajeng badhe pesen brambang ingkang radi kathah.

Saking menika katingal bilih Tilarsih sampun prigel anggenipun sagedyan grabadan. Kaprigelan Tilarsih dagang ugi katingal skaing pethikn *data* ing ngandhap menika.

Mlebu kutha Kroya wis awan. Begjane nuju pasar Legi, mula pasar Kroya senajan awan tetep katon rame.

.....

*Wondene Tilarsih, nalika ngerti mlebu kutha Kroya, njaluk supaya diterake menyang pasar dhisik perlu blanja. Tekan pasar, **wanita mau mlaku rikat mlebu pasar, samar yen daganagan sing dibutuhake nganti kentekan.*** (Danusubroto, 2002: 200)

Kejawi prigel anggenipun nyade dagangan, Tilarsih ugi prigel anggenipun kilakan. Awit anggenipun dumugi peken Kroya sampun siyang, Tilarsih anggenipun mlampah mlebet peken rikat sanget. Piyambakipun samar menawi dagangan ingkang dipunbetahaken sampun telas. Minangka bakul Tilarsih kedah nyedyakaken barang-barang ingkang dipunbetahaken dening para langganan.

Kaprigelan anggenipun pados pangupa jiwa ugi taksih katindakaken dening Tilarsih rikala piyambakipun manggen wonten ing Karangjati. Tilarsih ingkang mlajar saking Supriyanto saha mas Darno lajeng manggen wonten ing Karangjati tanpa dipunmangertosi dening kulawarganipun saha Supriyanto. Sinambi momong putra ingkang umuripun nembe tiga welas wulan Tilarsih sadayan kanthi bikak kios.

“Saiki panggone Asih wis ana sing ngerti.”

“Ah tenane? Sapa sing ngerti lan ana ngendi?”

“Kakangku sing ngerti, yen Tilarsih manggon Karangjati.”

.....

*“**Saiki, dheweke bakulan ning Karangjati. Bukak kios.**”*

“Banjur?”

“Aneke wis umur telukas wulan. Jare wis thimik-thimik wiwit bisa mlaku. Kandhane kakangku jare anake ayu.” (Danusubroto, 2002: 257)

Minangka tiyang sepuh tunggal tumrap putranipun, pranyata Tilarsih ngupiyakaken kangge putranipun. Sinaosa sampun boten manggen wonten ing Sitinggil kaliyan kakang saha mbakyunipun, Tilarsih tetep nerasaken anggenipun sadayan. Ing Karangjati Tilarsih bikak kios kangge sadayan, sinambi momong putranipun ing nembe tiga welas wulan.

b) *Sosial*

Minangka warga masarakat Tilarsih ugi gadhah sesambetan kaliyan tiyang sanes. Minangka manungsa *sosial* Tilarsih betahaken panyengkuyung saking tiyang sanes. Kosok wangsulipun Tilarsih ugi tansah caos pambiyantu dhateng tiyang sanes. Wujud pambiyantu Tilarsih tumrap karepotanipun tiyang sanes antawisipun ing pethikan *data* wonten ing ngandhap menika.

Wondene keluargane mbok Sembol kang wiwit mbiyen pondhoke keluargane eyang lurah. Mula Tilarsih yen wektu akeh pegaweyan ngolah pari kaya adate mesthi ibut nyambut gawe neng kana. Apa maneh, mbok Jami ora bisa mangsak marga anake wadon babaran. Mbok Jami pamit, awit nunggoni anake kang lagi momong bayi cilik. mula bu Sastro ndhawuhi mbok Sembol karo Tilarsih kang ngurusi pawon, kanggo nyukupi panganane wong angsul-angsul.

.....
 “Kowe apa durung ngantuk?”

“Tilarsih mesem kanggo mangsuli. “Ngrampungake adang lemper rumiyin, kaliyan isah-isah.” (Danusubroto, 2002: 49-50)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih asring mbiyantu kulawarganipun mbok Sastra rikala kathah pedamelan ngolah pantun. Kaleres Mbok Jami boten saged mangsak awit putranipun babaran, satemah mbok Jami pamit badhe nenggani putranipun ingkang nembe babaran. Awit menika bu Sastro lajeng ndhawuhi Tilarsih saha mbok Sembol supados ngurusi pawon kangge nyekapaken dhaharan tiyang angsul-angsul.

Wujud piwales kasaenan dhateng kulawarga bu Sastra katingal saking pambiyantu mbok Sembol saha Tilarsih dhateng karepotanipun bu Sastra. Awit wiwit rumiyin mbok Sembol saha Tilarsih dados pondhokipun kulawarga eyang lurah, rikala kathah padamelan ngolah pantun Tilarsih ugi ndherek nyambut damel wonten mrika. Rikala ngolah pantun, Tilarsih saha mbok Sembol tansah ibut nyambut damel. Mbok Jami boten saged mangsak awit nenggangi putranipun babaran, satemah jejibahan damel angsul-angsul kapasrahaken dhateng mbok Sembol saha Tilarsih. Rikala damel angsul-angsul, Tilarsih gadhah jejibahan ngrampungaken anggenipun adang lemper saha isah-isah, awit sedaya sampun sare.

Anggenipun tetulung dhateng tiyang sanes ugi katingal rikala Tilarsih sampun manggen wonten ing Sitinggil. Tilarsih pikantuk unlem lenggahan ing dalemipun bu Rori, kanca bakul ingkang sampun kathah paring pambiyantu dhateng Tilarsih. Tilarsih kapurih mbiyantu ing bagiyon *konsumsi* satemah kasuwun rawuh saderengipun dinten upacara. Bu Rori rawuh piyambak saha nembung Tilarsih dhateng Sarpan. Awit rumaos boten sekeca menawi boten nglegakaken panyuwunanipun bu Rori Tilarsih lajeng nyagahi, kados wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Suk Senen aku ora dodol. Lha piye rasane kurang kepenak dipundhuti tulung bu Rori kok arep nampik.” Kandhane karo kanca-kanca bakul.

“Budhalmu karo sapa?”

“Ya ijen ta. Panjenengan kabeh rak niat padha tindak mrna rombongan dinane Slasa.” (Danusubroto, 2002: 206-207)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih dinten Senen boten sadayan. Piyambakipun rumaos boten sakeca menawi nampik panyuwunan tulung bu Rori

Kangge nglegakaken panyuwunan tulung saking bu Rori kancanipun bakul, Tilarsih lajeng tindak dhateng Wangon satemah boten sadeyan. Anggenipun tindak Maos dinten Senen kanthi ancas badhe mbiyantu ngolah *konsumsi*. Dumugi dalemipun bu Rori, pranyata *konsumsi* ingkang sakawit badhe dipunolah piyambak lajeng dipunpesenaken supados boten kewetan. Kanthi makaten Tilarsih lajeng kapurih nata papan ingkang kurang sekeca.

Saking andharan wonten ing nginggil katingal bilih Tilarsih minangka wanodya ingkang purun mbiyantu karepotanipun tiyang sanes. Kados *konsep* manungsa *sosial* ingkang tansah mbetahaken tiyang sanes, Tilarsih ugi purun paring pambiyantu dhateng tiyang sanes. Rumaos bilih piyambakipun betahaken tiyang sanes, Tilarsih kanthi lila legawa paring pambiyantu dhateng tiyang sanes.

3. Paraga Tambahan

Paraga tambahan ing *novel Pisungsung Kang Wingit* antawisipun inggih menika mbok Sembol, mbok Sastra, Ningsih, mbok Santa, mbok Jami, saha Marsinah. Ananging ingkang badhe dipunandharaken inggih namung Mbok Sembol saha Ningsih. Ing ngandhap menika badhe kaandharaken *peran* paraga tambahan sae wonten ing kulawarga saha masarakat.

1) Mbok Sembol

Mbok Sembol inggih menika ibunipun Sarpan saha Tilarsih. Ing *novel* menika *peran* paraga mbok Sembol lakung kathah ing kulawarga katimbang masarakat. *Peran* ing kulawarga antawisipun pados pangupa jiwa, saha minangka ibu. Dene ing masarakat mbok Sembol gadhah *peran* mbiyantu karepotanipun tiyang sanes.

a. Kulawarga

1. Pados pangupa jiwa

Minangka ibu, mbok Sembol gadhah *peran* pados pangupa jiwa awit garwanipun sampun seda. Rikala garwanipun seda putranipun mbok Sembol inggih Sarpan kaliyan Sarpin taksih alit. Satemah Sembol kesah dhateng Jakarta pados pangupa jiwa kangge putranipun.

Lungane Ngatini kang duwe peparab Sembol awit ditinggal mati bojone, kamangka Sarpan lan Sarpin durung umur. Bocah loro dititipake wong tuwane. Sembol melu Ngatiman, sedulure sing dadi supir. Ya Ngatiman sing nglantarake Sembol matemah bisa ngewula ana ing daleme pak Hendro. Pak Hendro wong sugih mbrewu, kepara trahe piyayi luhur saka kutha Sala. (Danusubroto, 2002: 105)

Data ing nginggil nedahaken bilih awit garwanipun sampun seda, mbok Sembol lajeng kesah dhateng Jakarta. Awit putranipun taksih sami alit, Sarpan saha Sarpin katitipaken dhateng tiyang sepuhipun. Sembol lajeng ndherek Ngatiman, sedherekipun ingkang dados supir. Lumantar Ngatiman, Sembol lajeng saged ngewula dhateng pak Hendro wonten ing kampung Menteng, Jakarta. Anggenipun buruh ing kulawarga pak Hendro artanipun dipuncelengi kangge putranipun kekalih wonten ing dhusun. Sinaosa dipun-godha dening Parman, manahipun tetep puguh badhe nyambut damel. Kados *data* ing ngandhap menika.

Parman supire bendarane nate ngeculake tembung tresna. Weektu semana dheweke durung gelem wangsulan. Atine isih kareb nyambut gawe, dhuwit dicelengi kanggo anake loro ana ndesa. (Danusubroto, 2002: 105)

Anggenipun dados abdinipun kulawarga pak Hendro boten dangu, awit dereng wonten setengah tahun Wondo putranipun wiwit remen nggodha Sembol. Awit kerep dipungodha Sembol lajeng remen dhateng mas Wondo. Mas Wondo

nekad nindakaken bab ingkang boten samesthinipun dhateng Sembol, wusana Sembol ngandhut lajeng dipunkonduraken dhateng asalipun. Rikala Tilarsih sampun diwasa, lajeng ndherek kakangipun manggen wonten ing Sitinggil. Sembol lajeng gadhah pedamelan minangka tukang nuthuki sepet.

Lakune nembe sesurup ndadak weruh mbok Sembol kang lagi nampar sepet. Wong tuwa kuwi katon tansaya krepo, nanging nyambut gawe ora kendho. Saben dina golek sepet kanggo ditampar. Kawit subuh wis krungu wis krungu swarane mbok Sembol kang lagi nuthuki sepet. Sepet kang wis ditampar, digulung kaya bungkul. Bungkulan tali sepet katon pating grandhul sadawane emper omah. Biyasane bakul kang kulakan tali sepet tekane sepasar pisan. Tali sepet mau disetorake menyang tukang gawe kesed. (Danusubroto, 2002: 45)

Data ing nginggil nedahaken anggenipun mbok Sembol pados pangupa jiwa nyatanipun boten gampang. Badan ingkang sampun krepo kedah kaajak nyambut damel. Sanadyan sampun sepuh mbok Sembol anggenipun nyambut damel tansah sregep saha ulet. Saben dinten pados sepet kangge dipuntampar. Wiwit subuh mbok Sembol sampun nuthuki sepet, dipuntampar, lajeng dipungulung kados bungkul. Tamparan sepet kala wau dipunsade dhateng tiyang kilakan tali sepet ingkang rawuh sapasar sepisan. Tali sepet kala wau dipunsetoraken dhateng tiyang damel kesed.

2. Minangka ibu tumrap putranipun.

Jejeripun minangka ibu mbok Sembol tansah tresna dhateng putra-putranipun, sae dhateng Tilarsih menapa dene Sarpan. Minangka ibu tumrap putra-putranipun mbok Sembol tansah nggatosaken tumindakipun para putra. Minangka ibu mbok Sembol gadhah jebibahan dados pandhidhik. Mbok Sembol asring paring pitutur dhateng putranipun supados tumindakipun para putra boten nyebal paugeran kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Piye mas Pri? Omahe pak Dullah ki adoh lho.” Kandhane Sarpan. “Mbok sesuk wae nek neng kene enek sing nanggap calung.” “Sesuk kapan? Wong kene kok kuwat nanggap calung. Apa maneh calung saja Danasari, sapa sing kuwawagang nanggap?” Wangsulane Tilarsih kambi kewat. “Tak kandhani ya,” ujure mbok Sembol nyelani. “Wayah bengi cah wadon nonton neng papan adoh ki saru.” (Danusubroto, 2002: 66)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih tansah ngeyel badhe ndherek kakangipun ningali calung ing griyanipun pak Dullah. Sarpan, kakangipun boten marengaken Tilarsih ndherek. Sarpan ndhawuhi Tilarsih supados anggenipun ningali calung benjing rikla ing dhusunipun wownten ingkang nanggap. Nanging Tilarsih tetep ngeyel, mbok Sembol lajeng ngleremaken kekajenganipun Tilarsih. Mbok Sembol ngendika bilih wanodya kesaah dalu-dalu menika saru.

Latar sosial budaya *novel* menika inggih masarakat Jawi ingkang taksih ngugemi pranatan Jawi. Wanodya tansah dipunwatesi tumidakipun. Miturut kapitadosan masarakat ing jaman menika wanodya ingkang kesah nonton dalu ing papan tebih menika kaanggep saru. Dene saru miturut Poerwadarminto (1939: 547) inggih boten pantes tumrap tumindak menapa dene gunem. Minangka ibu, mbok Sembol tansah paring pitutur dhateng Tilarsih supados tumindakipun boten nrajang paugeran. Tilarsih ingkang ngeyel anggenipun kepingin ndherek kakangipun ningali calung, dening mbok Sembol lajeng dipupenging, awit mbok Sembol pitados bilih wanodya ingkang kesah rikala dalu menika saru satemah boten marengaken Tilarsih.

Minangka ibu tumrap putranipun mbok Sembol ugi dados *konsultan* tumrap perkawis ingkang dipunalami dening putranipun. Sarpan ingkang bingung anggenipun nggulawenthah Tilarsih lajeng ngudarasa dhateng ibunipun. Kanthi

wicaksana mbok Sembol paring pitutur dhateng Sarpan ngengingi perkawisipun Tilarsih. Mbok Sembol ingkang mangertos perkawis sejatosipun kanthi wicaksana paring pangertosan dhateng Supriyanto supados Tilarsih boten dipunlepataken. Kawicaksanaan mbok Sembol katingal saking *data* ing ngadhap menika.

“Mbok anakmu kuwi tambah gendheng. Ora gelem mikir!”
“Sing sabar ta Pan. Gek nduwe pokal apa maneh adhimu kuwi?”
“Cethane Asih kuwi wangkot. Nggugu karepe dhewe. Coba sing nakokake kuwi wis pirang-pirang. Tetep wae nampik.”
“Mbok menawa adhimu pancen isih kepengin seneng dhewe. Momong awak.” (Danusubroto, 2002: 103-103)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih mbok Sembol tansah wicaksana anggenipun nanggapi wewadulanipun Sarpan. Mbok Sembol ingkang mangertos perkawis ingkang sajatosipun mboten nglepataken Tilarsih. Mbok Sembol paring pangertosan dhateng Sarpan ngengingi perkawisipun Tilarsih supados Sarpan saged lerem. Minangka ibu, mbok Sembol tansah mangertos dhateng Tilarsih. Rikala Tilarsih saweg sedhih mbok Sembol tansah ngiyataken Tilarsih. Rikala mangertos bilih Supriyanto bekta kenya saking Semarang, Tilarsih lajeng nangis sedalu natas. Mbok sembhol tansah paring pitutur supados Tilarsih nrima awit kasunyatan kulawarganipun.

Nalika priya mau nggawa bocah wadon saka Semaran lan Tilarsih meruhi, bengine klakon nangis sewengi natas. Mbok Sembol sing ngerti kawontenane anake uga melu nangis.
“Sih, aku ngerti gempale atimu. Kabeh kudu kok tanpa kanthi nrima. Iki kabeh marga kawontenane awake dhewe.”
Tangise tansaya ndadra mingseg-mingseg ora gelem meneng. Kambi ngusapi rambute anak wadon, wanita kuwi eling marang priya kang ngukir jiwa ragane Tilarsih.” (Danusubroto, 2002: 104-105)

Raos tresna dhateng putranipun katingal rikala putranipun saweg sedhih awit mangertos bilih Supriyanto bekta wanodya saking Semarang satemah nangis

sedalu natas. Minangka ibu, mbok Sembol mangertos kados pundi kawontenanipun Tilarsih. Mbok Sembol mangertos bilih Tilarsih telas pangajeng-ajengipun dhateng Supriyanto. Mbok Sembol ugi ndherek nangis. Kangge ngiyataken Tilarsih mbok Sembol kanthi wicaksana paring pitutur dhateng Tilarsih supados nampi kanthi nrima menapa ingkang kadadosan. Kejawi makaten mbok Sembol paring gambaran bilih menapa ingkang kadadosan dhateng piyambakipun amargi kawontenanipun piyambakipun. Tumindakipun mbok Sembol ingkang wicaksana menika minangka upiya kangge ngiyataken manahipun Tilarsih.

Minangka ibu mbok Sembol ugi gadhah *peran* kangge mbentuk kapribadenipun Tilarsih. Awit pangalaman pait ingkang nate dipunlampahi dening mbok Sembol lajeng dipuandadosaken pangemut. Mbok Sembol tansah paring pitutur dhateng Tilarsih ngengingi sesambetan tresna antawis priya kaliyan wanodya, kados wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

Nanging kabeh wis kadhung. Kadhung wirang nganti dicecamah sapepadha. Dheweke eling, abote andhon tresna karo wong kang ora imbang drajat lan pangkate. Akhire kang cilik dadi kurban, kang asor mesthi kesiya-siya. Awit saka pangalaman pait kang nate dilakoni, tenane mbok Sembol wis ngandhani akeh-akeh bab sesambungan tresna antarane lanang lan wadon.

“Nyatane, kabeh lara lapane kudu simbokmu kang nandhang. Saiki bapakmu sing jare piyayi luhur, neng ngendi? Coba pikiren. Dheweke wis lali marang kowe. Kamangka kowe ya turase. Mula aja kok lakoni bab sing kaya ngana. Kawontenanmu sesambungan tresna karo mas Pri, kaya kawontenane Simbok karo bapakmu. (Danusubroto, 2002: 111)

Data ing nginggil nedahaken bilih mbok Sembol rumaos sedaya sampun kadhung, kadhung dipuncecamah sesami. Mbok Sembol emut awratipun sesambetan tresna ingkang boten sajajar drajatipun. Tundhonipun ingkang aliy

dados kurban, ingkang asor kasiya-siya. Awit pangalaman pait ingkang nate dipunlampahi mbok Sembol tansah kathah paring pitutur bab sesambetan tresna priya kaliyan wanodya. Sedaya lara lapanipun mbok Sembol ingkang nandhang, bapakipun Tilarsih ingkang kalebet priyayi luhur kesupen dhateng Tilarsih, kamangka Tilarsih ugi turasipun. Kanthi makaten mbok Sembol lajeng menging Tilarsih supados boten nindakaken bab-bab menika, awit sesambetan tresna antawis Supriyanto kaliyan Tilarsih meh sami kaliyan sesambetan tresna antawis mbok Sembol kaliyan Wondo.

Mbok Sembol ingkang nate nglampahi pangalaman ingkang boten ngremenaken bab sesambungan tresna boten kepinging Tilarsih gadhah nasib ingkang sami. Awit sesambetanan tresna Tilarsih kaliyan Supriyanto meh sami kaliyan sesambetan tresna antawis mbok Sembol kaliyan bapakipun Tilarsih, Wondo. Mbok Sembol nggambaraken bilih sesambetan tresna ingkang boten imbang drajat saha pangkat andadosaken ingkang alit dados kurban, kasiya-siya. Awit boten kepinging Tilarsih sengsara kados mbok Sembol, mbok Sembol paring pitutur supados Tilarsih boten nindakaken bab ingkang katindakaen dening bapak ibunipun.

Mbok Sembol kaliyan Wondo boten imbang drajat saha pangkatipun. Mbok Sembol minangka tiyang boten gadhah saha jejeripun namung abdi, dene Wondo minangka putra piyayi luhur ingkang kacekapan sedayanipun. Mbok Sembol dados korbanipun Wondo. Anggenipun andhon tresna nedahaken bebendu tumrap Sembol, dene Wondo boten netepi janjinipun ngantos Tilarsih ageng, sakawit Wondo janji badhe madosi mbok Sembol ananging boten nate

madosi. Saking menika mbok Sembol tansah kathah paring pitutur bab sesambetan tresna antawis priya kaliyan wanodya supados Tilarsih boten kados mbok Sembol.

Peran minangka ibu ugi katingal saking kawicaksanan mbok Sembol paring *solusi* tumrap perkawisipun putra. Minangka ibu, mbok Sembol mangertos saestu kados pundi kawontenan putranipun, satemah anggenipun paring *solusi* ugi trep kaliyan kahanipun putra.

“Tenan mbok, aku nembe ngerti saiki.” Wangsulane Sarpan kaya duwe rasa getun banget.

“Mula kuwi Pan, aja kok peksa-peksa adhimu rabi maneh. Yen kowe kepingin weruh adhimu ndang rabi, rimuka supaya gelem nglalekke mas Pri. Cacaten mas Pri, critaka eleke, supaya atine adhimu gelem mendho. Upama wis mendho, tak kira mengko gelem nampa priya liya.”
(Danusubroto, 2002: 112-113)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Mbok Sembol mangertos kados pundi sajatosipun kahanipun Tilarsih. Tilarsih dereng purun palakrama awit Tilarsih dereng saged nyupekaken Supriyanto. Raos kuciwa awit Supriyanto gadhah pacangan anyar andadosaken Tilarsih badhe ngayut tuwuh satemah nekad purun dipunkrama dening Tugiman sanajan boten nate rukun satemah pirakan. Saking menika mbok Sembol lajeng mangertos bilih Tilarsih tresna sanget dhateng Supriyanto. Kanthi makaten mbok Sembol lajeng paring *solusi* bilih Sarpan kepingin Tilarsih purun palakrama malih inggih kanthi ngrerimuk Tilarsih supados purun nyupekaken Supriyanto, kanthi nyacat saha ngandharaken kaawonanipun Supriyanto. Mbok Sembol nginten bilih kanthi cara menika manahipun Tilarsih badhe mendo satemah saged nyupekaken Supriyanto.

b. Masarakat

Minangka warga masarakat mbok Sembol remen tetulung dhateng karepotanipun tiyang sanes. Mbok Sembol caos piwales tumrap kasaenan kulawarga mbok Sastra kanthi mbiyantu karepotanipun kulawarga mbok Sastra. Rikala panen pantun Mbok Sembol saha Tilarsih dipundhawuhi supados nyekapaken dhaharan tiyang angsul-angsul. Bu Sastra ndhawuhi mbok Sembol saha Tilarsih awit mbok Jami, abdinipun mbok Sastra boten saged mangsakaken. Mbok Jami pamit boten saged ngayahi pedamelan damel angsul-angsul awit nengga putranipun babaran.

*Wondene keluargane mbok Sembol kang kawit mbiyen pancen pondhoke kulawarga eyang lurah. Mula Tilarsih yen wektu akeh pagaweyan ngolah pari mesthi melu ibut nyambut gawe neng kana. Apa maneh, mbok Jami ora bisa mangsak marga anake wadon babaran. Mula mbok Jami pamit, awit nunggoni anake kang lagi momong bayi cilik. **Mula bu Sasstro ndhawuhi Sembol karo Tilarsih kang ngurusi pawon, kanggo nyukupi panganane wong angsul-angsul.** (Danusubroto, 2002: 49)*

Data ing nginggil nedahaken bilih mbok Sembol ingkang wiwit rumiyin pondhokipun kulawarga eyang lurah mila menawi wekdal kathah pedamelan ngolah pantun Tilarsih masthi ndherek ibut nyambut damel. Menapa malih kaleres mbok Jami boten saged mangsak amargi putranipun babaran. Mbok Jami mila pamit nengga putranipun ingkang nembe gadhah momongan. Awit menika bu Sastro lajeng ndhawuhi mbok Sembol saha Tilarsih ingkang ngurusi pawon kangge nyekapi dhaharanipun tiyang ingkang sami angsul-angsul.

2) Ningsih

Ningsih inggih menika paraga tambahan ingkang gadhah sesambetan kaliyan paragatamaa Supriyanto. Ningsih inggih menika kenya saking Semarang

ingkang dados geganthilaning manahipun Supriyanto. Supriyanto nyupekaken Tilarsih awit kepencut kaliyan Ningsih. Pranyata tresna tulus menika dipunblenjani dening Ningsih, Ningsih dipunrebat dening Agung, priya ingkang ngaken insiyur saha minangka pamborong *proyek*. Ing *novel* menika Ningsih kacariyosaken namung ing satungal bab cariyos, *peran* ingkang katingal inggih namung minangka pegawe kantor.

Marsinah gumuyu, Ningsih banjur nglungani kambi mesem kelegan nuju kursi papan lungguhe. Kesusul kanca liyane nui padha teka, nganti kantor rame. Kabeh ngadhepe pagaweyan dhewe-dhewe. Ningsih kang ana bagian pengiriman barang, ibut nyatheti mlebu metune barang. (Danusubroto, 2002: 134)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang *modern*. Pedamelanipun Ningsih saben dinten inggih wonten ing kantor. Ningsih gadhah jejibahan minangka karyawati perangan pangiriman barang ingkang gadhah tanggel jawab ngurus mlebet medalipun barang. Sajatosipun tiyang sepuh Ningsih kepingin nguliahaken Ningsih, nanging awit Ningsih sampun boten saged mikir lulus sekolah lajeng dipunpadosaken pedmelan. Begjanipun bapakipun Ningsih kathah tepangan satemah Ningsih saged katampi nyambut damel. Minangka pegawe kantor, Ningsih tansah tanggel jawab tumrap menapa ingkang dados tanggel jawabipun, kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Ngene lho, mengko njenengan tak pethuk aja kesusu kondur.”

“Ya.” Wangsulane.”terus jam pira kira-kira mas Agung arep methuk?”

“Kira-kira jam telu wis bisa mulih ta?”

“Muga-muga pagaweyane ora akeh aku bisa pamit. Sakjane rak kudu mulih jam papat. Nanging pak Jon yen diglembug yo entuk kok, mulih dhisik waton pagaweyan beres.” (Danusubroto, 2002: 137)

Minangka pegawe kantor Ningsih tansah tanggel jawab dhateng pedamelanipun. Sinaosa badhe dipunajak sanjan dening Agung, Ningsih tetep ngrampungaken pedamelanipun. Niyatipun badhe kondur gasik awit anggenipun bibar kantor jam sekawan. Ningsih badhe nyuwun ijin kaliyan ondur gasik kaliyan pak Jon menawi pedamelan sampun rampung. Awit badhe sanjan kaliyan Agung anggenipu nyambut damel dipunsengkud kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Sabubare mbayar panganan, wong telu nuli bali menyang papan pagaweyane dhewe-dhewe, perlu ngrampungake pegaweyan kang durung beres. Ningsih nyambut gawe kanthi sengkud, karepe jam telu wis rampung kabeh banjur pamit marang pak Jon.

Ngenteni tekan jam telu, rumangsane kaya nunggu setaun. Nembe jam telu kurang sepuluh menit, wis tata-tata. Nganti pak Jon kepeksa takon.

“Apa wis beres kabeh?”

“Sampun.” Wangsulane.

“Kok kaya kesusu arep mulih?”

“Inggih, badhe wonten keperluan sawetawis wonten griya.”

“Yen wis beres kabeh bisa wae.” Ngendikane pak Jon kambi gumuyu, gawe legane Ningsih. (Danusubroto, 2002: 138)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih badhe wonten acara satemah anggenipun nyambut damel kanthi dipunsengkud. Wetawis jam tiga kirang anggenipun nyambut damel sampun beres sedanten. Nembe jam tiga kirang sedasa menit Ningsih sampun tata-tata. Pak Jin lajeng nyuwun pirsakenging menapa kok kesesa kondur. Pranyata badhe wonten acara. Pak Jon lajeng marengaken Ningsih kondur menawi pedamelan sampun beres sedanten.

2. Citra Wanodya ing Novel *Pisungsung Kang Wingit*

Citra inggih menika *kesan mental* ingkang tuwuh saking *unsur-unsur linguistik* saha titikan minangka pratandha tumrap menapa ingkang dipunatingali, dipunwaos, dipunraosaken ingkang dipunwujudaken mawi pikiran (*imaji*) utawi

persepsi individu. Kajawi makaten citra ugi dipunwastai kesan mental ingkang tuwuh saking tembung, *frasa*, utawi basa ingkang nggambaraken. Umumipun citra ing karya sastra dipunginakaken kangge mangertosi kados gambaran paraga-paraga ing karya sastra kasebat. *Pencitraan* paraga wonten ing panaliten menika kadadosan saking tigang *aspek*, inggih menika *citra fisiologis* (*fisik*), *citra psikologis*, saha *citra sosial*.

1) Citra Tilarsih

a. *Fisiologis*

Kanthi *fisiologis* Tilarsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang sulistya. Tilarsih kagambaraken minangka wanodya ingkang gadhah fisik ingkang sampurna. Sinaosa prawan dusun Tilarsih gadhah praupan ingkang sulistya, tansah andadosaken priya ingkang mandeng saged nandhang wuyung. Kados ingkang kaandharaken ing data menika.

Tilarsih, anake mbok Sembol kang jare umure tunandungkap karo dheweke, katon lagi nedheng-nedhenge mekrok. Saupama sekar, sekar kang lagi mekar. Kamangka sanajan prawan ndesa nanging kepetung ayu rupane. Pakulitan kuning resik, gulu dawa ngulan-ulan, kasangga awak kang pancen weweg. (Danusubroto, 2002: 46)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih putranipun mbok Sembol ingkang umuripun tuna ndungkap kaliyan Supriyanto katingal saweg nedheng-nedhengipun. Kasulityanipun Tilarsih dipunibarataken minangka sekar ingkang saweg mekar. Sinaosa prawan dhusun kepetang sulistya .Praupan ingkang sulistya ugi kasangga dening badan ingkang sampurna. Pakulitanipun kuning resik, jangga panjang ngulan-ulan, kasangga badan ingkang weweg. Kejawi sulistya tilarsih ugi

kalebet wanodya ingkang manis kados ingkang kaandharaken ing dhata ing ngandhap menika.

Apa maneh Tilarsih nduwe irung kang ngrungih lan polatan sumeh kebak esem. Untu siji kang gingsul, bisa ndadekake priya kang weruh guyune lara wuyung. (Danusubroto, 2002: 47)

Kasulistyanipun Tilarsih langkung sampurna awit kawuwuhan polatan ingkang tansah nyengsemaken. Tilarsih gadhah irung ingkang ngrungih, polatan ingkang tansah sumeh kebak esem. Waja satunggal ingkang gingsul muwuhi manisipun satemah priya ingkang sumerep guyunipun Tilarsih badhe gerah wuyung. Kejawi makaten, minangka wanodya ingkang suistya Tilarsih gadhah pakulitan kuning resik.

“Sanajan saben dina bebasan uripa campur lendhut, nanging kegawa dhasar pekulitane sing kuning resik, mula tansah katon sumunar. (Danusubrata, 2002:47)

Saking data ing nginggil katingal bilih kasulistyan Tilarsih tetep katingal sinaosa saben dinten bebasan gesang campur lendhut. Awit miyos ing satengahing kulawarga miskin, sekolahipun namung trima sekolah ndhusun. Tamat sekolah Tilarsih dipugulawenthah supados saged buruh tandur saha matun. Mangsa panen, Tilarsih dipunoyak supados ndherek derep. Mentas derep, nggulawenthah pekarangan, nanging Tilarsih tansah sumunar kabekta dhasar pakulitan ingkang kuning resik.

Minangka wanodya ingkang sulistya, Tilarsih panci gadhah kaendahan ingkang saestu. Tilarsih kalebet wanodya ingkang *anggun*, kejawi makaten badhe dadan kados menapa kemawon Tilarsih tetep katon sulistya. Kasulistyan Tilarsih

andadosaken Supriyanto gumun, sinaosa samenika dados randha Supriyanto pitados bilih Tilarsih minangka wanodya ingkang sulistya saestu.

Sakeplasing thathit priya mau bisa nyawang lan ngakoni menawa randha kuwi pancen ayu tenan. Seje adoh karo Tilarsih lagi isih ana ing desa Cisumur. Klambine biyen tansah samadya, kepara yen nganggo-anggo wagu awit klambi sing dienggo dudu ukurane. Klambi mau trima lungsuran saka uwong. Ewadene wektu semono tetep katon ayu. Tansaya saiki, wanita kuwi wis wasis ngadi sarira. Nalika semana kepener nganggo sayak jambon, rambut digelung, lathi sing tipis direngga lipstik gek jarike latar ireng. Supriyanto nganti ndomblong ndeleng rupane Tilarsih kang wis seje adoh karo mbiyen. (Danusubroto, 2002: 84)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih kasulistyan Tilarsih sajatosipun sampun katingal wiwit rumiyin. Rikala taksih wonten Cisumur anggenipun ngagem ageman tansah samadya, kepara wagu awit ngagem ageman ingkang boten ukuranipun. Sinaosa agemanipun namung lungsuran saking tiyang sanes, ananging Tilarsih tetep katingal sulistya. Tansaya rikala ndherek Sarpan, Tilarsih sampun saged pados pangupa jiwa piyambak satemah anggenipun ngadi sarira langkung wasis. Dhasar sampun sulistya saya katingal langkung sulistya awit sampun wasis anggenipun ngadi sarira.

Kajawi sulistya Tilarsih ugi kalebet wanodya ingkang *anggun*. Sanadyan jejeripun randha Tilarsih tansah njagi *penampilanipun*, katitik saking anggenipun dandan saha ngagem ageman kanthi wasis. Sanadyan namung sakeplasipun thathit anggenipun ningali Tilarsih, Supriyanto saged ningali saha ngakeni bilih Tilarsi panci sulistya. Rikala semanten kagambaraken Tilarsih ngagem sayak warni abrit mudha, rikma kagelung, lathi tipis dipunrengga lipstik, saha sinjang lataripun warni cemeng. Rupanipun Tilarsih wekdal menika andadosaken Supriyanto

ndomblong awit Tilarsih katingal beda sanget katandhingaken rikala jaman rumiyin.

Wektu semana batine tetep percaya yen asih pancen kepetung wanita sing ayu. Yen bakulan tetep nganggo sayak lan jarik. Dandanane tetep katon luwes, merak ati (Danusubroto, 2002: 180).

Supriyanto sampun pitados bilih Tilarsih kalebet wadya sulistya ingkang tansah njagi *penampilanipun*. Kaluwesan Tilarsih katingal saking anggenipun ngagem sayak saha sinjang rikala bakulan. Supriyanto rumaos bilih dandanipun Tilarsih katingal luwes saha merak ati.

Pranyata boten namung Supriyanto kemawon ingkang ngakeni bilih Tilarsih kalebet wanodya ingkang sulistya. Jahro ugi mastani bilih Tilarsih langkung sulistya saha luwes kabandhingaken kaliyan Ningsih, pacanganipun Supriyanto saking Semarang. Miturut Jahro bilih kabandhingaken kaliyan Ningsih, Tilarsih langkung sulistya sinaosa Tilarsih namung putranipun mbok Sembol.

“Nanging priksa Asih saiki, njenengan tansaya gandrung. Tumrapku, upama ndeleng rupa cah Semarang kae kalah adoh tenan. Kalah ayu, kalah luwes. Cah wadon kae sanajan mung anake mbok Sembol, kaya trahe piyayi luhur.” (Danusubroto, 2002: 93)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih kalebet wanodya ingkang sulistya. Miturut Jahro upami ningali praupanipun, lare Semarang menika kalah tebih, kalah ayu, saha kalah luwes kabandhing Tilarsih. Sinaosa namung putranipun mbok Sembol, Tilarsih kados trahipun piyayi luhur.

Minangka wanodya sulistya, kaendahanipun Tilarsih boten namung katingal saking praupan ingkang ayu kemawon. Kasampurnanipun ugi kajurung dening perangan badan ingkag endah. Badan ingkang *proporsional* saha praupan

ingkang sulistya nedahaken bilih wanodya menika minangka wanodya ingkang sampurna ing perangan *fisik*. Tilarsih gadhah jangga ingkang ngulan-ulan, rikma ingkang ngandhan-andhan, pakulitan ingkang kuning resik, saha kasangga badan ingkang weweg. Tilarsih ugi gadhah pipi ingkang alus lumer, dhekik. *"Dumadakan prawan mau raine mrabak, nuli bali meneh luhe ambrol nelesi pipi kang alus lumer (Danusubroto, 2002: 52).*

Kaendahan perangan badan wanodya kaanggep gadhah daya ingkang saged narik kawigatosanipun priya sanes. Tilarsih gadhah pipi ingkang alus, dipunibarataken minangka tomat. Kajawi pipi ingkang dhekik, Tilarsih ugi gadhah lathi ingkang numlik. Kados wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

Semana uga Supriyanto mandeng wanita mau. Wong loro padha pepandangan nganti sawetara wektu, lan batine Supriyanto tetep ngakoni menawa wanita mau senajan anake mbok Sembol nyatane ayu tenan. Pipi kang alus kaya tomat, tansaya mranani ati lan klakon gawe wuyung semana isih kawuwuhan lathi sing numlik nggregetake. (Danusubroto, 2002: 215)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih kajawi gadhah pipi ingkang alus saha lathi ingkang numlik, Tilarsih ugi gadhah rikma ingkang ngandhan andhan saha payudara ingkang weweg. Rikma ingkang panjang minangka salah satunggaling daya ingkang saged narik kawigatosanipun priya. Priya langkung remen dhateng wanodya ingkang gadhah rikma panjang. Kejawi menika payudara ingkang weweg ugi saged dados daya tarik tumrap priya. Payudara wanodya ingkang weweg minangka satunggaling perhiasan tumrap wanodya. Umumipun priya remen dhateng wanodya ingkang gadhah *fisik* sampurna, kalebet gadhah

payudara ingkang weweg, awit menawi saged ngregem payudara ingkang weweg priya badhe rumaos marem.

Tangan kang pengkuh kanthi rasa tresna lan kebak pangati-ati ngusapi rambut sing ngandhan-andhan.(Danusubroto, 2002: 70)

Saking data ing nginggil katingal bilih Tilarsih gadhah rikma ingkang panjang ngandhn-andhan. Rikala Tilarsih nangis kanthi raos tresna saha pangatos-atos ingkang ageng astanipun Supriyanto ingkang pengkuh ngusapi rikmanipun Tilarsih ingkang ngandhan-andhan.

*Anggone andon katresnan nganti katog. Wong loro ora eling wektu. Kaya wektu lakune gangsar banget. **Supriyanto dhewe rumangsa maren klakon ngregem payudarane kang weweg.*** (Danusubroto, 2002: 71)

Dene saking data ing nginggil katingal bilih Tilarsih gadhah payudara ingkang weweg. Tilarsih saha Supriyanto anggenipun andon katresnan ngantos katog. Kekalihipun boten emut wekdal, kados wekdal lumampah gangsar sanget. Supriyanto rumaos marem awit klampah ngregem payudaranipun Tilarsih ingkang weweg.

b. Psikologis

Kangge ngandharaken citra *psikologis* panaliti ngetrapaken teori kapribaden Eduard Spranger. Citra *psikologis* paraga wanodya dipunwujudaken kanthi nggolongaken manungsa dhedhasar *nilai* kabudayan. Adhedhasar teori kapribaden Eduard Spranger, manungsa dipunperang dados enem jinis, inggih menika manungsa *intelektualis*, manungsa *estetis*, manungsa *religius*, manungsa *ekonomi*, saha manungsa *politik*. Minangka paragatamaa tambahan, Tilarsih kalebet ing enem jinis manungsa adhedhasar teori kapribaden Eduard Spranger.

1) Manungsa *Intelektualis*

Minangka manungsa *intelektualis*, Tilarsih kacitrakaken minangka wanodya *rasional, irrasional, saha kritis*. Minangka *rasonalis*, Tilarsih kalebet wanodya ingkang gadhah *prinsip, saha gadhah orientasi dhateng masa depan*. *Data* ing ngandhap menika nedahaeken bilih Tilarsih gadhah *prinsip*.

“Aku dhewe sing dadi kakangne uga nggumun.” Kandhane Sarpan kaya wong getun. “Nganti aku kala-kala bingung menawa ana priya kang ngarepke dhewekne. Kamangka akeh sing nduwe karep mbojo Tilarsih. Nanging, Asih tetep wangsulan yen isih kepingin momong awak. Durung niat rabi.” (Danusubroto, 2002: 84-85)

Saking pethikan *data* ing nginggil, katingal bilih Tilarsih gadhah watak puguh. Sinaosa kathah ingkang badhe ngajak gesang bebrayan, piyambakipun dereng purun. Kamangka priya ingkang badhe ngajak gesang bebrayan kalebet priya ingkang sampun mitayani kadosta mas Darno mantri pasar, Wagiyo juragan menda, saha Kirman ingkang kagungan toko caket stasiun. Tilarsih taksih kepingin momong awak dereng gadhah niat emah-emah satemah boten nampi panglamar saking sinten-sinten. Sinaosa dipupeksa kanthi ngandharaken kaluwihanipun priya ingkang badhe nglamar Tilarsih tetep puguh dereng purun emah-emah. Kabukten saing pethikan *data* ing ngandhape menika.

Panti ngerti yen mas Darno jaka kang umure durung sepiraa, pancen gandrung wuyung tenan marang Tilarsih. Rekadaya apa wae wis dilakoni. Nyatane tansah cabar. Atine wanita kuwi tetep puguh.

“Sih, tenane kowe kuwi arep nggolek bojo sing kaya ngapa?” Pitakone Panti marga judheg.

“Ya nggolek wong lanang sing cocok karo ati lan rasaku.”

“Mas Darno ki kurang apa? Dhasar pegawe, isih jaka gek anake wong cukup.”

“Kanggoku, bebojoan kuwi dudu kaya mangkana ukurane. Ukuranku, wong kuwi kudu cocok karo atiku.”

“Kowe pancen edan tenan kok Sih,” kandhane yu Ngadinem sing dhasar janganan neng mburine Tilarsih.

“Mbiyen karo mas Karso ora gelem. Mas Karso kae alah sugihe kliwat. Aku nganti isin dadi dolop kok cabar. (Danusubroto, 2002: 97)

Minangka wanodya ingkang *rasional*, Tilarsih gadhah *prinsip* ingkang dipuncepeng. Tilarsih gadhah *prinsip* bilih ingkang dados dhasar gesang bebrayan antawis priya kaliyan wanodya inggih manah ingkang cocok. Ingkang dados dhasar anggenipun pados garwa inggih priya ingkang jumbuh kaliyan raos saha manahipun, dede drajat, pangkat, saha bandha. Sinaosa priya ingkang badhe nglamar minangka priya sampurna Tilarsih tetep boten purun menawi priya menika boten cocok kaliyan manahipun. Tilarsih panci gadhah *prinsip* ingkang kiyat ngengingi dhasar kangge jejodhoan, kados ing *data* ing ngandhap menika.

Seje adoh karo kawontenan kang dirasakake Tilarsih sawise dilamar. Dheweke babar pisan ora bungah, kepara rumangsa wiwit mlebu pakunjaran. Senajan kabeh wong padha nggumun marga tukone akehe ora mupakat, dheweke yen ana wong omong trima mencep. Marga ngerti yen dhasar bebojoan ora marga tukon kang akeh lan pahargyan nalika manten sing gedhen. Dhasare bebojoan tenane mung tresna kang nyawiji. (Danusubroto, 2002: 237)

Sipat *rasional* ugi dipuntedahaken dening Tilarsih rikala piyambakipun sampun dipunlamar dening Darno. Bilih tiyang sami rumaos gumun tumrap tukon ingkang kathah nanging Tilarsih kosok wangsulipun. Tilarsih namung mencep bilih wonten tiyang ingkang ngendikakaken bab tukon ingkang kathah. Tumrap Tilarsih ingkang dados dhasar gesang bebrayan sanes tukon ingkang kathah saha pahargyan ingkang ageng. Tilarsih gadhah *prinsip* bilih dhasaripun gesang bebrayan inggih tresna ingkang nyawiji. Kejawi makaten Tilarsih ugi boten kemrungung, piyamabkipun pitados bilih jodho menika sampun wonten ingkang nemtokaken, ing Gusti kang Maha Kuwaos kados wonten *data* ing ngandhap menika.

“Sih aku samar yen anggonmu milih wong lanang mlah kleru. Ana bebasan pilih-pilih tebu ora kepener boleren.”

“Aku ora milih yu. Jodho kuwi gusti piyambak sing bakal maringi. Anggonku durung gelem omah-omah awit cethane isih seneng urip ijen. Ora marga kudu milih wong lanang kang tak pandeng ngluwihi ketimbang liyane.” (Danusubroto, 2002: 123)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih gadhah *prinsip* tumrap jejodhoan, inggih *prinsip* bilih jodho menika Gusti ingkang badhe nemtokaken. Tilarsih pitados bilih Gusti badhe paring jodho tumrap piyambakipun. Anggenipun dereng purun emah-emah inggih awit taksih kepingin momong awak. Anggenipun dereng purun palakrama boten amargi badhe milih priya ingkang dipunanggep linangkung. Kejawi makaten Tilarsih ugi gadhah prinsip setya, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Margi, gesang sepindhah, tresna inggih sepindhah. Mila ngantos dinten menika, ingkang kula gadhahi namung setunggal.”

.....

“Kulatresna sanget kaliyan potret menika. rintan dalu menawi kaleres rumaos kasepen, mesthi kula tingali.”

“Amargi kawontenan kula, mboten badhe priyayi ingkang potretipun kula cepeng menika saged gesang kaliyan kula. Nanging kula sampun trima mas. Kula sampun mupus lan sumarah. (Danusubroto, 2002: 216)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih minangka wanodya ingkang setya, raos tresna namung kangge Supriyanto. Tilarsih gadhah *prinsip* bilih gesang sepindhah, tresna ugi cekap sepindhah kemawon. Tilarsih gadhah raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto, mila menawi kangen, potretipun Supriyanto lajeng dipuntingali. Tilarsih ugi gadhah prinsip bilih piyambakipun boten badhe gesang bebrayan kaliyan Supriyanto awit kawontenanipun, Tilarsih namung pasrah, piyambakipun sampun mupus saha sumarah. Kejawi gadhah

prinsip minangka wanodya ingkang rasional Tilarsih gadhah *orientasi* dhateng *masa depan*, kados *data* ing ngandhap menika.

*Ati krasa rongeh sithik, pikirane lumaku kaya lagi ngrakit tembung perlu kanggo rembugan dina sesuk. Perlu tembung kaanggit kanthi dhamis, supaya bisa kanggo mojokake priya kang banget ditresnani. Dheweke nggambarake, saupama Supriyanto wis klakon kepepet nganti kaya iwak mlebu wuwu, klakon sedyane anggone niat ngladeni nganti kukuding umur. Nanging anggone nggiring priya mau kaya dene iwak supaya mlebu wuwu, aja kongsi gawe tatu ati. Iki kang terus ditata sajrone pikir. Yen nganti bisa gawe tatu ati, klakon sadurunge kekukup njola oncat. Ati kang njarem awit rumangsa kena apus krama, bakal kabusek. **Dheweke ora bakal ngrembug perkara mbiyen, nanging perkara kang bakal tumeka.**(Danusubroto, 2002: 191-192)*

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih gadhah *orientasi* dhateng *masa depan*. Tilarsih sampun caos pangapunten dhateng Supriyanto ingkang sampun mblenjani janji. Tilarsih sampun nyupekaken manah ingkang sakit awit kening apus krama. Tilarsih boten badhe ngrembag perkara rumiyin nanging perkara ingkang badhe dipunadhepi. Ingkang dipunpengaling namung kados pundi anggenipun saged nggiring Supriyanto kados ulam mlebet wuwu. Tilarsih menggalihaken tembung ingkang dhamis kangge mojokaken Supriyanto ingkang dipuntresnani. Tilarsih tansah menggalih anggenipun ngajak Supriyanto, tanpa damel tatunipun manah, awit saged njola oncat saderengipun kakukup. Tilarsih boten menggalihaken perkawis rumiyin, ananging perkawis ingkang badhe kalampahan.

Kajawi gadhah watak *rasional*, Tilarsih ugi kala-kala nedahaken watak *irrational*. Tumindak ingkang nedahaken watak *irrational* inggih kados remen *berimajinasi* saha asring tumindak nyleneh. Kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

*Nalika nunggu dagangan dheweke eling layang saka Supriyanto isih disimpen neng njero dhompet. Kaya duwe rasa kangen banget marang layang mau. Mula dhompet dibuka lan layang dijupuk nuli diwaca kanthi alon. **Nalika maca layang mau, rumangsane Supriyanto kaya lagi lungguh ana ngarepe kanthi rai sing pucet.** Pucete rai, kagawa rasa bingung kawuwuhan isin, nganti anggone nembung njaluk ngapura kudu nganggo ngrerepa. Ngadhepi kawontenan mangkana, mesthi thukul welase. Tangan niat ngarasi rambute kanthi kandha lirih. “Mas, panjenengan sampun kula apurani.” Tilarsih nuli eling, gragap-gragap niat nggolek kertas lan polpen perlu nulis layang wangsulan. (Danusubroto, 2002: 131)*

Awit raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto, Tilarsih ugi asring mbayangaken Supriyanto. Nalika nengga dagangan, Tilarsih rumaos kangen dhateng seratipun Supriyanto. Rikala maos serat saking Supriyanto Tilarsih rumaos Supriyanto wonten ing ngajengipun kanthi praupan ingkang pucet. Praupan pucet awit raos bingung kawuwuhan isin, ngantos anggenipun nyuwun pangapuntèn kanthi ngrerepa. Awit mboten tega, asta niat ngarasi rikmanipun Supriyanto. Tilarsih lajeng emut, lajeng gragap-gragap pados kertas badhe mangsuli seratipun Supriyanto.

Tumindak ingkang *irrasional* ugi asring dipuntindakaken dening Tilarsih. Rikala kangen, Tilarsih asring ningali potretipun Supriyanto. Awit raos tresna ingkang ageng potret kasebat asring dipuntemplekaen ing dhadhanipun, mripat dipunremaken kangge mbayangaken praupanipun Supriyanto, kados ing *data* ing ngandhap menika.

***Rampung nyawang potret, mripat diremake karo nggambarake praupane priya kang mau awan nembe ketemu.** Uga priya kang menèhi janji yen seseuk wetara jam wolu nganti jam sanga bakal ketemu ana cedhak stasiun Kawunganten. Kegawa ati sing marem ora krasa, nganti ora krasa potret katemplekake dhadhane. Hambegan kang alus, nyangga potrete mau nganti munggah-mudhun. Saka cangkeme kang numlik, kaya keprungu swarane kaya sesambat.*

“Mas Pri kula tresna sanget dhumateng panjenengan.” Mesthi wae tanpa wangsulan. Kamar panggah sepi. (Danusubroto, 2002: 191)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih tumindak ingkang nyleneh. Potretipun Supriyanto dipuntingali lajeng mbayangaken praupanipun Supriyanto. Manah ingkang bungah andadosaken Tilarsih nemplekake potretipun Supriyanto ing dhadhanipun. Kejawi mbayangaken praupanipun Supriyanto, Tilarsih ugi asring ngendika piyambak. Bibar mbayangaken praupanipun Supriyanto, lajeng potret kasangga ing dhadha Tilarsih lajeng ngendika piyambak. Tilarsih matur bilih piyambakipun tresna sanget dhateng Supriyanto, nanging boten wonten wangsulan, awit Tilarsih ngendikan piyambak. Boten namung sepisan mawon anggenipun tumindak aeng. Rikala Tilarsih rumaos maren awit badhe kesah kaliyan Supriyanto, dalunipun boten saged tilem. Potret dipunsawang lajeng katemplekaken ing pipi, kados ing *data* ing ngandhap menika.

*Tansaya bareng tekan malem Senen, ati krasa kemrungsung. Isih sore kabeh barang kang niat digawa dicepakake. Sawise nyepakake barang ndadak eling potret kang seprana-seprene ora nate uwal saka awake. **Potrete priya mau disawang nganti suwe, banjur ditemplekake pipi. Malah nganti keturon, potere mau lali isih tumempel pipi. Dhewe kaget nalika nglilir, krasa ana bareng anyes tumempel.** Bareng dicekel lan disawang, banjur mesem kaya polahe wong kang lagi gendheng. (Danusubroto, 2002: 207)*

Saking *data* ing nginggil katingal bilih raos tresna dhateng Supriyanto ingkang ageng andadosaken Tilarsih asring tumindak aeng. Awit raos kemrungsung enjangipun badhe kesah kaliyan Supriyanto rampung nyepakaken barang lajeng kemutan potret Supriyanto ingkang boten nate uwal. Tilarsih ningali potretipun Supriyanto lajeng katemplekaken ing pipi ngantos keturon. Tilarsih nglilir awit kraos wonten barang ingkang tumempel wonten ing pipi. Bibar potret

menika dipuncepeng saha dipuntamataken Tilarsih lajeng mesem kados tiyang ingkang boten waras. Nanging rumaos bilih kawontenanipun kaliyan Supriyanto kados bumi kaliyan langit, Tilarsih lajeng mupus pepinginanipun gesang sesarengan.

*Wektu semana, Tilarsih pancen gilig atine niat oncat saka priya kang ditresnani. Purihe, supaya priya mau aja nganti nemahi kangelan ngadhepi keluwigane ing tembe mburi. Mula, sanajan kanthi ati sing njerit, nalika Supriyanto nemoni kang pungkasan, nekad dilungani. Nangng tan kocapi bengine rumangsa getun banget nganti ora bisa ngampah tangis.kaya adate, saben ati nlangsa, **potone priya mau nuli dijupuk.disawang kaya patrape wong edan.** Sakjane dheweke rumangsa abot banget ngoncati katresnan. (Danusubroto, 2002: 233-234)*

Raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto boten andadosaken Tilarsih badhe meksa Supriyanto supados purun gesang sesarengan. Kosok wangsulipun, Tilarsih kepingin ngoncati Supriyanto awit Tilarsih boten kepingin Supriyanto nemahi kangelan ngadhepi kulawarga ing pungkasanipun. Nanging Tilarsih pranyata boten kiyat, rikala boten ngoncati Supriyanto dalunipun rumaos getun lajeng nangis. Kados adatipun saben manah nlangsa, Tilarsih ningali potretipun Supriyanto kados tiyang ingkang boten waras. Tumindak aeng ugi katindakaken dening Tilarsih rikala sampun ngoncati Supriyanto. Rikala Tilarsih nampi panglamaripun mas Darno raos tresna dhateng Supriyanto saya ageng. Tilarsih rumoas praupanipun tansah ngridhu manah, suwantenipun kados dumeling ing kuping.

Kepara bareng wis ana lamaran, tresna marang Supriyanto tansata nemen. Raine priya mau tansah ngridhu lan swarane kaya dumeling neng kuping, lam-lamen tanpa bisa ilang. (Danusubroto, 2002: 238)

Saking pethikan *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih asring mbayangkan kadadosan ingkang boten nyata. Awit raos tresna ingkang ageng,

Tilarsih asring mbayangaken Supriyanto. Kejawi makaten Tilarsih ugi asring tumindak ingkang nyleneh. Menawi kangen dhateng Supriyanto Tilarsih asring mandeng potretipun Supriyanto lajeng katemplekaken ing pipi. Napa malih rikala Tilarsih sampun nampil panglamaripun Darno, tresnanipun dhateng Supriyanto tambah ageng, Tilarsih rumaos rainipun Supriyanto tansah ngridhi, swantenipun kados dumeling lam-lamen tanpa saged ical.

Kejawi gadhah watak *rasional* saha *irrasional*, Tilarsih ugi kacitrakaken minangka wanodya ingkang *kritis*. Minangka wanodya ingkang *kritis*, Tilarsih gadhah watak *tegas* saha gadhah tekad ingkang kiyat. Watak *tegas* kagambaraken ing data ing ngandhap menika.

Wusana, Supriyanto kang wektu semana ilang pamikire nekad ngadeg lan nyedhaki." Lungguh ngamben wae." Kandhane kambi nyandhak tangane prawan mau. Kang dicandhak kaweden, saya ndhepipis lungguhe nganti Supriyanto kepeksa ndhodhog. Tilarsih ngumpetake rai lan kupinge katon abang ngetirah ngengken pikir kang ora karuwan. Supriyanto dhewe katon tambah nekad ngarasi rambute prawan mau.

"Sampun ngaten mas, saru." (Danusubroto, 2002: 51)

Data ing nginggil nedahaken bilih sinaosa Tilarsih namung putranipun mbok Sembol, ingkang drajatipun langkung andhap katimbang Supriyanto Tilarsih kanthi tegas nglawan tumidakipun Supriyanto. Supriyanto kanthi nekad meksa Tilarsih kanthi nyandhak astanipun. Tilarsih ingkang rikala semanten taksih lugu, namung kaweden, lenggahipun saya ndhepid. Nanging rikala Supriyanti nekad ngarasi rikmanipun kanthi tegas Tilarsih menging Supriyanto. Tilarsih rumsos bilih ingkang katindakaken Supriyanto menika saru. Tumindak *tegas* ugi katindakaken dhateng Supriyanto rikala Supriyanto ngandharaken raosipun.

“Apa kowe ngerti yen tenane wis suwe aku duwe rasa sir marang awakmu?”

“Sampun ngendika ngaten mas,” wangsulane kambi temungkul. Sampun gegujengan ingkang saru, mindhak kepireng tiyang andadosaken risakipun asma keluarga panjenengan.” (Danusubroto, 2002: 51)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih pranyata gadhah raos hormat ingkang inggil dhateng Supriyanto, awit rumaos bilih drajatipun langkung andhap katimbang Supriyanto. Rikala Supriyanto blaka bilih sampun dangu anggenipun gadhah raos sir dhateng Tilarsih, Tilarsih kanthi tegas menging Supriyanto. Tilarsih menging Supriyanto supados boten gegujengan ingkang saru, mindhak kepireng tiyang sanes lajeng andadosaken asma kuawarga dados risak. Tilarsih pitados bilih piyambakipun boten imbang drajatipun kaliyan Supriyanto. Tilarsih rumaos bilih Supriyanto tresna dhateng piyambakipun badhe andadosaken asma kulawarga dados risak, awit kulawarga trah eyang lurah tresna dhateng putranipun mbok Sembol. Kejawi *tegas* dhateng Supriyanto, Tilarsih ugi *tegas* dhateng mas Darno. Awit piyambakipun boten tresna kaliyan mas Darno, kanthi *tegas* Tilarsih nampik niatipun mas Darno kangge nyembadani panyuwunanipun Tilarsih.

Nanging, marga Panti kuwi tenane minangka dolohe mas Darno mandhor pasar sing gandrung marang wanita kuwi, mula ya wiwit ngrerimuk maneh. “Mas darno wingi ngendika. Yen kowe butuh apa-ap supaya weling wae liwat aku.”

“Nuwun sewu yu, aturna saiki aku durung butuh apa-apa.” Panti rumangsa kelangan cengkok anggone rembugan. Bisane mandeng Tilarsih karo batine rumangsa gela. (Danusubroto, 2002: 97/ 54)

Data ing nginggil nedahaken bilih sinaosa mas Darno kalebet tiyang ingkang kacekapan, Tilarsih boten lajeng kepencut. Panti minangka dolopipun mas Darno tansah ngrerimuk Tilarsih. Mas Darno badhe nyembadani sedaya

panyuwunanipun Tilarsih. Menawi Tilarsih betah menapa-menapa cekap matur kaliyan Panti kemawon. Nanging Tilarsih tetep puguh boten purun nampi, satemah kanthi *tegas* nampik niyatipun mas Darno. Tilarsih kanthi sopan matur kaliyan Panti bilih wekdal menika piyambakipun dereng betah menapa-menapa. kejawi Panti, mbakyunipun Tilarsih ugi asring ngrerimuk Tilarsih supados purun dipunlamar mas Darno, nanging Tilarsih tetep puguh satemah nampik kanthi *tegas*, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Wektu semana Asih ora gelem wangsulan. Nanging nalika ipene ndhesek supaya gelem nampa panglamare mas Darno, tetep mapa ora gelem.

.....

“Yu matura marang mas Daro, wektu saiki sku isih mikir. Aku njaluk wektu telung wulang nganti setengah taub kanggo mikir. Kanggo nglimbang-nglimbang, maerga nemtoakake lamaran kuwi kudu dipikir mateng tenan.” Wangsulane wanita mau kanggo nglegani ipene kang tansah ngoyak.

“Apa mas Darno sabar nunggu wangsulanku sing gumathok? Kamangka kuwi nembe wangsulan gelem apa ora. Isih durung liyane kepetung ngetung dina lan sapanunggalane.”

“Aku njaluk wektu satus dina ki ora suwe. Luwih suwe wektu salebare.”

“Bener, nanging aku rak ya rada bingung kepiye carane caos wangsulan.”

“Tak kira ora, waton mature ora dawa-dawa. Cekak lan aos.”

“Wondene kepeksa mas Darno ora sabar, mas Darno bisa nggolek kenya liya.” (Danusubroto, 2002: 124)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih panci gadhah watak *tegas*.

Katingal saking tumindakipun rikala nampik menapa ingkang boten dipunremeni.

Rikala mbakyunipun meksa supados purun dipunlamar kaliyan Darno, Tilarsih kanthi *tegas* nampik. Kanthi sopan Tilarsih nyuwun wekdal satus dinten kangge menggalihaken perkawis menika. Menawi mas Darno boten boten sabar, Tilarsih nyumangakaken mas Darno supados pados kenya sanes. Tilarsih panci kalebet wanodya ingkang sulistya satemah kathah priya ingkang tresna dhateng Tilarsih.

Sinaosa kathah priya ingkang tresna Tilarsih boten lajeg gampal nampi. Rikala dipungodha dening sopir kanthi *tegas* Tilarsih nglawan priya menika.

Supir kang lungguh ing bangku tunggu ora adoh saka mobile katon ngengetake Tilarsih kambi mesam-mesem. Raine diresiki kambi andhuk kang kanggo kalungan.

“Mbak,” kandhane supire. “Mau mas Parwoto uga pasar mreng.”

“Ya ben wong dhewe-dhewe perlune.”

“Nanging mau kandha titip salan yen ketemu sampeyan.”

“Ra urusan,” wangsulane Tilarsih karo mlaku ngedoh. (Danusubroto, 2002: 202)

Saking pethikan *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih gadhah watak *tegas*. Awit gadhah praupan ingkang sulistya satemah kathah ingkang tresna dhateng Tilarsih. Kanthi *tegas* Tilarsih nampik priya ingkang remen gumujeng. Rikala peken ing peken Kroya Tilarsih kepanggih kaliyan supir ingkang remen nggodha. Supir menika ngandharaken bilih Tilarsih pikantuk salam saking Parwoto, nanging kanthi *tegas* Tilarsih nampik.

Saking andharan ing nginggil katingal bilih Tilarsih minangka wanodya ingkang watakipun *tegas*. Tilarsih wantun nampik menapa ingkang dipunanggep boten sae. Andharan nedahaken bilh Tilarsih kanthi *tegas* menging Supriyanto ingkang nekad ngarasi piyambakipun. Kajawi makaten Tilarsih ugi kanthi *tegas* nampik upiya Darno ingkang tresna dhateng piyambakipun. Tilarsih nampik Darno ingkang sagah nyekapi kabetahanipun Tilarsih, awit boten remen kaliyan Darno. Tumindak *tegas* ugi katingal rikala mbakyunipun meksa Tilarsih supados enggal nampi panglamaripun Darno. Nanging Tilarsih tetep boten purun, Tilarsih nyuwun wekdal kangge nggaliaken perkawis menika.

Kajawi gadhah watak *tegas*, Tilarsih ugi gadhah tekad ingkang kiyat. Tilarsih gadhah kekajengan ingkang kedah dipunwujudaken, kados *data* ing ngandhap menika.

“Sih aku tresna banget marang awakmu.” Krungu tembung mau, prawan sing lugu kuwi nuli mangsuli.

“Semanten ugi kula mas. Wiwit ndalu menika sumpah, mboten badhe ngladosi priya, menawi sanes panjenengan.”

“Sumpahmu abot Sih.”

“Mboten menika sampun gilig.” (Danusubroto, 2002: 71)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala Supriyanto matur menawi tresna sanget dhateng Tilarsih, Tilarsih semanten ugi. Tilarsih ugi sumpah dhateng Supriyanto boten badhe ngladosi priya sanes kajawi Supriyanto. Sinaosa Supriyanto mastani sumpahipun Tilarsih menika awrat nanging Tilarsih boten rumaos makaten awit Tilarsih sampun gilig. Saking andharan menika katingal bilih Tilarsih gadhah tekad ingkang kiyat. Tumindak menika ugi kabukten, sinaosa Supriyanto mblejani janji lajeng nilar Tilarsih, Tilarsih tetep puguh dhateng tekadipun. Watak minangka wanodya ingkang gadhah tekad kiyat ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

Atine kaya rongeh sithik, pikire lumaku kaya lagi ngrakit tembung perlu kanggo rembugan dina sesuk. Perlu tembung kaanggit kanthi dhamis, supaya bisa kanggo mojkake priya kang banget ditresnani. Dheweke nggambarake, saupama Supriyanto wis klakon kepepet nganti kaya iwak mlebu wuwu, klakon sedyane aggone niat ngladeni kongsi kukuding umur. Nanging anggane nggiring priya mau kaya dene iwak supaya mlebu wuwu, aja kongsi gawe tatu ati. Iki kang terus ditata ana sajrone pikir. (Danusubroto, 2002: 191)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih mbethaken tembung ingkang kaanggit kanthi dhamis kangge mojkaken priya ingkang dipuntresnani. Tilarsih nggambaraken menawi Supriyanto sampun kepepet kados dene ulam mlebet

wuwu, Tilarsih badhe ngladosi ngantos kukuding yuswa. Ingang dipuntanemaken ing salebetipun manah inggih kados pundi anggenipun nggiring Supriyanto boten ngantos damel tatu manah. Menika ingkang terus dipuntata ing salebetipun pikir.

Saking andharan ing nginggil tekad kiyat ingkang dipungadhahi dening Tilarsih inggih menika tekad boten andadosaken Supriyanto tatu manahipun. Perkawis menika ingkang dipuntata salebetipun pikiranipun Tilarsih. Tekad kiyat ugi dipuntedahaken dening Tilarsih rikala ngoncati Tilarsih, kados *data* ing ngandhap menika.

Wektu semana Tilarsih pancen gilig atine niat oncat saka priya kang ditresani. Purihe, supaya priya mau aja nganti nemahi kangelan ngadhepi kulawargane ing tembe mburine. Mula sanajan kanthi ati sing njerit, nalika Supriyanto nemoni kang pungkasan, nekad dilungani. Nanging tan kocapa bengine rumangsa getun banget nganti ora bisa ngampah tangis. (Danusubroto, 2002: 233)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih gadhah tekad kiyat kangge oncat saking priya ingkang diputresnani. Purihipun supados Supriyanto boten nemahi kangelan ngadhepu kulawarga tembe wingkingipun. Mila sanajan kanthi manah ingkang njerit, nalika Supriyanto manggihi ingkang pungkasan Tilarsih boten manggihi. Nanging tan kocapa dalunipun Tilarsih rumaos getun satemah boten saged ngampah tangis.

Saking andharan ing nginggil katingal bilih Tilarsih gadhah tekad ingkang kiyat. Awit Tilarsih boten saimbang drajatipun kaliyan Supriyanto, Tilarsih lajeng nekad ngoncati priya ingkang dipuntresnani menika supados boten nampi kangelan ngadhepi kulawarga ing tembe wingkingipun. Tilarsih rumaos bilih Supriyanto kaliyan piyambakipun boten sadrajat, satemah kulawarganipun

Supriyanto masthi badhe rumaos wirang menawi Supriyanto krama kaliyan Tilarsih. Awit menika rikala Supriyanto manggihi, Tilarsih tetep boten manggihi sinaosa kanthi manah ingkang njerit. Tilarsih gadhah tekad ingkang kiyat sinaosa dalunipun rumaos getun satemah boten saged ngampah tangis.

2) **Manungs Estetis**

Minangka munungsa *estetis* Tilarsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang gadhah raos *empati*, *simpati* saha minangka *melankolis*. Minangka tiyang ingkang raos empatinipun ageng, Tilarsih gadhah watak gampil trenyuh, kuciwa, saha kuwatos. Raos *simpati* katingal saking sipat *penyayang* saha preduli tumrap kapentinganipun tiyang sanes. Dene minangka tiyang ingkang *melankolis* Tilarsih gadhah watak tertutup dhateng tiyang sanes, tanpa daya, nglokro, sedhih, saha *pesimis*.

Minangka wanodya ingkang raos empatinipun ageng, Tilarsih saged mapanaken dhiri tumrap kawontenan saha pangraosipun tiyang sanes. Tilarsih asring trenyuh manahipun. Raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto andadosaken Tilarsih boten saged serik dhateng Supriyanto kados pethikan data ing ngandhap menika.

“Sih.” Ukarane layang mau sawise ana ukara sawetara bab kabar keslametan.

“Apuranen aku sing pancen gedhe lupute. Yen kowe ora gelem ngapurani awaku, bakal ora tentrem salawase uripku.”

Wanita kuwi kandheg macane. Ora krasa eluh rogol ing pangkon. Eluh mau diusapi kambi kacu, banjur diterusake maca. (Danusubroto, 2002: 117)

Pethikan *data* ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih trenyuh rikala maos serat saking Supriyanto. Sinaosa Supriyanto andamel sakit manahipun, Tilarsih

tansah caos pangapunten. Awit raos tresna ingkang ageng, Tilarsih netesaken tangis rikala maos serat ingkang suraosipun Surpiyanto nyuwun pangapunten dhateng Tilarsih. Kejawi trenyuh Tilarsih ugi asring rumaos kuwatos. Awit tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto Tilarsih tansah rumaos kuwatos bilih tumindakipun badhe andadosaken Supriyanto duka, kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

*Batine takon, apa sesambungane karo kenya Semarang kuwi wis pedhot? Pikire diwolak-walik, niat mbalesi layang mau apa ora? Upama mangsuli, surasane piye? Tilarsih bingung. **Dheweke samar yen nganti kleru anggone nata ukara.** Senajan bingung layang mau tetep kalempit maneh, dilebokake amplop. Alamat omahe Supriyanto neng Purworejo diconto, dicathet ning buku. (Danusubroto, 2002: 117-118)*

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih minangka wanodya ingkang lugu. Tilarsih asring rumaos kuwatos bilih tumindakipun boten leres. Rikala maos serat saking Supriyanto, Tilarsih kepingin mangsuli serat menika nanging kuwatos anggenipun nata ukara lepat. Amargi kuwatos serat saking Supriyanto lajeng boten dipunwangsuli. Serat dipunlempit lajeng kalebetaken ing amplop. Pranyata anggenipun boten mangsuli seratipun Supriyanto awit kuwatos seratanipun badhe nggegujeng seratanipun, kados *data* ing ngandhap menika.

*“Inggih kala-kala badhe kula balesi, naning manah kula rumaos gadhog. **Lajeng kuwatos menawi mas pri badhe nggegujeng seratan kula.**”*

“Aja duwe pikiran sing tekan semana. Wis cetha, aku ngerti awakmu sapa, lan kowe ya ngerti aku sapa.”

“Nate kula badhe sowan dhateng Purworejo.” Kandhane blaka. “Nanging kula wurungaken.”

“Mergane?”

*“**Kuwatos menawi mas Pri mboten karenan lan ngantos mboten kersa nampi kula minangka tamu.**” Wangsulane Tilarsih karo mbrebes mili. (Danusubroto, 2002: 183)*

Saking pethikan *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih kuwatos. Manahipun sajatosipun gadhah raos badhe mangsuli serat saking menika, nanging asring rumaos gadhog. Tilarsih kuwatos anggenipun nyerat badhe dipungumujeng dening Supriyanto. Tilarsih ugi gadhah kekajengan badhe sowan dhateng Purworejo, nanging boten sios. Tilarsih kuwatos menawi tindak dhateng Purworejo, Supriyanto boten karenan lajeng boten purun nampi rawuhipun. Kejawi gadhah watak kuwatos, minangka tiyang ingkang gadhah raos *empati* inggil. Tilarsih ugi gadhah watak kuciwa. Kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Ewadene, senajan gedhe atine, nalika Supriyanto ora gelem nemoni rada suwe, tenane isih kagol uga. Ndadak dhadhane arep mbledhag weruh Supriyanto mlayu ngedohi perlu ngoyak mobil angkutan kanggo mulih menyang Purworejo. Patemon mau kaya denen ana sajrone pangimpen. Rasa kagol thukul, bareng karo ilange priya kagawa mobil angkutan kang bantere ora eram. Kamangka salebar patemon, Tilarsih ora ngerti kapan priya kuwi bakal ketemu maneh. Atine getun rumangsa kelangan gedhen. (Danusubroto, 2002: 114-115)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih sinaosa Tilarsih gadhah manah ingkan puguh, rikala dipuntilar dening Supriyanto pranyata Tilarsih rumaos kuciwa. Awit rasa tresna ingkang ageng, Tilarsih rumaos kicalan, pepanggihanipun kaliyan Supriyanto kados dene wonten ing pangimpen. Manahipun kados badhe mbledhag rikala Supriyanto tindak badhe ngoyak mobil angkutan. Kajawi gadhah raos *empati* inggih, Tilarsih ugi gadhah raos *simpati* dhateng tiyang sanes. Raos *simpati* katingal saking watak penyayang saha *peduli* dhateng tiyang sanes. Watak *penyayang* katingal ing *data* ing ngandhap menika.

Tekan Pesugihan, wong loro padha mlebu warung sing katon resik. Bareng wis lungguh, Supriyanto pesen wedang karo segane pisan. Kang nduwe warung wong wadon setengah ngumur, ngladeni tamune. Tilarsih

mangane sithik. Wanita mau njupukake lawuh kanggo Supriyanto. anggone ngladeni katon kanthi rasa tresna. “Ulamipun pun dhahar mas,” kandhane kambi nyuwirake iwak pitik. Supriyanto ora wangsulan, muluk sega alon-alon kambi ngeling-eling kawontenan kang nate dumadi embuh pirang taun kepungkur.(Danusubroto, 2002: 199)

Data ing nginggil nedahaken bilih dumugi pesugihan Supriyanto kaliyan Tilarsih mlebet warung ingkang resik. Supriyanto lajeng pesen unjukan saha dhaharan. Tilarsih anggenipun dhahar namung sakedhik. Watak tresna asih katingal rikala Tilarsih ngladosi Supriyanto anggenipun dhahar. Tilarsih kanthi raos tresna anggenipun ngladosi Supriyanto dhahar, dene piyambakipun anggenipun dhahar namung sakedhik. Tilarsih nyuwilaken daging ayam lajeng kaparingaken dhateng Supriyanto supados dipundhahar.

Kejawi tresna asih Tilarsih ugi *peduli* dhateng Supriyanto. Rikala Supriyanto gerah Tilarsih ugi ndherek ngrumat. Rikala Supriyanto sakit, kanthi sesidheman Tilarsih mlebet kamar kanthi betakaken bubur manis. Kanthi ngatos-atos Tilarsih ndulang Supriyanto, kados pethikan data menika. “*Nalika dheweke lara, banjur kanthi sesidheman mlebu kamare. Wanita mau nggawa bubur legi lan kanthi ngati-ati ndulangake bubur mau.*”(Danusubroto, 2002: 199-200)

Minangka manungsa *estetis* Tilarsih ugi kalebet wanodya ingkang *melankolis*. Tiyang ingkang *melankolis* biasanipun gadhah watak *tertutup* dhateng tiyang sanes, tanpa daya, nglokro, saha sedhih. Watak *tertutup* dhateng tiyang sanes katingal ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

“*Kang Sarpan ora ngandhani repote yen rabi nganti telat?*”
 “*Uwis! Uwis bola bali, nganti ku takon, yen lagi nunggu, gek nunggu sapa? Yen kagol, kagol karo sapa?*” kandhane Sarpan. “**Asih tetep ora ngaku.** Kamangka karo dhudhane jare dheweke yo ora duwe rasa kagol,

malah kala-kala ngaku mesake marang Tugiman.” (Danusubroto, 2002: 85)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Sarpan sampun wongsal-wangsul paring pitutur supados enggal krama, ngantos Sarpan nyuwun pirsu menawi nengga lajeng nengga sinten, menawi kagol lajeng kagol kalih sinten, nanging Tilarsih boten nate blaka. Kaliyan dhudhanipun Tilarsih boten kagol kepalih ngaken menawi mesakaken dhateng Tugiman. Watak *tertutup* sanes ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Mula kuwi, gek ndang omah-omah. Urip bareng sedulur kuwi ora kepiyea kurang bebas.”

“Kakang karo mbakyuku ora apa-apa kok, mbak.”

“Lho kok nangis?”

“Aku ki nlangsani awakku dhewe.”

“Kowe kuwi tak sawang ora kurang apa-apa. Rupa ayu akeh wong lanang sing padha gandrung wuyung. Dhuwit bisa nggolek dhewe. Kok isih nlangsa ki keneng opo?”

“Urip ki perkarane ora mung kuwi. Ana perkara liya sing ora bisa tak critake marag sapa wae.”

Krungu wangsulan mau, Panti manthuk-manthuk. Tegese dheweke ora bakal dikandhani bab wadi sing tansah disimpen Tilarsih. (Danusubroto, 2002: 96)

Rikala Tilarsih sadayan wonten ing peken praupanipun radi peteng awit anggenipun nangis sedalu natas. Rikala sampun sela, Panti nembe wantun sapa aruh. Panti matur supados Tilarsih enggal emah-emah, awit gesang sesarengan kaliyan sedherek menika boten sekeca. Ananging pranyata boten makaten perkawisipun. Kakang saha mbakyunipun Tilarsih tansah sae dhateng Tilarsih. Anggeipun nangis awit Tilarsih nglangsani dhirinipun piyambak. Sinaosa gesang kanthi kacekapan, gadhah praupan ingkang sulistya, kathah priya ingkang tresna, saha sampun wasis pados arta piyambak Tilarsih tetep rumaos nglangsa. Nanging

Tilarsih boten purun blaka ngengingi perkawis ingkang nembe dipunadhepi awit perkawis menika kaanggep wadi.

Watak remen mendhem wadi ugi taksih katingal rikala Tilarsih pangandikan kaliyan Sarpan. Sinaosa kaliyan kakangipun, Tilarsih tetep boten purun blaka ngengingi perkawis ingkang nembe dipunadhepi. Tilarsih tansah kukuh kados *data* ing ngandhap menika.

*“Upama sing tak tresnani ki nyatane durung mbuwang awaku, kepiye?”
Pitakone Tilarsih kambi mesem.*

“Kowe ki aja gendheng Sih.” Wangsulane Sarpan rada seru awit gemes weruh tanggepane adhine.

“Urip kuwi kasunyatan. Dudu lamunan.”

Tilarsih kepeksa meneng. Dheweke ora wani kandha yen nyatane Supriyanto awan mau nembe teka lan menehi layang. Babagan iki dianggep barang kang winadi.(Danusubroto, 2002: 129)

Sarpan prihatos kaliyan kawontenanipun Tilarsih ingkang boten purun nampi panglamaripun tiyang sanes, awit Tilarsih tresna sanget kaliyan Supriyanto. Tilarsih dipunblenjani dening Supriyanto, kanthi gadhah sesambungan kaliyan Ningsih. Saking menika Sarpan lajeng paring pitutur bilih Tilarsih kedah nyupekaken Supriyanto, awit sesambungan tresna antawis Tilarsih kaliyan Supriyanto boten imbang drajatipun. Sarpan nginten bilih Supriyanto sampun mbucal Tilarsih. Sarpan kepingin Tilarsih saged melehaken tiyang ingkang sampun andadosaken manahipun sakit. Nanging Sarpan boten mangertos sajatosipun Tilarsih kaliyan Supriyanto taksih gadhah sesambungan ingkang sae. Tilarsih boten wantun blaka bilih siangipun Supriyanto manggihi Tilarsih kanthi maringi serat, awit perkawis menika kaanggep wadi. Tumidak sanes ingkang nedahaken watak *tertutup* ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

Atine wong lanang kuwi rumangsa marem marga sewulan kepungkur Tilarsih gelem ngiyani karepe kakangne. Bareng ngerti lawang katon menga, mas Darno kerep mara menyang omahe Sarpan. Senajan ing batin wanita kuwi nduwe rasa kurang mantep, nanging ora nate blaka marang sedulure.(Danusubroto, 2002: 187)

Tilarsih minangka adhi ingkang hormat saha mituhu dhateng kakangipun.

Awit dipunrimuk dening kakang saha mbakyunipun, kanthi kapeksa Tilarsih lajeng purun nampi panglamaripun mas Darno. Sarpan bungah awit anggenipun ngrimuk Tilarsih saged asil. Sinaosa manah rumaos boten cocok Tilarsih nyagahi kekajenganipun Sarpan. Sajatosipun manahipun Tilarsih kirang mantep nanging Tilarsih boten nate blaka kaliyan sedherekipun.

Tilarsih panci boten nate blaka dhateng Sarpan perkawis sambetipun kaliyan Supriyanto. Rikala tindak lenggahan dhateng Maos, Tiarsih ugi boten blaka bilih anggenipun tindak kaliyan Supriyanto. Kadadosan ingkang nate dipulampahi kaliyan Supriyanto rikala wonten ing Baturraden ugi boten wonten tiyang ingkang mangertos. Rikala ngandhut Tilarsih ugi boten wantun blaka, Tilarsih ajrih menawi Sarpan badhe duka.

Nalika lamaran wis karembug yen dina ijabe ana wulan becik salebare panen rendheng. Ateges nunggu wetara patang wulan maneh. Nanging, atine wanita mau tansaya rongeh. Marga wiwit dina lamaran, dheweke wis krasa yen wetenge seseg. Mangan sega ora enak. Karepe mangan kecut-kecutan. Lebar kuwi yen nuju dhasar neng pasar tansah ongap-angop lan raine pucet. Kanca bakul uga nate ana kang alok-alok. Malah ana sing ngandhani.

“Aja digawe ayem mbak. Praupane sampeyan kaya kena lara kuning. Pucet lan katon lesu banget.”

“Kang tak rasakake wetengku krasa tansah senep.”

“Mbok menawa sampeyan lara mag.”

Semana uga Tilarsih krasa yen wis telung sasi ora wulanan. Upama dheweke kandha blaka marang Sarpan, wong lanang mau mesthi ngamuk. (Danusubroto, 2002: 238)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih boten wantun blaka dhateng Sarpan. Anggenipun rumaos padharanipun seseg wiwit dinten lamaran. Tandha-tandha ingkang dipunraosaken Tilarsih minangka tandha wanodya ingkang saweg ngandhut. Ananging Tilarsih tetep boten wantun blaka dhateng Sarpan. Tilarsih pitados Sarpan badhe duka, bilih mangertos Tilarsih sampun ngandhut.

Rikala sampun mlajar saking griya Tilarsih ugi tetep boten blaka ngengi priya ingkang sampun netesaken wiji menika. Kaliyan bu Marto Tilarsih namung ngakeni bilih piyambakipun saweg ngidham.

“Leres,” Kandhane bu Marto. “Dhik Asih nate manggen ten ngriki. Nanging wetawis gangsalwelas dinten piyambakipun kesah tumut bu Jah ingkang dalemipun wonten ing Sentolo.”

“Menpa ibu boten nyandhet?”

“Inggih sampun. Tiyang ketingalipun inggih saweg ngidham lan kula dhedhes panci ngaken yen ngidham. Nanging mboten purun blaka, sinten tiyang jaler ingkang nukulaken wiji menika.” (Danusubroto, 2002: 245)

Tilarsih minangka wanodya ingkang kagolong pinter nyimpen wadi. Awit mesakaken kaliyan Supriyanto Tilarsih trima kesah. Lara lapa ngandhut bayi dipunlampahi piyambak. Tilarsih boten nate blaka kaliyan tiyang sanes sinten priya ingkang netesaken wiji menika. Nate dipunparingi pitutur dening tiyang sanes supados wangsul dhateng Sitinggil kemawon. Menawi isin awit sampun ngandheg supados pasrah bongkokan kemawon kaliyan priya ingkang sampun nukulaken wiji menika. nanging Tilarsih boten purun, awit mesakaken kaliyan priya ingkang tumidakipun. Mesthi Supriyanto bakal nemahi perkawis ngadhepi kulawarganipun.

Saking pethikan *data* ing nginggil menika saged kapendhet dudutan bilih Tilarsih gadhah watak *introver*, inggih tansah *tertutup* dhateng tiyang sanes. Tilarsih boten nyaosi priksa perkawis ingkang kaanggep wadi dhateng tiyang sanes. Dene perkawis ingkang tansah dipunumpetaken dening Tilarsih inggih sesambungan tresna kaliyan Supriyanto. Tilarsih ugi boten wantun ngandharaken dhateng kakangipun bilih sajatosipun piyambakipun boten remen dhateng Darno. Rikala Tilarsih ngandhut, piyambakipun bote purun blaka dhateng kakangipun. Ugi dhateng bu Marto ingkang nate dipundhereki, Tilarsih boten purun blaka sinten priya ingkang nandur wiji menika.

Watak sanes ingkang nedahaken bilih Tilarsih minangka manungsa *melankolis* inggih tanpa daya saha nglokro. Tanpa daya inggih watak ingkang tansah boten gadhah kekiyatan. Tanpa daya ingkang dipunkajengaken inggih watak nrima kanthi boten kiyat kangge *protes*. Tilarsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang gadhah watak tanpa daya, kados pethikan *data* ing ngandhap.

“Kula sampun mboten gadhah kekajengan menapa-menapa. Sampun pasrah dhumateng kawontenan. Upami kawontenan ing mangke, kula kedah ngladosi tiyang jaler sanes. Kepekso badhe kula lampahi, senajan manah sampun kothong. (Danusubroto, 2002: 216-217)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih sampun boten gadhah kekajengan menapa-menapa. Tilarsih sampun pasrah dhateng kawontenan, upami kedah ngladosi priya sanes kanthi kapekso badhe dipunlampahi sinaosa manah sampun kothong. Saking menika katingal bilih Tilarsih boten gadhah daya kangge nglawan kawontenan ingkang badhe dipunlampahi. Tilarsih tansah pasrah, sinaosa kanthi piyambakipun badhe nindakaken menapa ingkang sajatosipun boten

dipunkajengaken. Watak ingkang nedahaken sipat tanpa daya ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

Wektu semana, Tilarsih pancen gilig atine niat oncat saka priya kang ditresnani. Purihe, supaya priya mau aja nganti nemahi kangelan ing tembe mburine. Mula, sanajan kanthi ati sing njerit, nalika nemoni Supriyanto kang pungkasan, nekad dilungani. Nanging tan kocapa, bengine rumangsa getun banget nganti ora bisa ngampah tangis. (Danusubroto, 2002: 233)

Saking pethikan *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih gadhah kekajengan ingkang kiyat kangge oncat saking Supriyanto. Purihipun supados Supriyanto boten manggihi kangelan ing tembe wingkingipun. Mila sanajan kanthi manah ingkang jerit, nalika manggihi Supriyanto ingkang pungkasan Tilarsih nekad dipuntilar kesah. Nanging sajatosipun dalunipun Tilarsih rumaos getun satemah boten kiyat ngampah tangis. Saking andharan menika Tilarsih pranyata boten kiyat saestu kangge ngoncati Supriyanto. Tilarsih rumaos getun sanget satemah boten kiyat ngendhalekaken tangisipun. Kejawi gadhah watak tanpa daya, Tilarsih ugi gadhah watak nglokro utawi *putus asa*, kados wonten ing *data* ngandhap menika.

“Kacang mangsa ninggala lanjutan.”
Eling marang kawontenan mangkana, Tilarsih bisane ngruntuhake eluh. Awit dheweke bareng ngerti yen lair tanpa bapa wis rumangsa urip nistha. Dadi poyokane wong akeh, dadi sirikane wong tuwa kang arep njupuk mantu. Kewuwuhan maneh nalika ijen neng pawon, dheweke nembe eling, yen mokal bakal bisa urip bebarengan selawase karo priya kang tenane ditresnani. (Danusubroto, 2002: 56)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih namung saged ngruntuhaken waspa. Awit mangertos bilih anggenipun miyos tanpa bapa Tilarsih rumaos gesang nistha. Dados poyokanipun tiyang kathah, dados sirikan tiyang sepuh ingkang badhe mendhet mantu. Kawuwuhan rikala ijen ing pawon Tilarsih

rumaos mokal sages gesang sesarengan salawasipun kaliyan priya ingkang sajatosipun dipuntresnani.

Jejeripun minangka putra jadah andadosaken Tilarsih boten gadhah kamardikan. Emut menawi anggenipun miyos tanpa bapa, Tilarsih rumoas nistha awit dados poyokanipun tiyang sanes. Kejawi makaten minangka putra jadah, Tilarsih lajeng dados sirikan tiyang sepuh ingkang badhe mundhut mantu. Kawontenan makaten andadosaken Tilarsih mupus kekajengan, Tilarsih rumaos mokal saged gesang kliyan priya ingkang dipuntresnani. Saking andharan menika watak nglokro katingal rikala Tilarsih rumaos mokal saged gesang kaliyan Supriyanto. kawontenan menika andadosaken Tilarsih sedhih.

Awit sakih pokal bapanipun Tilarsih ingkang boten tanggel jawab, Tilarsih lajeng dados sangsara. Kanthi makaten Tilarsih lajeng boten dipunpetang dening tiyang sanes. Kawontenanipun menika andadosaken Tilarsih nglokro, kados *data* ing ngandhap menika.

“Coba pikiren. Dheweke wis lali marang kowe. Kamangka kowe ya turase. Mula aja kok lakoni bab sing kaya ngana. Kawontenanmu anggone sesambungan tresna karo mas Pri, kaya kawontenane simbok karo bapakmu.”

Kang dikandhani ora mendo tangise, kepara tansaya nemen, awit rumangsa urip wis tanpa guna. (Danusubroto, 2002: 111)

Rikala dipunparingi pitutur dening mbok Sembol ngengingi sesambungan tresna kaliyan Supriyanto, Tilarsih anggenipun nangis saya nemen. Mbok Sembol maringi gambaran bilih sesambetan tresna antawis piyambakipun kaliyan Supriyanto kados dene sesambetan tresna antawis bapak kaliyan simbokipun.

Tilarsih anggenipun nangis tansaya nemen, Tilarsih rumaos anggenipun gesang sampun boten wonten gunanipun.

Saking andharan menika watak nglokro katingal saking pangraosipun Tilarsih bilih gesangipun sampun boten wonten gunanipun. Tilarsih rumaos gesangipun tanpa guna awit jejeripun minangka putra jadah. Kajawi minangka putra jadah kawuwuhan malih anggenipun sesambungan tresna ugi boten saimbang drajatipun. Sesambungan tresna antawis Tilarsih kaliyan Supriyanto kados mbok Sembol kaliyan Wondo. Kanthi menika Tilarsih rumaos bilih pepinginan gesang sesarengan kaliyan Supriyanto boten saged dados kasunyatan. Kejawi menika, rikala ing Baturraden Tilarsih ugi nedahaken bilih piyambakipun nglokro.

Tilarsih ora mangsuli, malah banjur keprungu tangis kang nrenyuhake. "Aja gawe bingungku ta." Kandhane Supriyanto karo ngelus-elus rambute. Tangise wanita kuwi ora mendho, kepara tansaya nemen, nganti Supriyanto kandha.

"Yen kowe nangis terus, aku wegah. Mengko tak tinggal metu."

"Badan kula rumaos sampun boten wonten ajinipun.

.....

"Gesang kula sampun boten wonten pangajeng-ajeng malih."

"Aja nglokro atimu."

"Margi gesang sepindhah, tresna inggih sepindhah. Mila ngantos dinten menika, ingkang gula gadhahi namung setunggal."

"Kok kowe mung duwe siji kuwi apa?"

Tangane nyandhak dhompot kang ora adoh, nuli nglorod potret kang tansah disimpen. Potret mau nuli

Katuduhake marang Supriyanto karo kandha.

"Menika mas." (Danusubroto, 2002: 216)

Rikala dipundangu dening Supriyanto Tilarsih boten mangsuli. Malah kapireng tangis ingkang nrenyuhaken. Tangisipun Tilarsih saya nemen, awit rumoas badanipun boten wonten ajinipun malih. Tilarsih rumoas anggenipun gesang sampun boten pangajeng-ajeng malih. Tilarsih gadhah prinsip bilih gesang

sepindhah, tresna inggih sepindhah. Tilarsih ngakeni bilih ingkang dipungadhahi namung potreripun Supriyanto. Awit sadhar kawontenanipun menawi boten saged gesang bebrayan kaliyan Supriyanto, Tilarsih sampun trima nyepeng potretipun kemawon. Watak nglokro sanesipun ugi katingal ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Nuli karepmu kepiye sih?”

“Kula sampun boten gadhah kekajengan menapa-menapa. Sampun pasrah dhumateng kawontenan. Upami kawontenan ing mangke, kedah ngladosi tiyang jaler sanes. kepeksa badhe kula lampahi, senajan manah sampun kothong. “

“Aku pancen krungu yen awakmuarep nampa lamaran.”

“Panci leres, margi sampun boten wonten pilihan sanes.”

“Nek ngana awakmu kepeksa.”

(Danusubroto, 2002: 216-217)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih sampun boten gadhah kekajengan menapa-menapa awit sampun pasrah dhateng kawontenan. Tilarsih sampun lega awit sampun blaka dhateng Supriyanto. Tilarsih pasrah dhateng kawontenan bilih samangke kedah ngladosi priya sanes kanthi kepeksa piyambakipun badhe nglampahi sinosa manahipun sampun kothong. Awit sampun boten gadhah kekajengan menapa-menapa Tilarsih kanthi nekad nampi panglamaripun Darno. Anggenipun nampi awit ngayagi kekajenganipun Sarpan. Sinaosa Tilarsih boten cocok, nanging panglamaripun tetep dipuntampi.

Kejawi nglokro Tilarsih ugi gadhah watak sedhah. Raos sedhah katitik saking Tilarsih ingkang nangis. Tilarsih asring nangis menawi manahipun boten sekeca. Kawontenanipun ingkang boten saged gesang sesarengan kaliyan Supriyanto andadosaken manahipun sedhah. Saben rumaos manah boten sekeca Tilarsih lajeng netesaken eluh kados pethikan *data* no ing ngandhap menika.

“Aku ora guyon. Omong tenan lan sadurunge wis ndak pikir dawa.”
Krungu rembug mau, anggane ndhelikake rai tansaya jero. Kawuwuhan
ati tansaya ora karuwan, nganti kaya mlebu jagating impen. Tumrap
Tilarsih, kang diadhepi kabeh katon mokal, nambahi kuwur lan meh ora
percaya. Kegawa ati kaget lan bingung, nganti kaya wong linglung.
Nanging, nalika eling lan ngelingi awake kang nistha, prawan mau banjur
katon ngrogolake eluh. (Danusubroto, 2002: 51)

Data ing nginggel nedahaken rikala Supriyanto blaka bilih piyambakipun tresna kaliyan Tilarsih. Manahipun Tilarsih rumos boten karuwan, anggenipun ndhelikaken rai tansaya lebet awit isin. Manah ingkang boten karuwan kados ngimpi. Sedaya ingkang dipunadhepi katon mokal, ndadosake kuwur saha boten pitados. Nanging Tilarsih kemutan kados pundi sajatosipun, rumoas nistha, Tilarsih lajeng netesaken eluh. Takdir minangka prawan ingkang lair tanpa bapa andadosaken Tilarsih boten dipunpetang dening masarakat. Rikala Tilarsig rumaos sedhih, biasanipun Tilarsih nangis, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Ngerti menawa tenane ora ulem-ulem, atine tansaya getun. Kamangka
tenane dheweke kapang banget marang priya geganthilaning atine kang
wis mataun-taun ora ketemu. Wanita mau sakjane kepingin crita bab
kanglangsan kang dilakoni sajrone pepisahan. Rumangsa keduwung,
Tilarsih mlayu mlebu senthong. Lawang kakancing lan dheweke nuli
nangis kambi ungkep-ungkep. Tangane ngrangkul guling nuli eling nalika
dheweke ngrangkul priya mau rikala lagi ora lara adhem panas. Eluhe
sanalika ambrol kaya ora bisa dibendung. (Danusubroto, 2002: 95)

Raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto andadosaken Tilarsih langkung sakit manahipun. Rikala Tilarsih gadhah panyakrabawa bilih rawuhipun Supriyanto saperlu ulem-ulem menika boten leres Tilarsih rumaos getun lajeng netesaken eluh kanthi ungkeb-ungkeb. Ugi rikala kondur saking Baturraden, Tilarsih rumaos sedhih awit Supriyanto boten wonten ing sandhingipun. Sedaya

tumindakipun rikala sare nglelewa sesarengan tansah gawang-gawang, manahipun kraos nggrates lajeng nangis. Kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Angin sumiyut saka kidul wetan, ngempyok blarak nganti ngawe-awe katon saka jendhela kamar sing sepi awit kijenane. Kang diruket dudu kekasihe, nanging guling kang nglumpruk isi kapuk. Sakala eluhe ambrol nelesi guling. Raga krasa lungkrah, nganti wegah polah, mula senjata ipene wis bali lan thothok-thothok kamare, wanita mau tanpa gelem mangsuli. (Danusubroto, 2002: 119)

Raos tresna ingkang ageng andadosaken Tilarsih tansah kepingin wonten ing sandhingipun Supriyanto. Sedaya tumindak rikala sare sesarengan tansah ngridhu andadosaken manah kraos sedhih, kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Tangi turu ati krasa kempa marga ora ana uwong kang ana sandhingane. Sakala praupane Supriyanto kaya gawang-gawang. Tidak tanduke nalika turu bareng nglelewa, nganti angel dibuwang saka angen-angen. Ati krasa nggrantes. Eling kawontenan kuwi, nganti klakon Tilarsih netesake eluh. (Danusubroto, 2002: 221)

Tumrap tiyang ingkang nembe necep manisipun asmara tansah kepingin wonten ing sandhingipun tiyang ingkang dipuntresnani. Kados Tilarsih, awit raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto rikala wungu sare manahipun kraos kempa. Tilarsih sedhih awit boten wonten Supriyanto ing sandhingipun. Awit rumaos sedhih, praupanipun Supriyanto tansah gawang-gawang. Sedaya tanduk rikala sare sesarengan tansah ngridhu, angel dipunbucal saking pikiran. Manahipun rumaos nggrantes, awit boten kiyat Tilarsih lajeng netesaken eluh.

3) Manungsa Sosial

Manungsa *sosial* inggih manungsa ingkang tansah nengenaken raos tresna dhateng sesami. Minangka manungsa *sosial* Tilarsih kacitrakaken gadhah watak prasaja, wicaksana, hormat, saha gupuh. Watak prasaja inggih watak ingkang

anggenipun tumindak tansah menapa wontenipun, boten aeng-aeng. Tilarsih minangka wanodya dhusun ingkang prasaja. Minangka putranipun tiyang boten gadhah Tilarsih tansah ngangge ageman menapa wontenipun kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Upama Tilarsih anake wong sugih mesthi tansaya gawe gawoke priya kang nyawang marga bisa karengga sandhangan kang edi peni. Apa maneh Tilarsih duwe irung kang ngrungih lan polatan kang sumeh kebak esem. Untu sing gingsul, bisa ndadekake priya kang weruh guyune lara wuyung. Emane Tilarsih lair ana satengahe kulawarga miskin. Mula anggon-anggon trima apa anane, kawuwuha sekolahe uga sadarmo sekolah ndesa, awit wong tuwane ora kuwat menehi ragad. Mula nalika semana wawasane katon cupet, kawuwuhan katon gumunan yen pinuju meruhi barang anyar. (Danusubroto, 2002: 46-47)

Minangka wanodya ingkang miyos ing satengahipun kulawarga miskin Tilarsih tansah prasaja. Agemanipun trima menapa wontenipun. Anggenipun sekolah ugi sadarma sekolah dhusun, awit tiyang sepuh boten kiyat paring ragad. Rikala sematen wawasanipun Tilarsih cupet, katitik saking sipat ingkang gumunan rikala mriksani barang anyar. Sinaosa prasaja Tilarsih tetep katingal sulistya. Tilarsih gadhah irung ngrungih saha polataan ingkang sumeh kebak esem, kejawi makaten Tilarsih ugi gadhah untu ingkang gingsul, satemah saged andadosaken priya ingkang sumerep guyunipun badhe wuyung.

Rikala manggen wonten ing Cisumur Tilarsih minangka wanodya ingkang prasaja. Tilarsih nedahaken kamajengan rikala sampun manggen wonten ing Sitinggil saha sampun saged pados arta piyambak. Rikala wonten ing Cisumur Tilarsih tansah samadya kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Sakeplasing thathit priya mau bisa nyawang lan ngakoni menawa randha kuwi pancen ayu tenan. Seje adoh karo Tilarsih lagi isih ana ing Cisumur Klambine biyen tansah samadya, kepara yen nganggo-anggo wagu awit

klambi sing dienggo dudu ukurane. Klambi mau trima lungsuran saka uwong. Ewadene wektu semono tetep katon ayu. (Danusubroto, 2002: 84)

Saking *data* ing nginggil saged kapendhet dudutan bilih rikala wonten ing Cisumur tilarsih tansah prasaja. Tilarsih nggenipun ngangge ageman tansah samadya. Tilarsih asring ngangge ageman ingkang wagu, awit ingkang dipunagem sanes ukuranipun Tilarsih. Awit boten gadhah arta kangge tumbas ageman, Tilarsih trima ngangge ageman lungsuran. Nanging sinaosa anggenipun ngangge ageman tansah samadya Tilarsih tetep katon sulistya. Rikala sampun manggen wonten ing Sitinggil ndherek Sarpan saha latihan sadayan, Tilarsih lajeng nglampahi kamajengan. Awit sampun saged pados arta piyambak, Tilarsih lajeng sampun pinter ngadi sarira. Sinaosa sampun wasis ngadi sarira, Tilarsih tetep dandan kanthi prasaja, kados *data* ing ngandhap menika.

Watak sanes ingkang nggambarken manungsa *sosial* inggih wicaksana. Minangka wanodya ingkang kalebet golongan manungsa *sosial*, Tilarsih tansah wicaksana anggenipun ngadhepi perkawis. Watak wicaksana katingal saking pethikan *data* nomer ing ngandhap menika.

“Ngawur wae anggonmu kandha. Saiki durung ana sing tak pikir. Kejaba kudu ndang rampung sekolahku. Lan kudu njaluk ngapura marang wong kang nate tak larani atine.” Krungu ukara mau, Tilarsih temungkul lan raine katon abang mrabak. Supriyanto nuli omong maneh.

“Gelem ta, kowe ngapurani luputku?”

“Kula sampun nyaosi pangapunten kawit rumiyin.”

(Danusubroto, 2002: 101)

Kawicaksanan Tilarsih katingal rikala Supriyanto nyuwun pangapunten dhateng Tilarsih. Supriyanto mblenjani janjinipun kanthi gadhah sesambungan tresna kaliyan Ningsih. Tilarsih rumaos katotog manahipun. Nanging kanthi wicaksana Tilarsih lajeng sampun caos pangapunten dhateng Supriyanto.

Anggenipun caos pangapunten malah saderengipun Supriyanto nyuwun pangapunten. Tilarsih mangertos bilih panci boten imbang bilih piyambakipun dados pacanganipun Supriyanto.

Tumindak wicaksana ugi katingal rikala Tilarsih nanggepi perkawis panglamaripun mas Darno. Mbakyunipun tansah ndhesek Tilarsih supados purun nampi panglamaripun Darno. Tilarsih kanthi wicaksana anggenipun nanggepi perkawis menika, kados ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Mas Darno ki wonge bagus, pideksa. Dhasar wis cekel gawe sing cetha asile. Kejaba kuwi, wong tuwane uga kepetung wong cukup lan kajen keringan.”

“Yu matura marang mas Darno, kandhakna wektu sakiki aku isih mikir. Aku njaluk wektu wetara 3 sasi tekane setengah taun kanggo mikir. Kanggo nglimbang-nglimbang, marga nemtokake lamaran kuwi kudu dipikir mateng tenan.” (Danusubroto, 2002: 123-124)

Sinaosa dipunpeksa dening ipenipun Tilarsih tetep dereng purun nampi kanthi gampil. Sinaosa ipenipun tansah ngungul-unggulaken mas Darno, Tilarsih tetep nyuwun wekdal kangge menggalih. Kanthi wicaksana Tilarsih mangsuli ipenipun. Tilarsi wekdal menika taksih menggalihaken perkawis lamaran menika. Tilarsih nyuwun wekdal tigang wulan ngantos satus dinten kangge nglimbang-nglimbang, awit kangge nemtokaken lamaran menika kedah dipunpenggalihaken ngantos mateng.

Watak wicaksana ugi katingal rikala Supriyanto badhe ngancani Tilarsih tindak lenggahan dhateng Maos. Rikala criyos kaliyan Supriyanto bilih piyambakipun dipunundang bu Rori Tilarsih katingal kuciwa, awit Supriyanto boten gadhah krenteg kangge ngancani. Supriyanto mangertos, lajeng ngendika bilih piyambakipun purun ngrencangi tindak Maos.

“Yen ora kabotan, aku ya gelem ngancani. Nanging blaka wae, aku ora duwe sangu. Lha kepiye, bayark kadhung kanggo bayar semesteran. “Menawi namung kangem ngebis, kula inggih wonten kok mas.” “Nanging aku isin, mosok kabeh-kabeh awakmu sing mbayari.” “Menawi kagungan penggalih ngaten, ateges mas Pri boten tulus anggenipun sedherekan kaliyan kula.” Kandhane Tilarsih katon rada nesu.” (Danusubroto, 2002: 204)

Supriyanto purun ngancani Tilarsih tindak Maos, nanging piyambakipun blaka menawi boten gadhah sangu. Bayaripun anggenipun mucal sampun telas kangge mbayar semesteran. Kanthi wicaksana Tilarsih lajeng ngendika menawi namung kagem ngebis kemawon, Tilarsih gadhah arta. Nanging Supriyanto rumaos isin menawi dipunbayari dening Tilarsih. Kosokwangsulipun, Tilarsih boten gadhah panykrabawa ngantos semanten. Tilarsih mastani Supriyanto bilih gadhah penggalih makaten anggenipun sedherekan ateges boten tulus. Tumindak wicaksana ugi katindakaken malih rikala Supriyanto boten saged ndugekaken dumugi griya.

“Sampun ngantos supe mas, dinten Senen wetawis jam pitu enjang kula tengga wonten kawunganten.” “Ya.” Wangsulane nuli ngerem motor perlu ngedhunake Tilarsih. Sawise Tilarsih mudhun, mbacutake omong.” “Aku durung bisa ngeterake awakmu tekan ngomah.” “Boten menapa-napa mas. Sumangga teras kondur kemawon. Sampun sonten.” (Danusubroto, 2002: 206)

Rikala kondur sanjan saking Kroya pranyata Supriyanto namung saged ndugekaken Tilarsih dumugi margi. Supriyanto dereng saged ndugekaken Tilarsih dumugi griya. Tilarsih boten kuciwa, piyambakipun boten menapa-menapa. Kanthi wicaksana Tilarsih ndhawuhi Supriyanto supados enggl kondur awit wekdal sampun ngancik sonten. Kajawi gadhah watak wicaksana, Tilarsih ugi

kalebet tiyang ingkang gupuh. Rikala wonten tamu Tilarsih nyembadani tamu menika kanthi sae, kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Tilarsih anggone omong-omongan ora nganti suwe. Nuli bali meneh nggiring Supriyanto marani dhasarane. Sawise padha lungguh, Tilarsih nyeluk bakul wedang supaya dikirim wedang karo mendhoa. (Danusbroto, 2002: 99)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih gadhah watak gupuh. Rikala Supriyanto manggihi wonten ing dhasaranipun Tilarsih nyembadani rawuhipun Supriyanto kanthi sae. Sinaosa dipuntilar dhateng kios sanes, anggenipun tindak boten dangu. Wangsul dhateng dhasaran Tilarsih ngundang bakul wedang supupados dipunkintun unjukan saha mendoan. Saking menika katingal bilih Tilarsih gupuh anggenipun nanggapi tamu, kejawi gupuh Tilarsih ugi gadhah watak loma, kados wonten ing pethikan *data* menika.

Bubar kuwi, dheweke madhahi sayur komplit lan mi dibungkus nganggo tas kresek gedhe, mawi tambah gula lan kopi.
“Kagem Ibu wonten ndalem.” Kandhane
“Aku kabotan olehe nggawa Sih.”
“Mboten menapa-menapa namung sekedhik.” Wangsulane nganti priya mau kepeksa nampani, nuli ninggal dhasarane Tilarsih. (Danusbroto, 2002: 184)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih gadhah watak loma dhateng tiyang sanes. Loma inggih menika watak ingkang tansah remen peparing dhateng tiyang sanes. Rikala Supriyanto badhe kondur, Tilarsih lajeng mbungkusaken oleh-oleh kangge ibunipun Supriyanto. Tilarsih mbungkusaken sayur komplit, mi, gendhis saha kopi. Rikala Supriyanto badhe nampik peparing menika, Tilarsih meksa Supriyanto supados purun mbekta bungkusane menika. Watak loma sanesipun ugi katingal wonten *data* ing ngandhap menika.

Supriyanto manthuk, Tilarsih bali mbyari maneh kabeh panganane. Nganti batine priya mau prekewuh banget. Tansaya nalika Tilarsih kandha karo bakul bensin kang kebener dodol cedhak warung, supaya ngisi bensin nganti tengki montor kebak. (Danusubroto, 2002: 205)

Data ing nginggil nedahaken rikala sanjan dhateng Kroya ing margi Supriyanto mampir ing warung soto Sokaraja, awit sampun dangu boten dhahar soto menika. Sinaosa sampun tuwuk Tilarsih tetep purun ngancani Supriyanto. Tilarsik kepeksa nampi mangkok soto ingkang samangkok munjung. Rikala sampun rampung Tilarsih lajeng mbayaraken sedaya dharanipun ngantos Supriyanto rumaos isin. Tilarsih ugi nyuwun dhateng bakul bensin ingkang sadayan ing caketipun bakul soto supados ngebaki bensin. Supriyanto ngantos rumaos bingung awit isin. Saking menika katingal bilih Tilarsih gadhah watak loma, Tilarsih kanthi lila mbayaraken dharan saha numbasaken bensin ngantos kebak.

Kajawi loma, minangka manungsa *sosial* Tilarsih gadhah watak hormat dhateng tiyang sanes. Hormat inggih menika watak manungsa ingkang tansah ngajeni dhateng sanes. Watak hormat katingal rikala Tilarsih dipunparingi pitutur dening Sarpan, kakangipun.

“Sih tak kandhani ya jeneng tresna kuwi abot sanggane. Wong tresna kuwi kudu wani kurban. Nanging ngertia, kurban sing tanpa guna mung dilakoni dening wong cubluk.”

Tilarsih meneng. Sirah temungkul kaya adate yen pinuju kakangne kang banget ditresnani lagi ngandhani. (Danusubroto, 2002: 126-127)

Minangka kakang, Sarpan tansah purun cawe-cawe dhateng perkawis ingkang nembe dipunlampahi dening Tilarsih. Awit Sarpan mangertos perkawis ingkang andadosaken Tilarsih dereng purun palakrama, Sarpan paring gambaran kados pundi sesambungan antawisipun jaler kaliyan estri. Rikala Sarpan paring

pitutur Tilarsih namung mendel, sirahipun tumungkul. Tumindak menika kalampahaken saben kakangipun paring pitutur. Tumindak menika minangka wujud raos hormat Tilarsih dhateng Sarpan.

4) **Manungsa Religius**

Manungsa *religius* inggih menika manungsa ingkang nindakaken pagesangan adhedhasar kaleresan saha *hakekat* dhateng Gusti. Minangka manungsa *religius* Tilarsih kacitraken minangka wanodya ingkang gadhah watak pasrah. Tilarsih pitados dhateng Gusti Kang Maha Kuwaos. Watak pasrah katingal wonten ing *data* ing ngadhap menika.

Aku ora yu. Jodho kuwi Gusti piyambak kang maringi. Anggonku durung gelem omah-omah cethane isih seneng urip ijen. Ora merga milih wong kang tak pandeng ngluwihi ketimbang liyane. (Danusubroto, 2002: 123)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih menika pitados dhateng Gusti Kang Maha Kuwaos. Tilarsih pitados bilih Gusti menika badhe maringi jodho kangge Tilarsih. Tilarsih dereng purun krama awit taksih kepingin gesang kanthi legan. Anggenipun Tilarsih dereng purun krama boten amargi milih tiyang ingkang dipunanggep linangkung kabandhingaken tiyang sanesipun ananging panci taksih kepingin piyambak. Watak ingkang nedahaken minangka manungsa religius namung sipat pitados dhateng Gusti ingkang Maha Kuwaos.

5) **Manungsa Ekonomi**

Manungsa *ekonomi* inggih menika satunggaling jinis manungsa ingkang tansah nengenaken piguna saha nilai *ekonomi* tumrap satunggaling tumindak. Manungsa *ekonomi* gadhah gagasan *praktis*, kirang nggatosaken tumindak saha langkung nggatosaken asil saking tumindak ingkang katujukaken dhateng

kapentingan piyambak. Minangka manungsa *ekonomi* Tilarsih gadhah watak sregep.

Kaya dina-dina adate, wanita kuwi tangi esuk nuli adus lan dandan. Paiman wis teka, njupuk dagangan sing arep didhasarake. Mula yen Tilarsih tekan los pasar, kari mbukak lan tata-tata dagangan kanggo didhasarake. (Danusubroto, 2002: 129)

Data ing nginggil nedahaken bilih kados dinten adatipu, Tilarsih anggenipun wungu gasik nuli siram saha dandan. Paiman, ingkang rencangi Tilarsih kapatah mendhet dagangan. Dumugi los peken, Tilarsih kanton mbikak dagangan dipuntata lajeng dipundhasaraken. Kejawi gadhah watak sregep Tilarsih ugi kalebet wanodya ingkang *ulet* kados *data* ing ngandhap menika.

Nalika semana nganggo sayak jambon, rambut digelung, lathi sing tipis direngga lipstik gek jarike latar ireng. Supriyanto nganti ndomblong ndeleng rupane Tilarsih, kang wis seje adoh karo mbiyen. Apa maneh Sarpan uga kandha yen wanita mau saiki wis wasis nggolek pangan. Esuk tekan awan bakulan ana bango pasar. Bakul grabadan. Wektu sore nganti bengi njahit.(Danusubroto, 2002: 84)

Minangka wanodya ingkang *ulet*, kejawi sadayan ing peken Tilarsih ugi bikak jaitan wonten ing nggriya. Wekdal saben dinten dipunginakaken kangge nyambut damel. Wekdal enjang dumugi siyang dipunginakaken kangge sadayan grabadan ing peken. Dene wekdal sonten dumugi dalu dipuginakaken kangge bikak jaitan wonten ing nggriya.

Watak paraga Tilarsih minangka manungsa *ekonomi* ingkang kapanggihaken wonten ing *novel* menika boten *dominan*. Jumbuh kaliyan teori kapribaden Eduard Spranger, ing kasunyatanipun boten saged dipunpanggihaken watak manungsa mutlak ingkang kalebet satunggalipun jinis *tipology* Eduard

Spranger. Umumipun watak manungsa ingkang dipunpanggihaken minangka *kombinasi* saking watak-watak saben tipology manungsa Eduard Spranger.

6) Manungsa *Politik*

Manungsa *politik* miturut Spranger inggih menika tiyang ingkang gadhah sipat remen nguwaosi. Manungsa *politik* inggih menika tiyang ingkang gadhah ancas nguyak karemenanipun piyambak. Minangka manungsa *politik* Tilarsih gadhah watak *emosional*, *acuh tak acuh*, cubriya, wangkot, nekad, saha *munafik*.

Emosional inggih watak manungsa ingkang kirang saged ngendhalekaken emosinipun. Salah satunggaling titikan bilih tiyang menika gadhah watak *emosional* inggih gampil duka. Tilarsih gadhah watak emosional kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Mas Parwoto ki sapa?”

“Bakul kewan. Asring sadeyan teng peken Sitinggil.”

“Mengko gek tunanganmu, aku bisa blahi tenan.”

“*Sanes! Wangsulane Tilarsih rada seru.* (Danusubroto, 2002: 202)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala Tilarsih masrahaken dagangan supados dipuntilar wonten kiosipun bu Siti supir ingkang lenggahipun boten tebih saking Tiarsih ngendika bilih Tilarsih pikantuk salam saking mas Parwoto. Tilarsih boten remen satemah pangandikanipun supir menika boten dipungatosaken. Supriyanto mireng guneman antawisipun Tilarsih kaliyan supir lajeng polatanipun peteng. Rikala Supriyanto nginten Parwoto tunanganipun Tilarsih, Tilarsih duka satemah anggenipun mangsuli kanthi tetembungan ingkang radi sora. Watak *emosional* sanes ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“*Tenane aku tresna banget mareng awakmu Sih.*”

Kang diarasi lathine katon njola nalika krungu tembung mau. Raine ngedoh lan mripat mandeng kaya kurang percaya. Supriyanto uga kaget weruh tingkahe, nanging tetep mbacutake omonge.

“Nanging yen awakmu tetep niat nampa priya liya, aku ya trima.”

“Sampun ngendika ngaten mas.” Wangsulane karo rada sewot. Supriyanto ora bisa wangsulan kambi tembung, nanging nuli ngarasi raine wanita mau sakatoge. Kang diarasi ora suwala, kepara mapan kanthi mripat kang merem. (Danusubroto, 2002: 217)

Rikala Supriyanto ngutarakaken raos tresna, Tilarsih kaget awit rumaos boten pitados dhateng tetembunganipun Supriyanto. Nanging rikala Supriyanto nerasaken tetembunganipun Tilarsih lajeng radi sewot. Supriyanto ngendika bilih piyambakipun badhe trima menawi Tilarsih niat nampi priya sanes. Tilarsih boten remen menawi Supriyanto ngendika bilih piyambakipun trima menawi Tilarsih nampi priya sanes.

Watak sanes ingkang nedahaken bilih Tilarsih minangka manungsa *politik* inggih menika *acuh tak acuh*. *Acuh tak acuh* inggih menika sipat ingkang boten purun nggatosaken tiyang sanes. Sipat *acuh tak acuh* katingal ing *data* ing ngandhap menika.

Kang gawe kaget, Tilarsih anggone nyalami katon anyep. Ora mesem.

Uga ora takon kabar apa-apa. Weruh tangkepe adhine Sarpan maido.

“Marang kanca kawit cilik kok tangkepmu kaya ngana.”

“Banjur aku kok kongkon muni apa? Uwis ketemu padha warase rak ya wis cukup.”

Krungu wangsulane adhine Sarpan gedheg-gedheg. Supriyanto enggal kandha.

“Mbok menawa dhik Asih lagi sayah, kareben ngaso dhisik. Banjur adus, mengko rak mesthine gelem melu nemoni.

Tilarsih ora nemoni kaya adate. Dheweke terus mlebu ngomah kambi ulate njegadul. (Danusubroto, 2002: 83-84)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih rikala nanggepi Supriyanto, Tilarsih katingal anyep boten kados biasanipun, kamangka Supriyanto menika kancanipun Tilarsih wiwit alit. Tilarsih anggenipun salaman katingal anyep

kemawon, boten mesem ugi boten nyuwun pirsu bab kabaripun Supriyanto. Sarpan rumaos boten pitados tumrap tanggepanipun Tilarsih dhateng Supriyanto. Rikala Sarpan ngendika boten sarujuk tumrap tanggepanipun, Tilarsih kanthi canthas mangsuli lajeng piyambakipun kedah matur menapa, kepanggih sami sae sampun cekap. Tilarsih lajeng mlebet kanthi polatan ingkang njegadul saha boten manggihi kados biasanipun. Watak *acuh tak acuh* sanes katingal ing *data* ing ngandhap menika.

Tilarsih kang awane nembe ketemu Supriyanto, bengi kuwi krasa cemplang banget krungu rembuge mas Darno. Mula nalika bubar nyalami tamune enggal mlebu kamar lan ngunci lawang. Ipene kang bola-bali ngundang supaya Tilarsih gelem ngancani lungguhan, tetep diwangsuli yen sirah lagi mumet.

.....
Senajan krungu swarane yen tamune arep mulih, tetep wae Tilarsih ora metu. Nganti gawe cingake Sarpan. (Danusubroto, 2002: 188-189)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Tilarsih tetep *acuh tak acuh* dhateng Darno sinaosa sampun nampi panglamaripun mas Darno. Awit siyangipun nembe kepanggih Supriyanto Tilarsih rumaos cemplang mireng rembagipun Darno. Tilarsih namung salaman lajeng mlebet dhateng kamar kanthi alesan sirahipun mumet, sinaosa dipunpeksa ngancani lenggahan Darno. Rikala Darno badhe kundur, Tilarsih ugi boten medal manggihi sinaosa kepireng suwantenipun.

Minangka manungsa *politik* Tilarsih ugi gadhah watak cubriya. Cubriya inggih menika watak ingkang remen menggali kirang sae tumrap menapa ingkang sajatosipun dereng dipunmangertosi. Awit raos tresna ingkang ageng Tilarsih asring cubriya dhateng Supriyanto, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Anggone nangga, ngenteni priya mau nganti mulih. Awit batine nggraita, tekane Supriyanto mesthi ulem-ulem minangka pamit yen sido rabi karo kenya saka Semarang. Upama pancen tenan lan dheweke krungu rembuge, bisa klakon nggeblag wusana dadi layatan. (Danusubroto, 2002: 94-95)

.....
Olehe mrene lak perlu ulem-ulem kanggo golek sumbang.”

“Sapa kandha! Mas Pri dudu wong nistha kaya wong-wong kae.”
Wangsulane Sarpan tetep sereng.

“Mas pri kuwi nembe dolan menyang omahe kancane, nuli pisan mampr mrene.”

Awit mangertos bilih Supriyanto gadhah sesambetan tresna kaliyan kenya saking Semareng, Tilarsih boten purun manggihi Supriyanto. Tilarsih gadhah panyakrabawa ingkang kirang sae dhateng Supriyanto satemah trima kesah dhateng tanggi nengga ngantos Supriyanto kondur. Tilarsih nginten bilih rawuhipun Supriyanto badhe ulem-ulem minangka pamit menawi sios palakrama kaliyan kenya saking Semarang. Tilarsih samar menawi mangertos rembagipun wusana badhe nggeblag dados layatan satemah trima kesah dhateng tanggi. Bibar mangertos bilih rawuhipun boten ulem-ulem Tilarsih rumaos getun sanget. Watak cubriya sanes ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Mlaku neng ngarep Supriyanto krasa abot kegawa ati sing kemrungsung ora karuwan. Batine isih kebak pitakonan ngenani perlune priya mau nemoni awake. Nanging panyakrabawa sing gedhe, ngira yen Supriyanto mesthi pamit rabi. Upama nganti krungu tembung mau, apa dheweke bakal kuwat? Kedereng ati kang selak kepengin ngerti apa karepe priya kuwi. Tilarsih anggone omong-omong ora nganti suwe. Nuli bali meneh lan nggiring Supriyanto marani dasarane. Sawise padha lungguh, Tilarsih nyeluk bakul wedang lan njluk supaya dikirim wedang kambi tempe mendoan sing isih anget.

“Aku ki terus mulih menyang Purorejo.”

“Lajeng anggenipun krama mas Pri kapan?”

“Kosik ta ana uwong omong durung rampung kok wis takon.”

“Nuwun sewu mas. Wigatos panjenengan tindak mriki wonten perlu menapa?”

“Tak jarwani ya, sepisan kepingin ketemu. Kapindho, perlu takon apa nesumu marang aku durung rampung kok wingi aku dolan menyang omahmu kok entuk tanggapan kaya ngana?” (Danusubroto, 2002: 99)

Raos tresna ingkang ageng andadosaken Tilarsih cubriya dhateng Supriyanto. Rikala Supriyanto manggihi Tilarsing ing peken, Tilarsih gadhah panyakrabawa bilih rawuhipun Supriyanto saperlu badhe pamit krama. Kamangka sajatosipun rawuhipun Supriyanto saperlu kepingin kepanggih saha badhe nyuwun pirsa dhateng Tilarsih menapa taksih duka kaliyan piyambakipun. Sipat cubriya awit raos tresna ingkang ageng ugi katingal saking *data* ing ngandhap menika.

*Batine wanita kuwi rumangsa lega. Dhadha kang maune seseg, saiki kaya kanggo hambegan penak banget. **Ewa semana, kegawa rasa tresna kang gedhe rasa cubriya uga tetep ana.** Malah Tilarsih takon maneh.*

“Samenika Mas Pri lajeng kagungan sesambetan kalih putri saking Purworejo?”

“Ngawur wae aanggonmu kandha. Saiki durung ana sing tak pikir, kajaba kudu ndang rampung sekolahku. (Danusubroto, 2002: 100)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih batinipun Tilarsih sampun lega. Dhaha ingkang sakawit rumaos seseg, samenika kados penak sanget menawi kagen ambegan. Ewa semanten kabekta raos tresna ingkang ageng, raos cubriya ugi tetep wonten. Sinaosa sesambungan tresna kaliyan kenya Semarang sampun pupus Tilarsih nginten Supriyanto samenika gadhah sesambetan tresna kaliyan kenya saking Purworejo. Pranyata Supriyanto boten gadhah sesambetan tresna kaliyan sinten kemawon. Ingkang dipunpenggalihaken namung enggal lulus sekolahipun.

Watak minangka manungsa *politik* sanesipun inggih wangkot. Wangkot inggih menika watak ingkang tansah kukuh dhateng menapa ingkang

dipunkajengaken. Tilarsih kaictrakaken minangka wanodya ingkang kukuh tumrap menapa ingkang dipunkajengaken kados *data* ing ngandhap menika.

“Lha iya Asih kuwi mbiyen katon tentrem lagi rabi, nganti lunga transmigrasi barang. Kok ndadak mulih lan njauk pegat.”

“Duka anak kula niku atine kaku. Ngantos kakangne nesu-nesu.”

“Nesu-nesu piye?” pitakone bu Sastro

“Lha priipun sanjange sampun wongsl-wangsul onten sing nakoke, inggih tetep dereng purun.” (Danusubroto, 2002: 74)

Watak wangkot katingal saking *data* ing nginggil menika. Rikala sampun krama Tilarsih katon tentrem, ugi ngantos tindak transmigrasi. Nanging Tilarsih kondur saha nyuwun pegat. Sarpan kakangipun ngantos nesu-nesu, awit sampun wongsal-wangsul wonten ingkang ngajak krama tetep dereng purun. Watak wangkot sanesipun ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

Cacaten mas Pri, critakna eleke, supaya atine adhimu gelem mendho. Upama wis mendho, tak kira mengko gelem nampa priya liya.

“Kok simbok ora gelem kandha kawit mbiyen.”

“Rumangsaku, pikire Asih bakal pulih lan bisa nglalekake mas Pri tanpa kok rerimuk ndhisik. Nyatane bocah kae tetep wangkot.” (Danusunroto, 2002: 113)

Pranyata anggenipun Tilarsih dereng purun nampi priya sanes awit raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto. Tilarsih kalebet wanodya ingkang gadhah watak wangkot. Bibar pegatan Tilarsih boten purun nampi priya sanes awit taksih tresna kaliyan Supriyanto. Mbok Sembol ndhawuhi Supriyanto supados nyacat Supriyanto supados manahipun Tilarsih mendo satemah purun nampi priya sanes.

Kejawi gadhah watak wangkot Tilarsih ugi gadhah watak nekat. Nekat inggih menika tumindak ingkang mbabayani ingkang katindakaken tanpa menggalihaken akibatipun. Watak nekad katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Apa kowe pancen durung ngerti yen mbiyen antarane mas Pri karo adhimu kuwi ana sesambungan tresna?”

“Mosok mbok?”

“Lho piye ta? Ana adhi pacaran kok kowe ora ngerti?”

“Aku babar pisan ora ngerti. Marga yen kebener padha bebarengan tanggepane mas Pri ora mbedani.”

“Kuwi marga bocah loro padha pintere anggone padha nyimpen wadi. Nanging ngertia, nalika mas Pri jare nduwe pacar anyar, adhimu tenane arep ngayut tuwuh. Wusana nekad gelem dirabi Tugiman sanajan ora nate rukun lan njaluk pegat. (Danusubroto, 2002: 112)

Tumindak nekad katindakaken dening Tilarsih rikala mengertos bilih Supriyanto gadhah pacar anyar, inggih Ningsih kenya saking Semarang. Nalika Tilarsih mangertos sesambungan tresna antawis Supriyanto kaliyan kenya saking Semarang, sajatosipun Tilarsih badhe ngayut tuwuh. Saking menika Tilarsih kanthi nekad nampi panglamaripun Tugiman, sinaosa Tilarsih boten remen. Anggenipun krama kaliyan boten nate rukun satemah Tilarsih nyuwun pegat. Tumindak nekad sanesipun ugi katingal saking *data* ing ngandhap menika.

Wong loro teturon kambi rerengkulan nganti sawetara wektu. Polahe wanita kuwi anggone nguleng priya kang pancen ditresnani, tansaya nekad. Dhadhane munggah mudhun lan ambegan megap-megap. Wektu semana wiwit krasa yen tanggul imane arep jebol. Dheweke wis ora kuwawang ngampah kecarepane maneh. Wusana kaya dene ngrerepa.

“Kula sampun pasrah bongkokan dhumateng panjenengan.”

“Semana uga aku Sih,” kandhane Supriyanto mawi rasa geter pater.

Wektu semana wong loro kanthi ora krasa wis padha cucul klambi. Nalika Supriyanto weruh pakulitane Tilarsih kang ngliga katon mrusuh, kaya ora kuwagang ngandheg hardaning kanepson. Kamangka sing wadon uga wis padha ngedane. Lan tangane wanita mau nganti kendel nggagapi barang kag dudu samesthine. (Danusubrata, 2002: 218)

Data ing nginggil nedahaken rikala sanjan dhateng Baturraden, Supriyanto kaliyan Tilarsih nekad nindakaken ingkang boten samesthinipun. Watak nekad katingal rikala Supriyanto rerengkulan kaliyan Tilarsih. Tilarsih tansaya nekad anggenipun nguleng Supriyanto. Dhahanipun minggah-mandhap, ambegan

megap-megap. Rikala semanten Tilarsih sampun boten kiyat ngampah kekajenganipun nuli pasrah bongkokan dhateng Supriyanto, semanten ugi Supriyanto. Wekdal menika kanthi nekad Tilarsih wantun nggagapai barang ingkang boten samethinipun. Awit sampun boten kiyat ngampah nepsu, Supriyanto gumregah lajeng nekad ngglanggar angger-angger.

Watak sanes ingkang dados titikan bilih Tilarsih kabelet jinis manungsa *politik* inggih menika *munafik*. *Munafik* inggi menika watak manungsa ingkang kirang sae kanthi boten ngakeni menapa ingkang dipunraosaken menapa dene dipuntindakaken. Watak *munafik* katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Kang Sarpan wau dalu sanjang yen mas Pri badhe krama.”

“Tenane?”

“Enggih,” wangsulane goroh kegawa rasa tresna kang kepingin ngerti kekarepan sing baku matemah priya mau teka nganti pindhho. (Danusubroto, 2002: 100)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih matur dhateng Supriyanto bilih Sarpan sanjang menawi Supriyanto badhe krana. Tilarsih matur goroh, kamangka Sarpan boten ngendika menapa-menapa. anggenipun goroh awit kabetka raos tresna ingkang ageng saha kekajengn ingkaang baken matemah Supriyanto rawuh ngantos kaping kalih.

Tumindak goroh inggih menika salah satunggaling tumindak *munafik*. Jumbuh kaliyan titikan manungsa *politik* ingkang langkung nengenaken kekajenganipun piyambak Tilarsih tumindak goroh kangge kapentinganipun piyambak. Tilarsih gadhah raos kepingin mangertos ingkang ageng satemah piyambakipun goroh dhateng Supriyanto. Tilarsih matur bilih Sarpan sanjang bilih Supriyanto badhe krama kamangka sajatosipun Supriyanto boten ngendika

makaten dhateng Sarpan. Watak *munafik* sanesipun ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“*Nuwun sewu mas. Wigatos panjenengan tindak mriki wonten perlu menapa?*”

“*Tak jarwani ya, sepisan kepingin. Kapindho, perlu takon apa nesumu marang aku durung rampung kok wingi aku dolan menyang omahmu kokentuk tanggapan kaya ngana?*”

“*Sing nesu niku sinten?*”

“*Nyatane takon keslametan wae ora. Bubar salaman terus mlebu ngomah, tanpa nemoni maneh.*”

“*Sirah kula mumet, lajeng tilem teng senthong.*” Wangsulane Tilarsih goroh. (Danusubroto, 2002: 99)

Tumindak goroh katindakaken dening Tilarsih rikala Supriyanti manggihi wonten ing papan dhasaranipun Tilarsih. Supriyanto nyuwun pirsane menapa Tilarsih taksih duka dhateng Supriyanto awit tanggapanipun boten ngremenaken. Nanging Tilarsih goroh anggenipun mangsuli pitakenan Supriyanto. Sajatosipun Tilarsih taksih jengkel dhateng Supriyanto nanging anggenipun mangsuli kanthi alesan sirahipun mumet lajeng tilem wonten senthong. Kamangka Tilarsih boten tilem, piyambakipun kesah dhateng tanggi, nengga Supriyanto kondur.

c. *Sosiologis*

Citra *sosiologis* inggih menika citra ingkang nedahaken kados pundi gayutanane paraga kaliyan donya *sosial* ing sakiwa tengenipun. Citra sosial saged dipunmangertosi kanthi ngandharaken pedamelan, kelenggahan, *status sosial*, saha tataran pandhidhikan satunggaling paraga salebeting karya sastra. *Status sosial* paraga Tilarsih antawisipun putranipun tiyang boten gadhah, putra jadah, saha randha. Tataran pandhidhikan ingkang dipunlampahi Tilarsih inggih tamatan sekolah dhusun. Dene pedamelan ingkang katindakaken dening Tilarsih antawisipun buruh tani, sadayan grabadan, saha bikak jaitan,

1) *Status Sosial*

Tilarsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang *status sosial*-ipun minangka putranipun tiyang boten gadhah. Rikala mbok Sembol dipuntilar dening garwanipun mbok Sembol lajeng yambut damel wonten ing Jakarta dados abdi. Tilarsih dipungulawenthah tanpa sih katresnan bapa. Awit namung saderma putranipun tiyang boten gadhah Tilarsih gesang kanthi prasaja, kados wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

Upama Tilarsih anake wong sugih mesthi tansah gawe gawoke priya kang nyawang. Marga bisa karengga sandhangan kang edi peni. Apa maneh Tilarsih nduwe irung kang ngrungih lan polatan sumeh kebak esem. Untu siji kang gingsul, bisa ndadekake priya kang weruh guyune lara wuyung. Emane, Tilarsih lair ana satengahe kulawarga miskin. Mula anggon-anggone trima apa anane, kawuwuhan sekolahe uga saderma sekolah ndesa, awit wong tuwane ora kuwat menehi ragad (Danusubroto, 2002: 47)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih miyos ing satengahipun kulawarga miskin mila anggenipun ngagem ageman tansah samadya. Kejawi makaten awit tiyang sepuhipun boten saged maringi ragad anggenipun sekolah saderma sekolah dhusun. Awit menika Tilarsih wawasanipun cupet, kejawi menikaa Tilarsih inggih asring gumun tumrap barang-barang ingkang anyar.

Minangka putranipun tiyang ingkang boten gadhah Tilarsih boten dipetang dening masarakat. Supriyanto minangka trah tani kenthol sajatosipun kesengsem dhateng Tilarsih. Nanging tiyang boten sami gadhah panyakrabawa menawi Supriyanto gadhah raos sir dhateng Tilarsih awit Supriyanto kepetang turunipun priyayi luhur, dene Tilarsih putranipun tiyang tani buruh kados *data* ing ngandhap menika.

Supriyanto dhewe, kang klebu trahe tani kenthol, uga tenane kesengsem marang Tilarsih. Mula saben prawan mau buruh ana ngomahe lan Supriyanto kebener ana ngomah, mesthi tansah klintar-klinter, kaya kucing weruh gereh. Sanajan tumindak mengkana, ora ana wong sing ngerti. Kabeh ora nduwe panyakrabawa yen Supriyanto wektu semana nduwe rasa sir marang Tilarsih. Awit kang lanang kepetung turune priyayi luhur lan urip cukup, sing wadon anake wong tani buruh. (Danusubroto, 2002: 47)

Awit Tilarsih saha Supriyanto boten imbang drajat saha pangkatipun.

Tiyang sami boten gadhah panyakrabawa bilih sajatosipun Supriyanto kesengsem dhateng Tilarsih. Anggenipun boten sami gadhah panyakrabawa bilih kekalihipun gadhah sesambetan tresna awit Supriyanto trah priyayi luhur saha gesang kanthi cekap dene Tilarsih saderma putranipun tani buruh. Tiyang sami boten pitados bilih antawis kekalihipun wonten sesambetan tresna.

Kejawi putranipun tiyang boten gadhah, *status sosial* ingkang dipunsadhang dening Tilarsih ugi minangka prawan jadah. Prawn jadah inggih menika prawan ingkang boten gadhah bapa, awit bapanipun boten tanggel jawab. Poerwadarminta (1937) ngandharaken bilih tembung jadah menika tegesipun anak kharam. Putra jadah inggih putra ingkang boten sah awit bapa saha biyungipun boten kaiket dening aturan ingkang sah, inggih kanthi krama rumiyin, kados *data* ing ngandhap menika.

Kawuwuhan, Tilarsih lair tanpa bapa kang cetha. Pawongan ing ndesa kana ora ana sing ngerti, sapa wong lanang sing nandur wiji neng wetenge mbok Sembol. Marga miturut critane wong tuwa, nalika bojone mbok Sembol mati, ninggal anak loro Sarpan karo Sarpin. Abote kahan, Sembol nglembara melu nyambut gawe neng Jakarta. Wetara rong taun ning Jakarta, baline wis ngandhut bayi, nuli lair lan swargi bapakne Supriyanto maringi jeneng Tilarsih.

“ Pak Sastra Sudarmo, ya bapakne Supriyanto maringi jeneng Tilarsih, awit bayine lahir kelangan katresnan baea. Bayi mau lair tanpa dingerteni bapakne sapa. (Danusubroto, 2002: 47-48)

Tilarsih miyos awit mbok Sembol nyambut damel ing Jakarta. Awit kawontenan dipuntilar donya dening garwanipun mbok Sembol lajeng ndherek nyambut damel ing Jakarta. Kesah watawis kalih tahun kondur sampun ngandhut bayi. Rikala miyos, bayi menika kaparingi asma Tilarsih awit rikala miyos kicalian sih katresnan bapa. Boten wonten ingkang mangertos sintes sajatosipun bapanipun Tilarsih. Minangka putra jadah Tilarsih tansah boten dipunpetang dening masarakat kados *data* ing ngandhap menika.

Tenane Tilarsih klebu prawan jadah. Wanita kang wiwit lair kepetung tanpa aji. Mesthi arang banget kulawarga kang rumanga becik, gelem ngepek mantu prawan jadah. (Danusubroto, 2002: 48)

Awit lair tanpa dipunmangertosi sinten bapanipun, Tilarsih lajeng boten dipunpetang dening masarakat. Sampun wiwit miyos Tilarsih dipunanggep boten wonten ajinipun. Kejawi menika tiyang ingkang rumaos sae ugi arang ingkang purun ngepek mantu prawan jadah. Tilarsih dados sirikan tiyang sepuh ingkang badhe pados jodho tumrap putranipun. Minangka prawan jadah Tilarsih boten pikantuk *hak* kados dene tiyang umumipun, kados ing *data* ing ngandhap menika.

Eling marang kawontenan mengkana, Tilarsih bisane ngruntuhake eluh. Awit dheweke bareng ngerti yen lair tanpa bapa wis rumangsa urip nistha. Dadi poyokane wong akeh, dadi sirikane wong tuwa kang arep njupuk mantu. Kawuwuhan maneh, nalika ijeng neng pawon, dheweke nembe eling yen mokal bakal bisa urip bebarengan selawase karo priya kang tenane ditresnani banget. (Danusubroto, 2002: 56)

Rumaos bilih piyambakipun minangka putra jadah Tilarsih namung saged nangis. Tilarsih rumaos bilih gesangipun nistha. Minangka putra jadah Tilarsih dados poyokanipun tiyang kathah. Kejawi menika Tilarsih ugi dados sirikan tiyang sepuh ingkang badhe ngepek mantu. Ateges Tilarsih dipunsingkiri dening para tiyang sepuh ingkang badhe pados jodho tumrap putranipun. Ingkang

langkung njarem Tilarsih boten saged gesang kaliyan priya ingkang dipuntresnani awit kawontenanipun minangka prawan jadah. Awit boten badhe Supriyanto pikantuk ngepek Tilarsih dados garwanipun, Supriyanto turunipun priyayi luhur.

Kajawi kacitrakaken minangka prawan jadah, Tilarsih ugi kacitrakaken minangka randha. Citra randha kasandhang dening Tilarsih rikala piyambakipun nekad purun dipunkrama dening Tugiman, nanging akhiripun Tilarsih nyuwun pegat.

2) Pedamelan

Kejawi ngandharaken *status sosial*, kangge mahyakaken *citra sosial* ugi kedah kaandharaken pedamelan paraga wonten ing novel menika. Minangka paragatamaa tambahan Tilarsih kacitrakaken gadhah maneka warna pedamelan. Rikala taksih manggen wonten ing Sitinggil tumut mbok Sembol Tilarsih gadhah pedamelan minangka buruh tani, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Sawise rampung sekolah prawan mau digulawenthah wong tuwane supaya bisa buruh tandur lan matun. Mangsa panes Tilarsih diuyak supaya melu derep. Mentas derep, nggulawenthah pekarangan secuwil kanggo nyambung urip. (Danusubroto, 2002: 47)

Rikala taksih manggen kaliyan mbok Sembol Tilarsih gadhah pedamelan minangka buruh tani. Tamat sekolah dhusun, dening tiyang sepuhipun Tilarsih dipungulawenthah supados saged ndherek buruh tandur saha matun. Tandur inggih menika mangsa rikala para tani saweg nanem pantun. Matun inggih menika mbubuti suket wonten ing sabin. Rikala mangsa panen Tilarsih dipunoyak supados ndherek derep, derep inggih menika buruh ngeneni pantun. Sasampunipun Tilarsih taksih kadhapuk ngolah pekarangan alit kangge nyekapi kabetahan kulawarga.

Bibar pegatan kaliyan Tugiman, Tilarsih dipunjak kakangipun manggen wonten ing Sitinggil. Wonten ing Sitinggil Tilarsih latihan bakulan saha kursus njait. Awit sinau kaliyan mbakyunipun ipe, Tilarsih lajeng sadayan wonten ing peken. Kejawi menika Tilarsih ugi kursus njait, satemah lajeng bikak jaitan wonten ing nggriya kados *data* ing ngandhap menika.

Supriyanto nganti ndomblong weruh rupane Tilarsih, kang wis seje adoh karo mbiyen. Apa maneh Sarpan uga kandha yen wanita mau saiki wis wasis nggolek pangan. Esuk tekan awan bakulan ana bango pasar. Bakul grabadan. Wektu sore nganti bengi njait. (Danusubroto, 2002: 84)

Rikala manggen wonten ing Sitinggil ndherek kakang saha mabkyunipun Tilarsih lajeng pados pangupa jiwa piyambak. Wonten ing Sitinggil Tilarsih gadhah pedamelan minangka bakul saha panjait. Wekdal enjang dumugi siyang dipunginakaken kangge sadayan grabadan wonten ing peken, dene wekdal sonten dumugi dalu dipunginakaken kangge bikak jaitan wonten ing nggriya.

3) Tataran Pandhidhikan

Ngengingi tataran pandhidhikan, wonten ing novel menika boten kaandhraken kanthi terwaos paraga kados pundi pandhidhikanipun Tilarsih. Katrangan ngengingi tataran pandhidhikan paraga Tilarsih namung kaandharaken kanthi cekak. Awit minangka putranipun tiyang boten gadhah, tiyang sepuh Tilarsih boten gadhah ragad kangge nyekolahaken Tilarsih. Kanthi makaten Tilarsih trima sekolah dhusun.

Tilarsih lair ana satengahe kulawarga miskin, mula anggon-anggone trima apa anane, kawuwuhan sekolahe uga saderma sekolah ndesa, awit wong tuwane ora kuwat menehi ragad. Mula nalika semana wawasane katon cupet, kawuwuhan katon gumunan yen pinuju weruh barang anayar. (Danusubroto, 2002: 47)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih pandhidhikanipun Tilarsih namung sekolah dhusun. Tiyang sepuhipun boten kiyat maringi ragad kangge sekolah ingkang langkung sae. Awit namung tamatan sekolah dhususn wawasanipun Tilarsih katon cupet. Kejawi makaten Tilarsih ugi gumunan pinuju semerep barang anyar.

2) Citra Ningsih

Sinaosa boten dipuncaiyosaken kanthi *dominan*, Ningsih minangka paraga ingkang penting. Ningsih gadhah sesambetan kaliyan paraga sanes, inggih menika Supriyanto saha Agung. Ing novel menika Ningsih namung kacariyosaken ing kalih *sub bab*. Sanajan *frekuensi* anggenipun nyariosaken boten inggil, saged kadudut mawarni-warni citra paraga Ningsih ing novel menika.

Ningsih kacitrakaken ing tigang aspek citra, antawisipu citra *fisiologis*, *psikologis*, saha *sosiologis*. Citra *fisiologis* paraga Ningsih inggih minangka wanodya ingkang sulistya, lathi tipis, mripat mblalak, pakulitan awarni kuning mrusuh saha alus lumer. Citra *psikologis* paraga Ningsih antawisipun minangka manungsa *intelektualis*, *estetis*, *religius*, saha *politik*. Dene citra sosial ingkang saged dipunpangguhaken inggih pedamelan minangka pegawe kantor.

a. Fisiologis

Kanthi *fisiologis*, Ningsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang sulistya. Awit *frekuensi penceritaan* boten inggil kados dene Tilarsih, ugi boten saged sedaya perangan badan kacariyosaken kanthi cetha. Kanthi umum Ningsih kacitrakaken minangka wanodya ingkang sulistya kados *data* wonten ing ngandhap menika.

“Pak Jon njegreg. Katon banget welase marang Ningsih kang tenane kepetung wanita sing ayu rupane. Nanging merga kurang pangati-atine, gampang karimuk dening wong lanang, bisa wae dheweke dadi kurban. (Danusubroto, 2002: 152)

Saking *data* ing nginggil menika katingal bilih Tilarsih kalebet wanodya ingkang sulistya. Pak Jon kaget rikala mirengaken katrangan saking polisi ingkang caos katrangan bilih Ningsih sampun kenging apusipun Agung. Pak Jon rumaos melas dhateng Ningsih, miturut pak Jon Ningsih kalebet wanodya ingkang sulistya. Nanging awit kirang pangatos-atosipun, gampil karimuk priya, satemah saged dados kurban. Minangka wanodya ingkang sulistya Ningsih gadhah lathi ingkang tipis nggandhul, kados ing *data* ing ngandhap menika.

Supriyanto rumangsa ora kuwawagang nampani kawontenan mangkana. Tansaya nalika krungu seka njaban ngomah udan gagat esuk teka maneh. Kawontenan mangkana bisa kanggo pawadan nganti telat anggone mulih. Marga kadereng lanange, lathi sing pengkuh sanalika tumempel ngarasi lathine kenya mau kang tipis nggandhul. Ketemune lathi nimbulake kawontenan kang ngeram-eramake. Rumangsa ana sajroning dhadha kaya ana alun gedhe jumegur, nggawe kenjut kabeh rasane. Semana uga Ningsih, kaya ngimbangi karepe lanang. Mripat sing mblalak katon tansaya sumunar kebak kabegjan. Isih kawuwuhan, tingkah kang saemper wanita kaweden. (Danusubroto, 2002: 29)

Saking *data* ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Ningsih gadhah lathi ingkang tipis nggandhul. Awit boten kiyat ngampah kahan saha kadereng sipat priyanipun Supriyanto ngarasi lathinipun Ningsih. Lathi ingkang tempuk nedahaken kawontenan kang mgeram-eramaken. Ing salebeting dhadhah rumaos wonten alun ageng ingkang ndadoskaen kenjut sedaya raos. Kejawi gadhah lathi ingkang tipis nggandhul, saking *data* ing nginggil saged kapendhet dudutan bilih Ningsih ugi gadhah mripat ingkang mblalak. Awit rumaos ngimbangi kekajengan

kakungipun, mripatipun Ningsih ingkang mblalak katon sumunar. Mripat ingkang sumunar menika minangka tandha bilih Ningsih rumaos kebak kabegjan.

Kejawi gadhah lathi ingkang tipis nggandhul, saha mripat ingkang mblalak Ningsih ugi gadhah pakulitan ingkang endah. Kacitrakaken bilih Ningsih gadhah pukilitan ingkang kuning mrusuh saha alus lumer, kados *data* ing ngandhap menika.

Pangaribawane katresnan murub kaya geni makantar-kantar. Dhadha seseg kebah kabungahan lan kabegjan, nganti raga kaya ilang keseimbangane. Wusana niba njebabrah neng dhipan, mluh kaya ngame-ame kekasihe. Supriyanto rumangsa ora kuwawagang, nuli ngruket raga kang pakulitane alus lumer. (Danusubrata, 2002: 30)

Ningsih ingkang boten rumaos begja saha bungah ngantos ical kaseimbanganipun, nuli niba ing dhipan. Awit Supriyanto boten kiyat ngampah kawontenan awit sumrepe Ningsih niba ing dhipan, Supriyanto lajeng ngruket raganipun Ningsih. Saking *data* ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Ningsih gadhah kulit ingkang alus lumer. Kejawi gadhah kulit ingkang alus lumer, Ningsih ugi gadhah pakulitan ingkang kuning mrusuh, kados *data* ing ngandhap menika.

Dene, priya mau weruh Ningsih ora suwala, tumindake tansaya nekad lan sengkud. Nganti klakon Ningsih kabopong digawa menyang ranjang. Ragane wanita kang lagi mendem katresnan mau diturokake alon-alon, nganti katon njebabrah. Kulit sing kuning mrusuh katon duwe daya sing ngeram-erami. Lan tangane Agung saya wani, nganti klambi kang maune mbungkus raga mau, dilukar siji mbaka siji. (Danusubroto, 2002: 140)

Saking *data* menika katingal bilih Ningsih gadhah pakulitan ingkang kuning mrusuh. Kulit ingkang kuning mrusuh menika gadhah daya ingkang ngeram-ngerami. Awit kadereng daya kulit ingkang mrusuh menika Agung

tansaya wantun nggrayangi Ningsih. Agemanipun Ningsih dipunlukar satunggal mbaka satunggal.

b. Citra Psikologis

Kajumbuhaken kaliyan teori kapribaden Eduard Spranger, Ningsih kacitrakaken minangka manungsa *intelektualis, estetis, religius, saha politik*.

1) Manungsa Intelektualis

Minangka manungsa *intelektualis* Ningsih gadhah watak *tegas*, gadhah *tekad* kiyat, saha gadhah *prinsip*. Watak minangka wanodya ingkang gadhah *prinsip* gesang katingal wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Dipenggalih jero sik mbak, Supri ki wonge lugu, turna kabeh kanca kene wis ngerti sapa dheweke.” Ningsih ora maelu pituture, kepara wektu semana wangsulan rada nylekit.

“Mbak, ana tembung, wong lanang duwe wenang milih. Nanging semana uga, wanita duwe wenang nampik. Yen ana kang rinasa luwih mantep, bisa nyukupi sakabehe, wanita rak ya duwe wenang nampik wong kang ora pideksa?”

“Apa Supriyanto saiki kok anggep ora pideksa?”

“Guru SD mbak, piye wae yo kalak karo Insinyur lan uga kepala proyek.”

“O, menawa sing kok priksani bab kuwi pancen iya. Nanging bebojoan rak dudu kuwi thok sing digoleki.”

“Bener mbak, nanging wong rumah tangga sing baku, ekonomine sing tumata lan cukup. Ora ana rumah tangga bahagia en ekonomine mosak-masik. Kaya dene negara, ora klakon rakyat bisa tentrem lan rumangsa makmur, yen nyatane negarane wae tansh mosak-masik ekonomine.” (Danusubroto, 2002: 153)

Saking *data* ing nginggil menika saged katingal bilih Ningsih minangka wanodya ingkang gadhah prinsip gesang. Ningsih gadhah prinsip gesang bilih priya gadhah wewenang kangge milih, kosok wangsulipun wanodya gadhah wewenang nampik. Menawi wonten ingkang dipunraos langkung mantep saha saged nyekapi, wanodya gadhah wewenang nampik tiyang ingkang kirang pideksa. Kejawi makaten Ningsih ugi gadhah *prinsip* bilih tiyang gesang bebrayan

menika ingkang wigatos, ekonominipun kedah tumata saha cekap. Ningsih ngandharaken bilih boten wonten gesang bebrayan ingkang ngremenaken menawi ekonominipun tansah mosak-masik.

Saking *data* wonten ing nginggil ugi katingal bilih Ningsih ugi gadhah watak *tegas*. Kanthi *tegas* Ningsih milih antawisipun Supriyanto kaliyan Agung. Awit Ningsih rumaos Agung menika langkeng sae, Ningsih lajeng nilar Supriyanto. Minangka wanodya ingkang *kritis* Ningsih gadhah *tekad* ingkang kiyat, kados *data* ing ngandhap menika.

“Iki kang jenenge mas Supriyanto.”

“We lha wonge sigit banget. Kok bisa mbak Ningsih mbuwang wong lanang baguse ngana, trima ngukup pak Agung sing irunge pesek, gek ireng lan kumel.”

Ningsih ora wangsulan. Bengi kuwi atine gilig arep menyang Purworejo karo Tuning, peru njaluk ngapura lan upama bisa bali nothok atine priya mau supaya mbukak lawang katresnan maneh. (Danusubroto, 2002: 162)

Sakin *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih gadhah *tekad* ingkang kiyat. Awit rumaos lepat sampun mbuwang Supriyanto Ningsih rumaos getun. Dalu menika manahipun Ningsih sampun gilig, badhe tindak dhateng Purworejo kanthi ancas badhe nyuwun pangapunten dhateng Supriyanto. Ningsih ugi gadhah niat badhe ngrerimuk Supriyanto, supados mbikak lawang katresnan malih tumrap piyambakipun.

2) Manungsa Estetis

Kajumbuhaken kaliyan teori kapribaden Eduard Spranger Ningsih gadhah watak ingkang nedahaken manungsa *estetis*. Minangka manungsa *estetis*, Ningsih gadhah *varian* watak kadosta *empati*, *melankolis*, saha *afektif*. Minangka

wanodya ingkang gadhah raos *empati*, Tilarsih gadhah watak trenyuh, kuciwa saha kuwatos. Watak trenyuh katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Mas, yen panjenengan mung sedhela ana kene. Rasaku kaya klayu. Ndang kepingin nusul-nusula menyang Purworejo.” Kandhane Ningsih lirih ngandhut rasa sing trenyuh banget, nganti Supriyanto ora bisa wangsulan. (Danusubroto, 2002: 29)

Awit raos tresna ingkang ageng dhateng Supriyanto Ningsih trenyuh manahipun rikala Supriyanto badhe kondur dhateng Purworejo. Menawi Supriyanto namung sawetawis ing dalemipun Ningsih, Ningsih tansah rumaos trenyuh. Ningsih rumaos kados klayu, kepingin nusul dhateng Purworejo. Kejawi watak trenyuh, Ningsih ugi gadhah watak kuciwa. Watak kuciwa inggih menika raos ingkang boten remen, kirang sarujuk tumrap kekajengan ingkang boten saged kawujudaken. Watak kuciwa saged katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Aku ora ngira, mas Agung ki jebul pengkhianat. Wong lanang culika kang wis njlomprongke awaku.” Kandhane Ningsih kambi nangis sesenggukan. (Danusubroto, 2002: 159)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih kuciwa dhateng Agung. Ningsih boten gadhah panyakrabawa bilih Agung menika minangka *pengkhianat*. Tumrap Ningsih Agung menika minangka priya ingkang remen goroh ingkang tega njlomprongaken Ningsih dhateng kasangsaran. Ningsih rumaos minangka wanodya ingkang sampun boten wonten ajinipun awit pokalipun Agung. Ningsih rumaos bilih piyambakipun nistha, minangka rereged wonten ing pawuhan. Sipat kuciwa sanesipun ugi saged katingal wonten ind *data* ing ngandhap menika.

“Mbak yen mas Pri pancen tresna suci, tak kira ora bakal mriksani kawontenane mbak Ningsih wektu saiki. Nek ngana mengko randha-randha kae ora bakal payu rabi maneh.”

“Nanging awaku iki krasa reged banget. Nistha.” Wangsulane karo mingseg-mingseg...” Gek maune utegku ki keleton dhemit ngendi, setan apa-kok olehe gampang keblinthut rembuge bajingan kae?” (Danusubroto, 2002: 161)

Saking *data* ing nginggil menika katingal bilih Ningsih rumaos kuciwa tumrap dhirinipun piyambak. Ningsih kuciwa dhateng dhirinipun piyambak awit gampil kaajak tumindak nistha dening Agung. Ningsih rumaos bilih rikala semanten utekipun kalebetan dhemit saking pundi satemah piyambakipun gampil keblinthut pangajakipun Agung. Ningsih rumaos badanipun reged sanget, piyambakipun rumaos minangka wanodya ingkang nistha.

Kejawi gadhah sipat kuciwa, minangka tiyang ingkang gadhah raos *empati* Ningsih ugi gadhah watak kuwatos. Kuwatos inggih menika raos sumelang tumrap menapa ingkang dereng kadadosan. Sipat kuwatos katingal wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Ningsih ora bisa wangsulan. Batine tansaya kumitir, eling menawa wis rongsasi ora wulanan. Bu Noto babar pisan ora nggraita yen putrane lagi ngadhepi perkara sing abot. Kamangka, batine Ningsih montang-manting, bebasan wong nesu ora bisa ngadhepi mungsuh. Upama mungsuh, banjur mungsuh sapa. Agung dhewe ora katon buntute. (Danusubroto, 2002: 148)

Raos kuwatos karaosaken dening Ningsih rikala kemutan menawi sampun kalih wulan boten wulanan. Batinipun tansah kumitir. Ningsih gadhah panyakrabawa bilih wijinipun Agung sampun thukul ing rahimipun. Kamangka ibunipun boten mangertos menawi Ningsih saweg ngadhepi perkawis ingkang awrat. Manahipun Ningsih tansah montang-manting. Ibaratipun tiyag ingkang duka, boten saged ngadhepi mengsahipun awit mengsahipun boten nate katingal. Agung ical kados dene mlebet ing bumi. Sipat kuwatos sanes ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Wingi ana sing nggoleki.”

“Mas Agung?” Pitakone kambi ulat kang rada bingar. Utari meneng sedhela, nyawang kancane kaya ngandhut rasa kang ora mentala.

“Sapa mbak sing nggoleki?”

“Olehe ngaku, kancane mas Agung.”

“Ora weling apa-apa?”

“Ngendika yen mengko arep mrene maneh.”

Krungu kandhane Utari Ningsih tansaya rongeh. Ing batin nggraita menawa Agung nemahi kacilakan lan wektu saiki lagi dirumat neng rumah sakit. Nanging neng rumah sakit ngendi? Kegawa ati bingung, nggarape pagaweyan uga ora bis temata. Kamangka dina rebo kudu wis rampung kabeh. Upama ora isin marang kancane, klakon dheweke nangis ning kantor. (Danusubroto, 2002: 149)

Saking *data* menika katingal bilih Ningsih kuwatos dhateng Agung. Rikala Utari ngendika bilih wonten tiyang ingkang madosi Ningsih, Ningsih nginten bilih ingkang madosi Agung. Mangertos bilih tiyang ingkang madosi ngaken kancane Agung, Tilarsih lajeng kuwatos. Pikiranipun rongeh, Ningsih nginten Agung nemahi kacilakan saha saweg dipunrawat ing griya sakit, nanging wonten ing griya sakit pundi Ningsih boten mangertos. Awit manah ingkang bingung awit nguwasaken Agung, anggenipun makarya boten saged tumata, kamangka pedamelan menika kedah enggal karampungaken sedaya. Awit bingung, Ningsih rumaos kepingin nangis, nanging isin dhateng kancanipun menawi nangis wonten ing kantor.

Minangka manungsa ingkang kalebet jinis *melankolis*, Ningsih gadhah watak *introver (tertutup)*, tanpa daya, nglokro, saha sedhah. Watak *introver (tertutup)* inggih menika watak ingkang remen ngumpetaken perkawis ingkang nembe dipunraosaken. Tiyang ingkang *introver* boten gampil nyariosaken perkawis ingkang kaanggep wadi dhateng tiyang sanes, kados *data* ing ngandhap menika.

Ndungkap seminggu saka kadadayan mau, Agung ora nate ngubungi. Apa maneh methuk kaya adate, tilpun kantor uga ora nate maneh. Nganti

thukul pikire kang maneka warna, eling menawa pinuju maca koran apa dene masalah penipuan seks. Dhadha krasa seseg, arep matur marang wong tuwane ajrih yen nganti didukani (Danusubroto, 2002: 145-146)

Watak *tertutup* dhateng tiyang sanes katingal saking *data* ing nginggil menika. Ndungkap seminggu saking kadadosan nginep wonten ing hotel, Agung boten nate katingal. Ningsih lajeng tuwuh pikiran mawarni-warni. Kemutan tumuju maos koran ngengingi bab *penipuan seks*, dhadha kraos seseg. Ningsih kuwatos bilih sajatosipun piyambakipun minangka korban *penipuan seks*. Sajatosipun Ningsih kepingin blaka dhateng tiyang sepuhipun, nanging ajrih menawi dipundukani. Kanthi makaten Ningsih trima mendel kemawon. Watak *introver* sanesipun ugi katingal ing *data* ing ngandhap menika.

“Mula kuwi yen lagi ngadhepi perkara abot, ngendika wae marang kanca-kanca. Sapa ngerti ana kanca sing bisa nulungi. Saora-orane bisa menehi iguh pratikel.” Wanita mau ora wangsulan, sirah tumungkul lan mripat ora wani ndeleng pimpinane. (Danusubroto, 2002: 148)

Ningsih dipuntimbali dening Pak Jon supados ngadhep. Pak Jon nyuwun pirsa alesanipun Ningsih boten mlebet watawis tigang dinten. Rikala pak Penon nyuwun priksa ngengingi Ningsih, Pak Jon matur menawi piyambakipun sakit. Rikala pak Jon paring pamrayogi bilih gadhah perkawis supados ngendika marang kanca-kanca. Mbok menawi kanca-kanca saged paring iguh pratikel. Rikala menika Ningsih boten wantun mangsuli, sirah tumungkul, mripat boten wantun mriksani pimpinanipun. Ningsih boten blaka ngengingi perkawis ingkang nembe dipunadhepi. Awit pak Jon rumaos mesakaken dhateng Ningsih, Ningsih lajeng kasuwun lenggah ing papan pedamelan malih.

Watak sanes minangka titikan jinis manungsa *melankolis* inggih menika tanpa daya. Tanpa daya inggih menika sipat ingkang boten kiyat ngampah

kawontenan ingkang nembe dipunadhepi. Sipat tanpa daya katingal wonten ing data ing ngandhap menika.

“Bapak-ibu mesthi bingung lho mas.”

“Ora, percayaa. Sesuk yen didangu, panjenengn matur ndak jak layat sedulurku sing seda.”

“Nanging, aku mau ora pamit.”

“Wis ta, percayaa, mbok penggalihmu ki sing tenang. Ketimbang bengi iki mulih. Dalan menggak-menggok, wayah bengi, gek sirahku mumet. Yen nganti nemu alangan piye?”

Ningsih ora bisa wangsulan. Upama wektu awan, dheweke bisa nekad mulih dhewe. Nanging wektune mbengi lan ora ana mobil andhongan. Kepekso dheweke pasrah, manut kang dadi karepe Agung. (Danusubroto, 2002:144)

Rikala sanjan dhateg hotel, Agung boten purun kondur awit badan kraos sayah sanget, Ningsih kaget saha bingung. Piyambakipun ajrih menawi tiyang sepuhipun bingung, awit Ningsih boten pamit. Nanging Agung tetep boten purun. Ningsih boten saged nglawan Agung, satemah manut kaliyan Agung. Awit wekdal sampun dalu saha boten wonten mobil andhongan. Ningsih kanthi kapeks pasrah, ndherek menapa ingkang dados kekajenganipun Agung. Sipat *lemah* (tanpa daya) sanes ugi katingal wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Upama panjenengan ngalah, sowan wae piya?”

“Aku isin dhik. Bebasan idu wis tak buwang saiki tak dilat maneh.”

“Tak kira ora apa-apa, mbak. Sapa ngerti, mas Pri nyatane isih nunggu mbak Ning.”

“Nanging.” Wangsulane Ningsih ora tekan anggone mbacutake rembug. Kepara tangisa wis ora bisa dimpah marga kagawa ati sing getun banget. Tuning bisa ngerteni apa kang dirasakake mitrane, mula aweh panglipur.(Danusubroto, 2002: 161)

Sipat *lemah* (tanpa daya) katingal rikala Tilarsih boten kiyat mbacutaken rembag dhateng Tuning. Ningsih boten kiyat ngampah tangis awit rumaos getun ingkang ageng sanget.Tilarsih getun awit sampu nilar Supriyanto tanpa poyan. Menawi badhe sowan dhateng dalemipun Tilarsih Ningsih rumaos wirang. Awit

bebasa idu ingkang sampun dibucal lajeng dipundilt malih. Kejawi tanpa daya, watak sanes ingkang nedahaken jinis manungsa *melankolis* inggih sipat nglokro.

Sipat nglokro saged katingali ing *data* wonten ngandhap menika.

*“Nuwun sewu mbak yen aturku kurang mranani, aku nyuwun ngapura.”
Kandhane Tuning.*

*Ora papa dhik,” wangsulane lirih. “Pancen nasibku kang ala.”
Krungu tembung mau, sing padhah tilik tansaya ora mudheng. Senajan mengkana, tetep padha melu trenyuh weruh kawontenane Ningsih kang katon celong lan nglokro. (Danusubroto, 2002: 157-156)*

Sipat nglokro katingal saking *data* ing nginggil menika. Ningsih katingal pasrah dhateng nasibipun. Ningsih nglokro, Ningsih rumaos bilih nasibipun panci ala. Tiyang ingkang sami tilik sami boten mangertos menapa ingkang dipunkajengaken dening Ningsih. Nangis sedaya tetep ndherek trenyuh ningali kawontenan Ningsih ingkang nglokro. Sipat sanes minangka watak manungsa *melankolis* inggih menika sedhih. Titikan bilih manungsa menika sedhih salah satunggalipun kanthi ngedalaken eluh minangka wujud raos ingkang boten ngremekanen, andadosaken manah sengsara. Watak sedhih saged katingali wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Aku ora ngiro , mas Agung ki jebule pengkhianat. Wong lanang culika kang wis njlomprongake awaku.” Kandhane Ningsih kambi nangis sesenggukan. “Saiki awakku kaya tanpa aji. Kaya rereged ana ing pawuhan.” (Danusubroto, 2002: 159)

Ningsih rumaos sedhih kanthi nangis sesenggukan menawi kemutan dhateng nasibipun. Piyambakipun boten nginten bilih Agung sajatosipun kianat. Kanthi tega Agung njlomprongaken Ningsih dhateng kasangsaran. Ningsih rumaos bilih piyambakipun minangka wanodya ingkang tanpa aji. Ningsih rumaos

piyambakipun kados rereged wonten ing pawuhan. Watak sedhih sanesipun ugi katingal saking pethikan *data* ing ngandhap menika.

Sanajan neng kamar tamu mung gari wong loro. Nanging babar pisan Supriyanto ora gelem omong. Nganti Ningsih rumangsa bingung banget ngadhepi kawontenan kang ora kanyana sadurunge. Bengine priya mau anggane rembugan uga mung karo Marsinah. Marang Ningsig tangkeoe anyep banget, saemper gunung es. Mula nalika bocah mau padha neng njeron kamar, Marsinah kandha setengah maido.

“Tenan tadhik Pri wis ngerti kabeh. Nalika awaku ngelikake awakmu ora ngandel.”

Kang dipaido ora bisa wangsulan. Mripat katon teles awit luhe wiwit padha dleweran. (Danusubrata, 2002: 231)

Kasunyatanipun kawontenan boten kados ingkang dipunbayangaken dening Ningsih. Ningih nganggiti bilih Supriyanto badhe bungah awit rawuhipun Ningsih. Kadadosanipun Supriyanto tansah anyep tanggepanipun dhateng Ningsih. Sinaosa wonten kamar tamu katon Ningsih kaliyan Supriyanto, Supriyanto tetep boten purun ngendika. Ningsih rumaos bingung ngadhepi kawontenan ingkang boten kanyana kados makaten. Dalunipun rikala Marsinah ngendika bilih Supriyanto sampun mangertos sedaya. Saha nalika Marsinah ngelikaken, Ningsih boten nggugu. Wekdal menika Ningsih boten saged wangsulan, amargi rumaos sedhih. Mripat katingal sampun teles, awit luhipun sami dleweran.

Kejawi menika Ningsih ugi nedahaken watak *afektif*, inggih menika *depresi*. Ingkang dados titikan menawi Ningsih *depresi* inggih menika wontenipun *kemosotan pikiran*. Awit mangertos menawi Agung menika dipuntangkep dening polisi Ningsih lajeng *depresi*, kados *data* ing ngandhap menika.

Menika taksih wonten ing penyelidikan mbak, kula dereng saged njarwani. "Penyelidikan? Penyelidikan menapa?" Pitakone Ningsih rada njengek. Kepeksa sing nganggo kaos putih kandha.

"Ngaten mbak. Agung menika sniki dipuntahan wonten kantor polisi. "Dipuntahan?" pitakone gugup. "Kengng menapa dipuntahan?"

"Inggih kasus penipuan mawarni-warni, mbak Ningsih kapetang sampun kapusan menapa dereng?"

Kang ditakoni ora bisa wangsulan. Tamune nuli kandha. "Sewekdal-wekdal mbak Ning dipunsuwuni kesaksianipun."

Raine kenya mau malih pucet. Awak lemes tanpa daya, wusana ambruk nglumpruk ana ing kamar tamu. Weruh kawontenan mangkana tamune nyeluk wong kantor supaya ngrukti. Wusana kantor malih geheran. (Danusubroto, 2002: 151)

Data ing nginggil nedahaken rikala Ningsih dipunsuwuni pirsu dening polisi Ningsih kaget. Rikala polisi ngandharaken menawi Agung dipuntahan saha nyuwun *kesaksianipun*, Ningsih saya kaget satemah boten saged mangsuli. Awit kaget, Ningsih praupanipun dados pucet, badan lemes tanpa daya wusana ambruk wonten ing kamar tamu. Tamunipun lajeng nyuwun dhateng pegawe kantor supados ngrukti Ningsih. Saking andharan menika katingal bilih Tilarsih *depresi* rikala mangertos Agung dipuntahan dening polisi. Kawontenan menika katingal saking praupanipun Ningsih ingkang malih pucet lajeng badanipun lemes tanpa daya satemah ambruk.

3) **Manungsa Religius**

Minangka manungsa *religius*, Ningsih gadhah watak *tabah*. Watak tabah katitik saking sipatipun Ningsih ingkang pitados bilih saben tiyang menika gadhah pepesthi piyambak-piyambak, kados wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

"Urip kuwi nduwe garis dhewe-dhewe. Aku kudu nampa kanthi nglenggana." (Danusubroto, 2002: 158)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih gadhah watak *tabah*. Ningsih pitados bilih tiyang gesang menika sampun gadhah pepesthi piyambak-pyambak. Kejawi makaten Ningsih ugi sadhar bilih piyambakipun kedah nampi kanthi menapa wontenipun.

6) Manungsa *Politik*

Minangka manungsa *politik* Ningsih gadhah watak kadosta *emosional*, cubriya, ngeyel, *munafik*, *sombong*, saha *egois*. *Emosional* inggih menika watak ingkang boten saged ngendhalekaken *emosi* kanthi sae. Watak *emosional* katingal saking *data* ing ngandhap menika.

Nalika budhal kantor, Ningsih misuh-misuh supir ugal-ugalan. Mobil angkutan kang ditumpaki diplayokake rikat bamget, kamangka penumpang kebak tumpuk undhung. Bareng supir ngendhegi penumpang direm sakatogenganti penumpang sing wis ana neng njeron mobil siraha padha bintisan. Penumpang padha misuh, nanging supir nesu, kepara gumuyu likik-likik, awit rumangsa dheweke bisa gawe mirise uwong.

.....
Ningsih rumangsa lega atine bareng wis tekan ngarep kantor. Dheweke enggal njaluk mudhun menehi ongkos kambi misuh.

“Mas, sing digawa nyawa manungsa, dudu nyawa kewan kaya kowe. Yen wis niat mati, matia dhewe aja ngajak-ajak liyan.” Awit rumangsung mungsuh wanita, supire ora bisa wangsulan. Trima mesem kecut. (Danusubroto, 2002: 133-134)

Saking *data* ing nginggil saged katingal bilih wekdal menika Ningsih saweg *emosi*. Dene ingkang dados titikan bilih Ningsih *emosi*, inggih anggenipun Ningsih misuh-misuh. Rikala budhal dhateng kantor Ningsih misuh-misuh, awit mobil angkutan ingkang dipuntumpaki dipunplayokaken kanthi rikat dening supiripun. Rikala ngendhegi penumpang anggenipun ngerim sakatogipun ngantos para penumpang sami bintisan sirahipun. Anggenipun misuh-misuh ugi dipunambali rikala Ningsih medhak ing sangajeng kantor. Sinambi maringaken

ongkos, Ningsih misuh-misuh dhateng supir angkutan. Anggenipun misuh kanthi ngendika bilih ingkang dipunbekta menika nyawa manungsa, sanes nyawa kewan kados supiripun. Ningsih ugi ngendika dhateng supir *angkutan* menawi sampun niat seda supados boten ajak-ajak tiyang sanes.

Watak *emosional* sanesipun ugi katingal rikala Ningsih kaliyan Agung nginpen ing hotel. Anggenipun wungu krinan, satemah boten saged tindak kantor. Agung piyambak malah boten ndherek kaliyan pangandikanipun Ningsih.

Ningsih kaget, nlika tangi wis jam wolu esuk. Kmangka Agung isih katon nglempus. Wanita kuwi nuli nggugah karo setengah rada misuh.
“Mas wis jam wolu kok ora wungu ta?” Agung ngolet, ngelekake mripat.
“Aku ki wis telat ora bisa mangkat kantor.”
“Cetha wis ora bis mangkat kantor kok kesusu. Mbok sing alon, sabar. Neng kene watese jam loro awan.”
“Nanging piye ta iki rak jenenge edan-edanan.”
Agung trima gumuyu, nyandhak andhuk terus adus. Ningsih misuh karo kandha.
“Jare njenengan ya kudu urusan pegaweyan gasik. Kok malah jam kaya ngene nembe wungu.”
“Wis ta rasah nesu-nesu terus. Sing sabar sareh.”
“Terus aku mengko matur piye marang bapak ibuku?”
“Ya kaya mau bengi kandhaku. Nembe layat wong seda.” (Danusubroto, 2002: 133)

Data ing ninggil nedahaken bilih Ningsih kaget, anggenipun wungu jam wolu enjang,. Ningsih nggugah Agung kanthi radi misuh. Awit krinan, Ningsih lajeng boten saged tindak dhateng kantor. Agung malah boten ndherek tumrap ngendikanipun Ningsih. Agung ngendika bilih boten sisah kesesa sampun cetha boten saged tindak kantor. Ningsih rumaos bilih tumindak menika minangka edan-edanan. Kejawi makaten Ningsih ugi bingung kados pundi anggenipun matur dhateng tiyang sepuhipun.

Kejawi gadhah watak *emosional*, sipat cubriya ugi minangka titikan watak manungsa *politik*. Cubriya inggih menika panyakrabawa ala tumrap menapa ingkang sajatosipun dereng dipunmangertosi. Watak cubriya katingal wonten *data* ing ngandhap menika.

“Mas Agung rak asli Pati?” wangsulane Ningsih setengah maido.

“Wa ah, kula kirang mangertos, nanging nate ngendika kalih kula, piyambakipun asli Boyolali.”

“Boyolali?” Pitakone Ningsih tansaya bingung. Awit nate dheweke melu tekan Pathi kepara digawa nganti tekan daleme wong tuwane. Banjur sing ditekani kae wong tuwane tenan apa dudu. Panyakrabawa ala tansaya ngrembaka. (Danusubroto, 2002: 146)

Saking *data* ig nginggil katingal bilih Ningsih gadhah watak cubriya. Mangertos bilih Agung sanes tiyang asli saking Pathi, Ningsih kados boten pitados. Rikala mangertos bilih Agung asli Boyolali Ningsih tansaya bingung. Sangertosipun Ningsih, Agung menika asli saking Pathi, awit riyin naten dipunajak tindak mrika. Ningsih nate dipunbekta dhateng dalemipun tiyang sepuhipun. Menawi sanes asli Pathi, lajeng tiyang sepuh menika tiyang sepuhipun saestu menapa boten. Awit sedaya informasi ngengingi Agung boten wonten ingkang leres Ningsih lajeng bingung. Lajeng tuwuh panyakrabawa ala ingkang ngrembaka ngengingi sinten sajatosipun Agung menika. Kejawi gadhah watak cubriya, Ningsih ugi gadhah watak *sombong* saha *egois* kados *data* ing ngandhap menika.

“Mbak Marsinah ora usah crita perkara Priyanto neng ngarepe mbak Ningsih.”

“Nggonku crita, cethane Pri kuwi setengah wulankepungkur rak kirim layang marang aku. Perlune nakokake mbak Ningsih.”

“Nuli kok wangsuli piye.”

“Lho aku ya crita apa anane. Tak wangsuli apa sing tak ngerteni. Tak kandhake pisan yen mbak Ningsih cetha wis duwe pacar insinyur. Ora perlu diarep-arep maneh lan dheweke kudu gelem nglalekake.”

Krungu tembung mau Ningsih katon njegregsedhela. Nanging nuli mesem kebak kemenangan. (Danusubroto, 2002: 136)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih gadhah watak *sombong*. Rikala Marsinah nyariosaken bilih Supriyanto nate kintun serat ingkang suraosipun nyuwun pirsu bab Ningsih. Marsinah nyariosaken Ningsih kanthi menapa wontenipun. Marsinah ugi nyariosaken bilih sajatosipun Ningsih sampun gadhah sisihan insinyur, satemag boten sah dipunajeng –ajeng malih. Sinaosa rumaos kaget awit mangertos bilih Marsinah sampun nyariosaken piyambakipun, Ningsih boten rumaos getun. Ningsih lajeng mesem kanthi kebak kemengangan. Ningsih rumaos langkung unggul katimbang Supriyanto. Dene watak *egois* katingan ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Dibacutake wae mas, Ningsih ora kuwat.”
Supriyanto njola karo mandeng kekasihe. Alise mrengut kenceng. Kaya kencenge pikir kang kudu nglimbang-nglimbang antarane wani lan wedi nerak angger-angger Gusti Kang Maha Kuwasa. Nerk wewlering agama lan nrajang watesane susilo. Suprandene Ningsih ora maelu marang perang batine kekasihe. Tangan sing lumer ngruket lan nguleng sirahe priya mau. Kurang marem sirahe kapepetake marang payudarane kanthi swara ngeres kebak panjaluk kang durung katekan.
“Mas,” kandhane ngrerepa maneh. “Nekad wae ya?”
“Aja kesusu ta. Nek ana apa-apa banjur kepiye?”
Ningsih menyat kaya sewot marga karepe ora katekan. (Danusubroto, 2002: 31)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih gadhah watak *egois*, inggih nengenaken kekajenganipun piyambak. Rumaos boten kiyat nahan hawa nepsu, Ningsih nyuwun supados dipunbacutaken kemawon anggenipun andhon katresnan. Dene Supriyanto boten sarujuk, alipun mengerut kenceng, kados kencengipun pikir antawisipun wantu saha ajrih nerak angger-angger. Nanging rikala semanten Ningsih boten ndherek tumrap Supriyanto. Kanthi nekad ningsih

ngruket sahaa nguleng Supriyanto. Kirang marem, sirahipun Supriyanto kapepetaken ing payudaranipun. Ningsih nyuwun malih dhateng Supriyanto supados nekad kemawon, nanging Supriyanto tetep kukuh. Supriyanto kuwatos bilih samangke wonten menapa-menapa. Awit boten katekan kekajenganipun Ningsih katon sewot.

c. Citra Sosiologis

Citra *sosiologis* paraga Ningsih ingkang saged dipunterangaken saking *novel* menika namung pedamelan. Awit *frekuensi penceritaan* ingkang *rendah*, satemah boten saged kapadosi citra sosiologis kanthi jangkep. Minangka paraga tambahan, Ningsih kacitrakaken minangka wanodya modern ingkang pedamelnipun minangka pegawe kantor. Langkung cetha saged dipuntingali saking pethikan *data* wonten ing ngandhap menika.

Marsinah gumuyu, Ningsih nglungani kambi mesem kelegan, nuju kursi papan lungguhe. Kesusul kanca liyane nuli padha teka, nganti kantor katon rame. Kabeh ngadhepi pagaweyan dhewe-dhewe. Ningsih kang ana bagian pangiriman barang, sibuk nyatheti mlebu metune barang. Pak Jon, kepala kantore katon bola-bali nyekel tilpun, ngebel mrana-mrene. (Danusubroto, 2002: 135)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Ningsih gadhah pedamelan minangka pegawe kantor ing bagian *pengiriman* barang. Mianangka pegawe kantor, pedamelanipun inggih nyathethi mlebet medalipun barang.

3) Citra Mbok Sembol

Mbok Sembol inggih menika paraga tambahan ingkang jejeripun minangka ibunipun Sarpan saha Tilarsih. Awit minangka paraga tambahan, *frekuensi penceritaan* ugi boten kathah kados dene paragatamaa satemah citra ingkang dipunpadosi boten saged nyekapi sedaya panggolongan. Sinaosa makaten

citra paraga mbok Sembol sampun nyekapi tigang jinis citra antawisipun *fisiologis, psikologis, saha sosiologis*.

a. Citra *Fisiologis*

Kados ingkang sampun kaandharaken wonten ing pirembagan saderengipun, citra *fisiologis* menika saged dipunwastani gambaran fisik ingkag saged dipuntingali dening paningal. Kanthi *fisiologis*, mbok Sembol kacitrakaken rikala sawe taksih enem saha rikala sampun sepuh. Rikala taksih enem mbok Sembol gadhah praupan ireng manis. Dene rikala sampun sepuh, mbok Sembol gadhah badan ingkang krepo saha mripat ingkang blawur.

Rikala saweg enem mbok Sembol gadhah praupan ingkang ngremenaken. Sinaosa gadhah pakulitan cemeng, mbok Sembol nanging katingal manis. Kados pethikan *data* wonten ing ngandhap menika.

Sembol kang maune bisa dandan cara wong ndesa, bareng duwe pengalaman Jakarta, nuli wasis ngadi sarira. Ora nganti setengah taun ngewula ana daleme pak Hendro, wanita kuwi kang nduwe dhasar manis wiwit bisa narik kawigatene mas Wondo. Sembol dhewe, krasa yen duwe rupa ayu nalika Parman ngeculake tembung tresna. (Danusubroto, 2002: 105)

Saking data ing nginggil katingal bilih mbok Sembol gadhah praupan ingkang manis. Rikala ngewula ing Jakarta, mbok Sembol lajeng saged ngadi sarira kanthi wasis. Dereng wonten setengah tahun anggenipun ngewula mbok Sembol saged narik kawigatosanipun mas Wondo, putranipun pak Hendro. Kejawi gadhah praupan ingkang manis, mbok Sembol ugi rumaos gadhah praupan sulistya. Anggenipun rumaos bilih gadhah praupan suistya awit Parman, supiripun pak Hendro naten matur bilih piyambakipun tresna dhateng mbok Sembol. Mas

Wondo ugi nate ngendika bilih mbok Sembol kalebet wanodya ingkang gadhah praupan ingkang manis. Kados wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Yu nggonmu dadi randha kuwi merga ditingal mati apa pegatan?”

“Semah kula pejah.”

“Wah mesake banget. Kamangka wong lanang tenane rumangsa begja nduwe bojo manis kaya kowe.”

“Mas Wondo niku, ngendikane werna-werna.”

“Tenan aku kandha iki dudu apus-apusan.” (Danusubroto, 2002: 106)

Saking *data* ing nginggil menika ketingal bilih Wondo paring pangalembana dhateng Sembol. Wondo nyuwun pirsu dhateng Sembol anggenipun dados randha menika awit dipuntilar donya menapa pegatan. Awit mangertos bilih anggenipun dados randha awit dipuntilar donya dening garwanipun, Wondo mesakaken dhateng Sembol. Wondo lajeng ngalembana Sembol. Wondo ngendika bilih priya sajatosipun rumaos begja menawi gadhah garwa manis kados Sembol.

Kajawi kacitrakaken minangka wanodya ingkang manis Sembol ugi kacitrakaken minangka tiyang sepuh ingkang badanipun krepo. Rikala Tilarsih sampun diwasa mbok Sembol sampun dados tiyang sepuh.

Lakune nembe sesurup ndadak weruh mbok Sembol kang lungguh neng latar lagi nampar sepet. Wong tuwa kuwi katon tansaya krepo, nanging nyambut gawe ora kendho. Saben dina golek sepet kanggo ditampar. Kawit subuh wis keprungu swarane mbok Sembol kang lagi nuthuki sepet. (Danusubroto, 2002: 45)

Rikala putranipun sampun sami diwasa, kepara sampun sami mentas mbok Sembol piyambak ugi tansaya sepuh. Mbok Sembol katingal tansaya sepuh, badanipun katingal sampun boten gadhah daya. Nanging sinaosa badanipun katingal kados boten gadhah daya mbok Sembol tetep nyambut damel tanpa kendho. Saben dinten nuthuki sepet kangge dipuntampar. Kejawi badan ingkang

tansaya krepo, titikan sanes minangka pratandha bilih mbok Sembol sampun sepuh inggih mripat ingkang blawur, kados *data* ing ngandhap menika.

Weruh Supriyanto liwat, mbok Sembol mandheg anggane nampar lan takon.

“Mas Pri?”

“Nek mboten klentu,” wangsulane Supriyanto karo menggok mlebu latar.

*“Nuwun sewu, sampun sepuh. Mripa niki kangge ningali empun blawur.”
Kandhane mbok Sembol. (Danusubroto, 2002: 45-46)*

Saking *data* ing nginggil katingal bilih mbok Sembol paningaalipun sampun blawut, awit sampun sepuh. Rikala Supriyanto miyos, anggenipun nampar sepet kandheg. Mbok Semol prelu nyuwun Pirasa menapa ingkang miyos menika leres mas Pri menapa sanes. Mbok Sembol anggenipun namataken boten saged kanthi cetha, awit mripatipun saampun blawur, kabekta umur ingkang sampun sepuh.

b. Citra Psikologis

Kangge madosi kados pundi citra *psikologis*, kaginakaken teori kapribaden Eduard Spranger kangge nggampilaken mantha-mantha watak miturut jinis manungsa adhedhasar nilai kaudayan. Kanthi ngetrapaken teori kapribaden, citra *psikologis* paraga mbok Sembol ingkang saged kaandharaken antawisipun manungsa *intelektualis*, *estetis*, saha manungsa *religius*.

1) Manungsa Intelektualis

Wanodya minangka manungsa *intelektualis*, mbok Sembol gadhah watak *irrational* saha kritis. Watak *irrational* katitik saking sipatipun mbok Sembol ingkang remen *berimajinasi*. Dene watak *kritis* katingal saking watakipun mbok Sembol ingkang gadhah tekad ingkang kiyat. Watak mbok Sembol minangka manungsa *irrational* katingal saking *data* ing ngandhap menika.

Krungu pengaleme mas Wondo, nganti sewengi Sembol ora bisa turu. Swara pengalem mau neng kuping tansah rungon-rungonen. Nganti bola-bali dheweke ngadeg, nyawang awake dhewe ana ing ngarep kaca. Nuli mesam-mesem, rumangsa beja nduwe praupan ireng manis. (Danusubroto, 2002: 106)

Watak *irrasional* katingal saking tumindakipun mbok Sembol ingkang aeng. Awit mas Wondo paring pangalembana dhateng Sembol, sedalu Sembol boten saged tilem. Sembol rumaos bilih suwanten pangalembana mas Wondo kados taksih kapireng-pireng. Awit dipunalem minangka wanodya ingkang manis Sembol lajeng wongsal-wangsul ngadhep kaca nyawag dhirinipun piyambak. Mbok Sembol rumaos begja awit gadhah praupan ireng manis. Watak *irrasional* sanes ugi saged dipuntingali ing *data* ing ngandhap menika.

Nembe kuwi Sembol nggumun ngadhepi wong lanang. Seje adoh karo bojone mbiyen. Mas Wondo wasis nggawe kangene wong wadon, nganti Sembol rumangsa kayadene kaajak miber munggah kahyangan. (Danusubroto, 2002: 109).

Watak remen *berimanjinasi* katingal rikala mbok Sembol nggumun anggenipun ngadhepi mas Wondo. Miturut Sembol mas Wondo menika bed sanget kaliyan garwanipun rumiyin. Tumrap Sembol mas Wondo wasis kadel kangenipun wanodya. Rikala pepasihan Sembol rumaos kados dene kaajak miber munggah wonten ing kahyangan, kamangka sajatosipun boten.

Sinaosa gadhah watak *irrasional* kados ing nginggil menika, mbok Sembol kalebet wanodya ingkang *kritis*. Watak *kritis* katitik saking watakipun mbok Sembol ingkang gadhah tekad ingkang kiyat. Minangka ibu, mbok Sembol gadhah kekajengan ingkang kedah dipunwujudaken, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Sembol dhewe, krasa yen duwe rupa ayu nalika Parman supire bendarane nate ngeculake tembung tresna. Wektu semana dheweke durung gelem wangsulan. Atine isih karep nyambut gawe, dhuwit dicelengi kanggo anake loro sing ana ning ndesa. (Danusubroto, 2002: 105)

Tekad ingkang kiyat katingal saking tumindakipun Sembol ingkang dereng purun wangsulan dhateng Parman. Awit niatipun kesah dhateng Jakarta kangge pados pangupa jiwa kangge putranipun, rikala Parman ngeculaken tembung tresna mbok Sembol dereng purun wangsulan. Mbok Sembol taksih kepingin nyambut damel, arta dipuncelengi kangge putranipun wonten ing dhusun.

2) Manungsa Estetis

Minangka manungsa *estetis*, mbok Sembol gadhah watak *simpati* saha *melankolis*. Watak *simpati* inggih menika saged ngraosaken menapa ingkang saweg dipunraosaken dening tiyang sanes. Dene *melankolis* inggih menika sipat manungsa ingkang tansah mendel, *pemurung*, *sedhih*, saha tansah *tertutup* dhateng tiyang sanes.

Raos *empati* katingal saking watakipun mbok Sembol ingkang *keibuan*, *penyayang*, saha *peduli*. Sipat *keibuan* katingal saking tumindak saha *sikap* mbok Sembol ingkang tansah nggatosaken putranipun. Watak *keibuan* saged dipuntingali saking *data* ing ngandhap menika.

“Mbok anakmu kuwi tambah gendheng ora gelem mikir!”

“Sing sabar ta Pan. Gek nduwe pokal apa maneh adhimu kuwi?”

“Cethane Asih kuwi wangkot. Nunggu karepe dhewe. Coba sing nakoke wis pirang-pirang tetep nampik.”

“Mbok menawa adhimu pancen isih kepingin seneng dhewe. Momong awak.” (Danusubroto, 2002: 103-104)

Sipat *keibuan* katingal rikala mbok Sembol nanggeipi wadulanipun Sarpan bab perkawisipun Tilarsih. Tilarsih ingkang mapa taksih dereng purun nampi panglamaipun tiyang sanes andadosaken Sarpan mungkad. Sarpan wadul dhateng simbokipun menawi Tilarsih menika wangkot, ngajengaken kapentinganipun piyambak. Nanging minangka ibu ingkang wicaksana, mbok Sembol boten lajeng nglepataken Tilarsih. Mbok Sembol ngleremaken swasana kanthi matur bilih anggenipun Tilarsih dereng purun krama malih awit taksih keipingin gesang piyambak kangge momong awak. Sipat *keibuan* sanesipun ugi saget katingali ing *data* ing ngandhap menika.

“Nyatane, kabeh lara lapae kudu simbomu kang nandhang. Saiki, bapakmu kang jare piyayi luhur neng endi? Coba pikiren. Dheweke wis lali marang kowe. Kamangka kowe ya turase. Mula aja kok lakoni bab sing kaya ngana. Kawontenanmu anggone sesambungan tresna karo mas Pri, kaya kawontenane Simbok karo bapakmu.” (Danusubroto, 2002: 111)

Saking *data* ing nginggil sipat *keibuan* katingal rikala mbok Sembol paring pitutur dhateng Tilarsih. Minangka ibu mbok Sembol tansah tresna dhateng Tilarsih. Kejawi makaten minangka ibu, paring pitutur minangka satunggaling kuwajiban ingkang kedah katindakaken. Awit nate nglampahi pangalaman ingkang boten ngremenaken, mbok Sembol sampun kathah anggenipun paring pitutur bab sesambungan tresna antawis priya kaliyan wanodya. Mbok Sembol pesen dhateng Tilarsih supados boten nindakaken tumindak ingkang mbebayani, awit sesambungan tresna antawis Tilarsih kaliyan Supriyanto kados dene sesambungan tresna tiyang sepuhipun. Mbok Sembol tansah nandhang lara lapa, awit bapakipun ing kalebet trah piyayi luhur boten tanggel jawab.

Mbok Sembol boten kepingin nasibipun Tilarsih kados nasibipun piyambak, awit Supriyanto langkung inggil drajatipun. Mbok Sembol nggambaraken bilih sesambungan tresna ingkang boten imbang drajatipun, ing tembe ingkang alit badhe kasiya-siya, ingkang alit dados kurban. Watak *keibuan* sanesipun ugi katingal saking pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Mula kuwi Pan, aja kok peksa-peksa adhimu rabi meneh. Yen kowe weruh adhimu ndang rabi maneh, rimuka supaya gelem nglalekake Mas Pri. Cacaten mas Pri, critakna eleke, supaya atine adhimu gelem mendho. Upama wis mendho tak kira mengko gelem nampa priya liya”. (Danusubroto, 2002: 112-113)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih mbok Sembol gadhah watak *keibuan*. Mbok Sembol mangertos sebab ingkang andadosaken Tilarsih dereng purun nampi priya sanes. Mbok Sembol kanthi wicaksana paring pamrayogi dhateng Sarpan ngengingi cara kangge nrerimuk Tilarsih. Mbok Sembol boten marengaken Sarpan meksa-meksa Tilarsih kangge krama malih. Mbok Sembol dhawuh dhateng Sarpan supados ngrerimuk Tilarsih supados purun nyupekaken Supriyanto. Kejawi menika mbok Sembol dhawuh dhateng Sarpan supados nyacat saha nyariosaken alanipun Supriyanto supados Tilarsih mendho, satemah purun nampi priya sanes.

Dene watak mbok Sembol minangka manungsa *melankolis* ingkang katingal kadosta tanpa daya, sedhih, saha *naif*. Tanpa daya inggih menika sipat boten saged utawi boten kiyat ngampah kasunyatan ingkang dipunlampahi. Watak sedhih inggih menika raos manah ingkang boten sekeca awit ngraosaken kasunyatan ingkang boten ngremenaken. Dene *naif* inggih menika watak manungsa ingkang lugu awit kirangipun pengalaman. Watak mbok Sembol

ingkang nedahaken bilih mbok Sembol minangka wanodya ingkang tanpa daya saged dipuntingali wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Tanganmu kok alus timen Yu.” Kandhane mas Wondo rada groyok. Sembol ora bisa wangsulan lan awak krasa gumeter kabeh. Ngerti kang dicekel mung tumungkul, mas Wondo katon tansaya kendel. Priya mau ngadeg, banjur ngruket kenceng banget nganti Sembol prasasat ora bisa hambegan. Kambi ngruket priya kuwi ngarasi raine Sembol kaya nekad. Kang diarasi bisane sesambat, kegawa rasa wedi lan karep kang adreng. “Sampun kados ngaten ta mas. Mangke yen bapak kalih ibu priksa, mesthi duka.

“Nanging aku tresna banget marang kowe lho yu.” Sembol ora bisa wangsulan, uga dheweke nggumun marga dayane apa kok nalika mas Wondo ngulungi dhuwit kang cacahé akeh banget tumrap Sembol, tetep ditampani. (Danusubroto, 2002: 107)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Sembol boten kiyat nglawan tumindakipun Wondo ingkang nekad. Sajatosipun Sembol boten purun mijeti cengelipun mas Wondo, nanging amargi dipunpeksa akhiripun Sembol purun. Rikala Wondo nyepeng astanipun Sembol kanthi ngalembana bilih astanipun alus ,badanipun sakala gumeter saha boten saged wangsulan. Tumindakipun Wondo saya nekad, Wondo ngruket saha ngarasi rainipun Sembol. Sembol piyambak namung saged sesambat awit kraos ajrih bilih tumindakipun dipunmangertosi tiyang sepuhipun Wondo satemah badhe dipundukani. Wondo boten ndherek tumrap pangandikanipun Sembol, Wondo malah ngendika bilih piyambakipun tresna sanget dhateng Sembol. Sembol boten saged wangsulan, piyambakipun boten gadhah daya kangge nglawan Wondo, rikala dipunparingi arta ingkang cacahipun kathah sanget tumrap Sembol tetep dipuntampani.

Minangka abdi ing kulawarga pak Hendro, mbok Sembol asring pikantuk tumindak ingkang boten samesthinipun. Mbok Sembol dados kurban *pemuasan*

seksual ingkang dipuntindakaken dening Wondo kados ingkang wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Nembe dheweke rumangsa thukul wedine, rikala wis katekan karepe lanang lan wadon. Kamangka dhasar mas Wondo isih mudha sanajan mau napas nganti kaya arep pedhot. Sabubare ngaso sawetara, tandange kaya pulih maneh. Sembol kepeksa nuruti maneh kekarepane mau, lan anggone pepasihan bareng wong loro krungu am lonceng nyawa kaping pat. (Danusubroto, 2002: 109)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Sembol boten gadhah daya kangge nampik kekajenganipun Wondo. Wondo ingkang sakawit napasipun kados badhe pedhot rikala sampun ngaso sawetawis tandangipun pulih malih. Mbok Sembol kanthi kapeksa ngladosi kekajenganipun Wondo. Sajatosipun mbok Sembol manahipun boten badhe nindakaken tumindak menika, nanging awit ingkang nyuwun putra bendaranipun Sembol lajeng kepeksa purun ngladosi kekajenganipun Wondo. Watak tanpa daya sanesipun ugi saged dipuntingali ing *data* ing ngandhap menika.

Sakawit wanita mau uga wedi lan ewuh, nanging marga dipeksa priya kang ditresnani, kepeksa dheweke nurut. Lan bali menek kudu ngladeni krodhane priya mudha kang nggegirisi. Nganti ngarepake magrib, Sembol bisa tangi marga keturon lan awak krasa lungkrah kabeh. Ewa semana, nalika adus, mas Wondo uga nyampuri nganti kayapatrape manten anyar. (Danusubroto, 2002: 110)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Sembol boten gadhah daya kangge ngalawan kekajenganipun Wondo. Sembol rumaos ajrih saha prekewuh, nanging Sembol tetep boten saged nglawan awit boten wantun kaliyan bendaranipun. Wondo meksa Sembol supados purun ngladosi, awit Sembol boten gadhah daya kangge nglawan kanthi kapeksa Sembol ngladosi krodhanipun priya ingkang nggegirisi. Ngajengaken magib Sembol nembe wungu amargi sare kanthi boten

sengaja, badanipun kraos lungkrah. Nalika Sembol saweg siram mas Wondo taksih nyampuri kados patrapipun manten anyar.

Kejawi boten gadhah daya kangge nglawan tumindak ingkang boten samesthinipun Sembol ugi gadhah watak *sedhih*. Ingkang dados titikan bilih Sembol saweg rumaos sedhih inggih kanthi netesaken waspa. Saben kemutan dhateng kasangsaran ingkang dipunlampahi, Sembol lajeng netesaken waspa, kados ingkang wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Saiki mbok Sembol ngadhepi Sarpan sing ora ngerti sejatine kang dumadi. Mula wong lanang kuwi bisane nesu lan maido. Dene Sarpan bareng weruh mbokne njegreg katon kaget. Nuli kanthi swara kang malis alus keprungu pitakone.

“Mbok, sampeyan keneng apa?”

Mbok Sembol ora bisa wangsulan. Eluhe kadhung nrocos ngebaki pipi.

“Apa aku luput anggone mulangi Asih?”

“Ora,” wangsulane kambi kami kesesegen.

“Kok simbok nangis bareng aku nesu marang adhiku?”

“Dhuh Gusti nyuwun ngapunten.” Kandhane mbok Sembol sesambat.

Sarpan saiki katon bingung. Dheweke ngade, golek banyu bening ln diombekake mbokne.

Sareh sik ta mbok.yen aku lupu anggone momong adhi gek simbok kandha sing cetha aku kudune kepiye.”

“Kowe ora luput Pan. Nanging awit durung ngerti atine Asih.”

(Danusubroto, 2002: 111)

Saking pethikan *data* ing nginggil katingal bilih mbok Sembol saweg sisah. Mbok Sembol katingal kaget rikala Sarpan duka awit rumaos jengkel dhateng Tilarsih. Sarpan rumaos jengkel awit tangkepipun Tilarsih dhateng tiyang sanes katingal nyepelekaken, mliginipun dhateng Supriyanto. Kamangka Sarpan boten mangertos kadadosan ingkang sajatosipun antawis Supriyanto kaliyan Tilarsih. Mbok Sembol namung saged sesambat dhateng Gusti kang Maha Kuwaos saha boten kiyat ngampah tetesing waspa. Mbok Sembol prihatos dhateng kawontenanipun Tilarsih ingkang manahipun tatu njarem awit kenging

apus krama dening Supriyanto. Satemah rikala Sarpan duka mbok Sembol netesaken waspa awit rumaos sedhih.

Kajawi sedhih, *naif* ugi kalebet titikaning manungsa ingkang kalebet ing jinis manungsa *melankolis*. Sipat *naif* ugi saged dipunwastani bodho, kirang pengalaman, saha polos. Awit minangka wanodya saking dhusun, pengalamipun ugi cupen. Sipat *naif* ingkang langkung cetha saged dipuntingali wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Wangsulane Sembol ora katekan awit ndadak priya mau ngruket kenceng. Polahe kaya wedhus pucu. Mbijik-mbijik ngantiwanita mau rumangsa kewalahan. Kegawa rasa bingung, wedi, lan nikmat, Sembol bisane kandha lirih

“Mas panjenengan kok nekad ngaten?”

“Aku tansah ora bisa turu yen durung lakon ngeloni awakmu.”

Wanita mau tansaya bingung, ora ngerti apa sing bakal ditindake. (Danusubroto, 2002: 108)

Saking *data* ing nginggil sipat *naif* katingal rikala mbok Sembol rumaos bingung saha boten mangertos menapa ingkang badhe dipuntindakaken Wondo dhateng piyambakipun. Rikala Sembol dipunruket kenceng dening Wondo, mbok Sembol rumaos kewalahan awit tandangipun kados menda pucul, tansah mbijik-mbijik. Mbok Sembol rumaos bingung, ajrih saha nikmat satemah namung saged matur kanthi lirih bilih mas Wondo kok nekad kados mekaten. Rikala Wondo mangsuli pitakenan Sembol kanthi matur piyambakipun tansah boten saged sare menawi dereng klakon ngeloni Sembol. Awit dipunwangsuli makaten mbok Sembol malah tansaya bingung, boten mangertos menapa ingkang badhe dipuntindakaken.

3) **Manungsa Religius**

Minangka manungsa *religius*, mbok Sembol tansah ngugemi dhateng pranatan Jawi. Minangka tiyang dhusun mbok Sembol gadhah subosito ingkang inggil. Minangka abdi piyambakipun tansah hurmat dhateng bendaranipun. Mbok Sembol migunakaken basa krama kangge pirembagan dhateng bendaranipun. Kejawwi migunakaken basa krama, mbok Sembol ugi boten purun tumindak ingkang kaanggep boten sae.

“Yu kowe gelem mijeti cengelku sing kenceng iki?”

“Boten ngunjuk obat mawon?”

“Uwis nanging cengel iki rasane kenceng banget.”

“Mangke saru lho mas.”

“Ora papa gek pijetana!” (Danusubroto, 2002: 107)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Sembol gadhah subasita ingkang sae. Rikala Wondo nyuwun dhateng Sembol supados purun mijete cengelipun Sembol malah caos pamrayogi supados ngunjuk obat mawon. Sembol rumaos saru bilih piyambakipun mijeti cengelipun Wondo, putra bendaranipun. Tumidak ingkang kaanggep saru menika dipunwastani nranyak. Menawi Sembol wantun mijeti cengelipun Wondo, tumindak menika kalebet tumidak ingkang nranyak.

c. Sosilogis

Citra *sosiologis* paraga mbok Sembol ingkang kapanggihaken ing *novel* menika antawisipun *status sosial* saha pedamelan. *Status sosial* paraga mbok Sembol ingkang kapanggihaken ing *novel* menika minangka randha. Dene pedamelan paraga mbok Sembol antawisipun minangka abdi saha panampar sepet.

1) *Status Sosial*

Mbok Sembol kacitrakaken minangka wanodya ingkang *status sosial*-pun randha. Amargi garwanipun seda mbok Sembol lajeng dados randha. Bibar dipuntilar donya dening garwanipun, mbok Sembol lajeng kesah dhateng Jakarta kangge pados pangupa jiwa kangge putranipun kekalih, Sarpan kaliyan Sarpin.

Lungane Ngatini kang duwe peparab Sembol awit ditinggal mati bojone, kamangka Sarpan lan Sarpin durung umur. Bocah loro dititipake wong tuwane. Sembol melu Ngatiman, sedulure sing dadi supir. Ya Ngatiman sing nglantarake Sembol matemah bisa ngewula ana ing daleme pak Hendro. (Danusubroto, 2002: 105)

Data ing nginggil nedahaken bilih mbok Sembol dados randha amargi dipuntilar donya dening garwanipun. Awit putranipun kekalih taksih sami alit lajeng dipuntitipaken dhateng tiyang sepuhipun. Mbok Sembol lajeng kesah dhateng Jakarta ndherek Ngatiman. Lumantar Ngatiman mbok Sembol lajeng saged ngewula kaliyan pak Hendro. Minangka randha ingkang dados abdi, Mbok Sembol asring dipun-godha dening Wondo, putranipun pak Hendro, kados *data* ing ngandhap menika.

“Yu nggonmu dadi randha kuwi marga ditinggal mati, apa pegatan?”

“Semah kula pejah.”

“Wah mesakake banget. Kamangka, wong lanang tenane rumangsa begja duwe bojo manis kaya kowe.”

“Mas Wondo niku, ngendikane kok aneh-aneh.” (Danusubroto, 2002: 106)

Data ing nginggil nedahaken bilih Wondo nyuwun pirsa dhateng mbok Sembol perkawis anggenipun dados randha amargi pirakan menapa dipuntilar seda. Sembol mangsuli bilih semahipun pejah. Sembol lajeng mesakaken dhateng Sembol awit Sembol menika kalebet wanodya ingkang manis. Miturut Wondo priya menika rumaos begja menawi gadhah garwa manis kados Sembol.

2) Pedamelan

Wonten ing *novel* menika mbok Sembol kacitrakaen gadhah pedamelan minangka abdi saha minangka panampar sepet. Rikala dipuntilar donya dening garwanipun mbok Sembol lajeng kesah dhateng Jakarta, ngewula kaliyan pah Hendro dados abdi. Dene pedamelan minangka panampar sepet dipuntindakaken rikala mbok Sembol sampun sepuh.

Kambi ngusapi rambute anak wadon, wanita kuwi eling marang priya kang ngukir jiwa ragane Tilarsih. Pasuryane kang bagus katon gawang-gawang lan kabeh nate dilakoni, rumangsane kaya nembe wingi sore. Kamangka wektu wis puluhan taun kepungkur, nalika Sembol ngewula minangka abdi ana ing kampung Menteng, Jakarta.(Danusubroto,2002: 105)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala ngusapi rikmanipunTilarsih. Mbok Sembol kemutan dhateng priya ingkang sampun ngukir jiwa raganipun Tilarsih. Pasurynipun ingkang bagus katingal gawang-gawang saha sedaya ingkang nate dipuntindakaken. Mbok Sembol rumaos menapa ingkang dipunlampahi menika nembe kemawon. Kamangka sampun puluhan tahun kapengker, nalika Sembol ngewula dados abdi wonten ing kampung Menteng, Jakarta.

Minangka abdi, Sembol tansah ngladosi menapa ingkang dipunkajengaken dening bendaranipun. EmanipunWondo, minangka putra bendaranipun Sembol asring tumindak ingkang boten samesthinipun, kados *data* ing ngandhap menika.

Malah nate, nalika pak Hendro kaliyan karo adhine mas Wondo padha kondur menyang Sala, priya mau ngajak Sembol uru neng kamare. Sakawit mas Wondo uga arep dijak kondur, nanging dheweke wangsulan. “Aku tunggu omah wae bu, arep ujian.” “Yen ngana, kareben Ngatini sing ngladeni awakmu.” Ngendikane ibune. Sembol kang didhawuhi ngadeni panganane mas Wondo mung matur saguh.(Danusubroto, 2002: 109)

Data ing nginggil nedahaken bilih nalika pak Hendro sekaliyan kaliyan rayinipun sami kondur dhateng Sala, Wondo ngajak Sembol sare wonten ing kamaripun. Sakawit mas Wondo ugi dipunajak kondur, nanging boten purun kanthi pawadan badhe tengga griya amargi badhe ujian. Ibunipun lajeng pasrah dhateng Sembol supados ngladosi dhaharanipun mas Wondo. Sembol piyambak namung matur sagah.

Saking andharan menika minangka katingal bilih minangka abdi mbok Sembol gadhah tanggel jawab kangge ngladosi kabetahan kulawarga bendaranipun. Salah satunggalipun inggih ngladosi dhaharan. Nanging mbok Sembol ugi asring pikantuk tumindak ingkang boten samesthinipun saking bendaranipun. Kados andharan ing nginggil, kejawi ngladosi kabetahan dhaharan, mbok Sembol asring dipundadosaken *pelayan seksual*. Ing nginggil dipunandharaken bilih mbok Sembol dipunajak sare ing kamaripun Wondo. Wiwitanipun mbok Sembol boten purun nanging amargi dipunpeksa lajeng purun.

C. Ketidakadilan Gender Tumrap Paraga Wanodya ing Novel *Pisungsung Kang Wingit Anggitanipun Atas S. Danusubroto*

Ketidakadilan gender inggih menika tumindak ingkang boten saimbang adhedhasar alesan *gender*. *Ketidakadilan gender* ugi dipunsebat tumindak ingkang milihsih utawi beda-bedakaken tumrap satunggaling jinis *kelamin* tartamtu ingkang saged nuwuhaken *kesenjangan sosial*. Novel kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* menika pranyata taksih ngewrat maneka warni *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya. *Manifestasi*

ketidakadilan gender antawisipun inggih *subordinasi*, *marginalisasi*, *stereotip*, *kekerasan*, saha *beban ganda*.

Sinaosa paragatamaa wonten ing *novel* menika sanes wanodya, *ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya katingal kathah. Ing ngandhap menika badhe karembag *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap wanodya adhedhasar tabel *identifikasi ketidakadilan gender* ingkang sampun kaandharaken wonten ing perangan asil panaliten.

1. *Ketidakadilan gender* tumrap paraga Tilarsih

Awit kawontenanipun minangka putra saking kulawarga boten gadhah, Tilarsih asring pikantuk tumindak ingkang boten adil dening masarakat. Kawuwuhan miyos kanthi boten dipunmangertosi sinten bapanipun Tilarsih lajeng dipunsisihi dening masarakat. Kejawi makaten awit *predikat* minangka putra jadah, Tilarsih boten pikantuk kesempatan ingkang sami kangge nemtokaken jodho. Tilarsih minangka paraga wanodya ingkang paling kathah pikantuk *ketidakadilan gender* sae katindakaken dening priya menapa dene wanodya. *Manifestasi ketidakadilan gender* dhateng Tilarsih atawisipun *subordinasi*, *marginalisasi*, *stereotip*, *kekerasan* saha *beban ganda*.

1) *Subordinasi*

(1) *Kontrol priya dhateng wanodya*

Subordinasi inggih menika tumindak ingkang mapanaken drajating wanodya ing sangandhapipun priya. Wanodya minangka jalma ingkang *lemah* satemah dipunkuwaosi dening priya. Wanodya kadhang kala ugi rumaos bilih

dhiripun minangka *inferioripun* priya, kados panganggep bilih dhiripun boten pantes dipuntresnani dening priya ingkang sae, kados *data* ing ngandhap menika.

*“Mas Pri kula inggih eling menawi panjenengan tansah sae dhumateng kula lan asring mbelani awak kula. **Nanging....**”*

“Cukup!” wangsulane Supriyanto nyupet rembuge Tilarsih.

“Aku kepingin krungu apa awakmu gelem nampa katresnanku?”
(Danusubroto, 2002: 53)

Data wonten ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih saweg ngandharaken alesanipun dhateng Supriyanto. Tilarsih emut bilih Supriyanto tansah tumindak sae dhateng piyambakipun. Anggenipun ngandharaken alesanipun dereng rampung sampun dipuncandhet dening Supriyanto. Supriyanto namung badhe mangertos menapa Tilarsih purun nampi katresnanipun menapa boten. Saking andharan menika katingal bilih Supriyanto tresna sanget dhateng Tilarsih, nanging Tilarsih piyambak rumaos boten pantes dipuntresnani dening priya ingkang langkung inggil drajatipun. Wujud *subordinasi* saesipun ugi katingal saking *data* ing ngandhap menika.

Anggone andon katresnan nganti katog. Wong loro ora eling wektu kaya wektu lakune gangsar banget. Supriyanto dhewe rumangsa marem klakon ngregem payudarane kang weweg. Kegawa rasa tresna kang kliwat, wektu semana nganti Tilarsih kewetu kandhane.

“Kula namung pasrah mas. Mangga badhe dipunnapakaken.” Priya mau njegreg, eling yen nganti tumindak kang nerak susila cilakane bakal nemahi wirang.

“Aja Sih. Aja saiki. Mundhak ora apik. Kamangka aku durung bisa golek pangan dhewe.” (Danusubroto, 2002: 71)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala andon katresnan Tilarsih kawetu anggenipun matur. Awit raos tresna ingkang ageng Tilarsih sampun pasrah badhe dipun-napakaken. Wekdal semanten Supriyanto ingkang rumaos marem awit klakon ngregem payudaranipun Tilarsih boten sarujuk kaliyan ngendikanipun

Tilarsih. Miturut Supriyanto tumindak menika sampun katindakaken rumiyin awit badhe andadosaken boten sae. Supriyanto rumaos dereng saged pados pangupa jiwa piyambak.

Saking andharan menika katingal bilih Supriyanto nganggep bilih dhirinipun gadhah tanggel jawab tunggal dhateng wanodya minangka garwanipun. Ing sanes pihak prekawis menika minangka panganggep ingkang *stereotip* tumrap wanodya saha minangka wujud *subordinasi*. Saking andharan menika ugi saged dipunpendhet dudutan bilih wanodya tansah gumantung dhateng priya (garwa), kamangka sajatosipun bilih wanodya menika dipunparingi kesempatan kados dene priya, wanodya ugi saged mandhiri satemah boten gumantung dhateng tiyang sanes.

(2) Wanodya dipunanggep boten mitayani

Awit *fisik*-ipun ingkang *lemah*, wanodya lajeng dipunanggep boten mitayani. Panganggep menika lajeng andadosaken wanodya menika dipunanggep tansah betahaken priya minangka pamengku. Tilarsih ugi pikantuk tumindak *subordinasi* saking Sarpan. Rikala ningali calung, Sarpan masrahaken Tilarsih dhateng Supriyanto amargi badhe dipuntilar sanjan dening Sarpan.

Sarpan dhewe, wis keklumpuk dhuwit pirang-piraang minggu. Anggone buruh matun lan macul. Saklong didhelikake perlu kanggo pawitan main dhadhu. Mula nalika tekan papan tanggapan calung, bocah lanang kuwi kandha lirih.

“Mas Pri, aku titip Asih. Tak dolan sedhela neng kana.” Supriyanto mesem merga ngerti karepe. (Danusubroto, 2002: 67)

Data ing nginggil nedahaken bilih Sarpan sampun nglempaken arta pinten-pinten minggu. Anggenipun buruh matun saha macul saperangan dipundhelikaken kangge pawitan main dhadhu. Awit badhe dipuntilar main

dhadhu Tilarsih lajeng dipuntitipaken dhateng Supriyanto. Andharan menika nedahaken bilih Tilarsih dipunanggep boten mitayani satemah dipuntitipaken dhateng Supriyanto. Saking andharan menika saged dipunpendhet dudutan bilih priya dipunanggep saged dados pamengku tumrap wanodya. *Subordinasi* sanesipun ugi katingal saking *data* ing ngandhap menika.

Ngancik sawah Si Janur, ya kuwi papan pertelon tanggul, ndadak priya mau nyandhak tangane Tilarsih. Kang dicandhak kaget lan noleh.

“Wonten napa mas?”

“Awake dhewe mlaku ngetan sik.”

“Lho ngrika boten onten dhusun mas.”

“Aku ngerti nanging aku perlu arep ngomong.”

“Kula ajrih mas, mlampah ngrika sepen sanget.”

“Ana awaku, kowe apa ya wedi?” (Danusubroto, 2002: 69)

Data ing nginggil nedhaken bilih rikala dumugi sawah Si Janur, Supriyanto nyandhak astanipun Tilarsih. Tilarsih badhe dipunajak mlampah ngetan rumiyin. Tilarsih matur dhateng Supriyanto bilih perangan wetan menika boten wonten dhusun, nanging Supriyanto ngeyel awit badhe matur. Tilarsih rumaos ajrih awit mlampah mangetan menika sepen sanget, nanging Supriyanto matur menawi wonten piyambakipun menapa Tilarsih taksih ajrih.

Saking andharan menika katingal bilih Supriyanto rumaos saged dados pamengku kangge Tilarsih. Awit wanodya dipunanggep lemah, Supriyanto lajeng ngiyataken Tilarsih bilih boten prelu ajrih awit wonten piyambakipun. Tumidakipun Supriyanto menika kalebet ing *subordinasi*, awit Supriyanto rumaos sampun saged njagi Tilarsih saking bebaya ingkang badhe tuwuh.

(3) Panganggep jejodhoan kedah saimbang drajatipun

Wujud *subordinasi* sanesipun ugi kamanifestasekaken ing perkawis jejodhoan. Awit miyos kanthi bapa ingkang boten cetha, Tilarsih lajeng pikantuk

predikat putra jadah. Minangka putra jadah, Tilarsih boten dipunpetang dening masarakat. Masarakat taksih ngugemi pranatan ngengingi jejodhoan ingkang kedah saimbang drajatipun. Wanodya jadah dipunanggep minangka wanodya ingkang ina satemah boten pantes menawi gadhah sesambetan tresna kaliyan putranipun tiyang kacekapan.

*Miturut crita, nalika mbok Sembol nglairake jabang bayi mau kang ngrengkuh lan mitulungi uga bu Sastrosudarmo sing putrane dhewe nembe umur wetara karo tengah taun. Malah anggone babaran neng pawone bu Sastrosudarmo ditangani mbah Juwog, dhukun bayi kang mbiyen misuwur banget. **Tenane Tilarsih kalebu prawan jadah. Wanita kang wiwit lair kepetung tanpa aji. Mesthi arang banget kulawarga kang rumangsa becik gelem ngepek mantu prawan jadah.** (Danusubroto, 2002: 48)*

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala Tilarsih miyos, ingkang ngrengkuh bu Sastrosudarmo. Anggenipun miyos ugi wonten ing pawonipun mbok Sastra kanthi dipuntangani dening mbah Juwog. Awit boten dipunmangertosi sinten bapanipun, Tilarsih lajeng kalebet prawan jadah. Prawan jadah menika kalebet wanodya ingkang wiwit miyos boten gadhah pangaji. Arang sanget kulawarga ingkang rumaos becik purun mundhut mantu prawan jadah. Saking menika katingal bilih Tilarsih wiwit alit sampun dados sirikan, awit dipunanggep boten gadhah pangaji. Tilarsih kaanggep ina, satemah boten wonten tiyang ingkang purun nyuwun mantu, kados *data* ing ngandhap menika.

Sarpan sing nalika semana wis rada nalar, rumangsa ketotog. Atine trenyuh. nalika urip neng ndesa, Asih pancen kaya kanggo sirikan. Wong tuwa neng ndesane, padha ora gelem apek mantu. Marga wanita kuwi kepetung bocah jadah. (Danusubroto, 2002: 122)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala gesang wonten dhusun Tilarsih dados sirikan. Tiyang sepuh ing dhusunipun sami boten kersa mundhut mantu

awit Tilarsih kalebet putra jadah. Wanodya ingkang dados putra jadah dipunanggep ina satemah dipunanggep boten pantes dipundadosaken mantu awit badhe ndadosaken sial.

Awit saking tumindakipun tiyang sepuh ingkang boten tanggel jawab, Tilarsih lajeng sengsara. *Predikat* minangka putra jadah dadosaken Tilarsi dados sirikan. Norma ingkang dipunugemi dening masarakat pranyata minangka dhasar *subordinasi* dhateng Tilarsih. Panganggep jejodhoan ingkang kedah saimbang drajatipun dadosaken Tilarsih boten pikantuk *hak* ingkang sami. Tumrap priya ingkang gadhah drajat ingkang inggil tamtu badhe nemahi kangelan menawi krama kaliyan prawan jadah, kados *data* ing ngandhap menika.

“Yen kawontenan kaya ngana becike piye kang?”

“Angel anggonku arep matur. Awit yen tata lair, antarane mas Pri kambi Asih kuwi kaya dene bumi karo langit. Upama njenengan nekad, mesthi bakal pedhot sesambungan karo kulawarga. Kabeh rumangsa wirang. Ingatase putrane bu Sastro kok trima ngrabeni anake mbok Sembol.”
(Danusubroto, 2002: 185)

Saking *data* ing nginggil katingal bilih Jahro gadhah pamanggih bilih antawisipun Supriyanto saha Tilarsih menawi katingali saking tata lahir beda, menawi Supriyanto nekad krama kaliyan Tilarsih, sesambungan kaliyan kulawarga badhe pedhot. Sedaya rumaos wirang awit putranipun bu Sastro trima krama kaliyan putrane mbok Sembol. Satemah saged kapendhet dudutan bilih Tilarsih dipunsubordinasi.

Panganggep bilih jejodhoan kedah saimbang drajatipun taksih dipunugemi dening masarakat. Amargi namung saderma putranipun mbok Sembol, Tilarsih boten pantes menawi dipunsuwun dados garwa dening Supriyanto. Supriyanto minangka putranipun tiyang ingkang gadhah drajat ingkang inggil badhe nemahi

kangelan menawi krama kaliyan Tilarsih. Menawi Supriyanto nekad krama kaliyan Tilarsih, sesambungan kaliyan kulawarga badhe pedhot. Krama kaliyan wanodya ingkang boten saimbang drajatipun badhe dadosaken wirangipun kulawarga.

Sajatosipun prekawis putra jadah ingkang dipunsiriki menika ugi dipunlampahi dening priya. Priya ingkang kalebet putra jadah ugi asring boten dipunpetang saha dipunanggep ina dening masarakat, kados dene prekawis prawan jadah ing *novel* menika. Wanodya ingkang kalebet ing golongan masarakat ingkang tamtu boten badhe pados garwa putra jadah. Wonten ing *novel* menika panganggep ina tumrap putra jadah satemah boten pantes pikantuk priya ingkang langkung inggil drajatipun kaleres dipunlampahi dening Tilarsih. Prekawis menika kalebet wonten ing *subordinasi* awit Tilarsih lajeng boten gadhah *hak* ingkang sami kados dene wanodya umumipun, nanging kedah dipunmangertosi bilih panganggep ina tumrap putra jadah menika ugi dipuntrapaken dhateng priya.

(4) Wandoya tugasipun ngladosi garwa saha putra

Kejawi menika wujud *subordinasi* sanes inggih panggagep wanodya ingkang kuwajibanipun ngladosi garwa. Panganggep menika minangka wujud *subordinasi* priya dhateng wanodya. Kados sampun dados kodrat bilih wanodya ingkang sampun krama menika gadhah jejibahan ngladosi garwa, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Tenan Sih, aku tresna marang awakmu. Malah mbesuk, upama aku wis nyambut gawe, awakmu mesthi bakal tak gawa. Ndak jak urip bareng bebarengan. Ngladeni anakku.”

“Putra panjenengan ingkang pundi?”

“Ya sing karo kowe.” Wangsulane Supriyanto kambi gumuyu lan banjur ngarasi raine prawan mau, nganti Tilarsih glagepen awit angel anggone hambegan.

“Rak gelem ta ngladeni aku, minangka bojo?” (Danusubroto, 2002: 71)

Data ing nginggil nedahaken bilh Supriyanto kepengin ngajak Tilarsih gesang sesarengan menawi Supriyanto sampun nyambut damel. Tilarsih kasuwun supados ngladosi putranipun, inggih putranipun Supriyanto kaliyan Tilarsih. Kajawi makaten Supriyanto ugi nyuwun dhateng Tilarsih supados purun ngladosi piyambakipun minangka garwa. Saking menika katingal bilih Tilarsih dipunsubordinasi dening Supriyanto kanthi nyuwun supados purun ngladosi putra saha piyambakipun minangka garwa. Supriyanto gadhah *otoritas* ingkang ageng kangge ngendhalekaken Tilarsih.

(5) Wontenipun watesan umur tartamtu tumrap wanodya kangge krama

Wujud *subordinasi* sanes dhateng Tilarsih ugi katindakaken dening para wanodya. Panganggep bilih wontenipun watesan yuswa tartamu kangge palakrama andadosaken wanodya tansah dipunsubordinasi. Wanodya ingkang anggenipun palakrama kasep mangsa dados bahan cariyos dening para tiyang. Satemah tiyang badhe cawe-cawe tumrap wanodya ingkang anggenipun krama kasep mangsa. Nanging sajatosipun tumindak menika kalebet *subordinasi* dhateng wanodya, kados *data* ing ngandhap menika.

“Lha pripun sanjange empun wongsal-wangsul onten sing nakoke, inggih tetep dereng purun.”

“Njuk arep nunggu apa? Bakulan jare wis wasis. Malah saiki pinter njahit barang.”

“Boten ngertos. Wau dalu kula keloni kalih kula takeni inggih sanjang taksih remen momong awak.”

“Mbok kok kandhani, supaya aja nganti ketuwan. Mesake cah ayu-ayu kok kaya wong nglokro.” (Danusubroto, 2002: 74)

Data ing nginggil nedahaken bilih bu Sastro kaliyan mbok Sembol nembe ngendikakaken Tilarsih. Tilarsih wongsal-wangsul dipunsuwuni pirsu tetep dereng purun, kanthi alesan taksih remen momong awak. Bu Sastro lajeng ndhawuhi mbok Sembol supados ngendikani Tilarsih supados anggenipun krama boten kasep. Saking menika katingal bilih Tilarsih dipunsubordinasi. Wontenipun kapitadosan bilih wanodya ingkang anggenipun krama kasep menika boten sae, awit kalebet prawan ingkang boten pajeng. Kapitadosan menika andadosaken wanodya boten saged kanthi mardika nemtokaken pilihan gesangipun. Dene priya gadhah kamardikan nemtokaken kapan badhe krama, kados *data* ing ngandhap menika.

“Sih aku samar yen anggonmu milih wong lanang malah kleru. Bebasan pilih-pilih tebu ora kepener boleren.”

“Aku ora milih yu. Jodho kuwi Gusti piyambak sing bakal maringi. Anggonku durung gelem omah-omah awit cethane isih seneng urip ijen. Ora marga kudu milih wong kang tak pandeng ngluwihi ketimbang liyane.”

“Bener, nanging umur manungsa ki ora bisa kok ndeg. Tambah dinane, saya tuwa umure. Kamangka wong wadon kuwi kaya dagangan lombok. Yen ketuwan, ora tansaya larang regane, nanging bisa kedhunan rega awit sing tuku samar yen enggal bosok. Seje karo wong lanang, daya dagangan klapa. Tansaya tuwa umur lan nalare tambah larang regane, awit yen kaya klapa kuwi akeh lengane.” (Danusubroto, 2002: 123)

Data ing nginggil nedahaken bilih mbakyunipun Tilarsih saweg caos pitutur. Mbakyunipun ipe samar dhateng Tilarsih ingkang dereng purun krama. Mbakyunipun nginten bilih Tilarsih milih-milih priya. Tilarsih piyambak boten rumaos milih-milih priya, piyambakipun pitados bilih jodho menika Gusti ingkang badhe maringi. Mbakyunipun ngandharaken bilih umur manungsa menika boten saged dipun-ndheg, tambah dinten saya sepuh. Mbakyunipun ugi caos gambaran bilih wanodya menika kados dagangan lombok. Menawi ketuwan,

boten saya awis reginipun, nanging saged saya mandhap reginipun awit ingkang tumbas samar badhe enggal bosok. Kosok wangsulipun, bilih priya menika kados dagangan klapa. Saya sepuh umur saha nalaripun saya awis reginipun, awit menawi klapa menika saya kathah lisahipun.

Saking menika katingal bilih antawisipun priya kaliyan wanodya boten gadhah *kesempatan* ingkang sami. Wanodya kados dipunwatesi umuripun kangge krama. Awit wanodya ingkang kasep umuripun badhe boten pajeng, seje kaliyan priya ingkang langkung sepuh saya awis reginipun. Wanodya ingkang kasep umuripun saya boten *produktif*, dene priya langkung sepuh langkung mateng nalaripun. Saking andharan menika katingal bilih wanodya tansah dipunsubordinasi.

Prekawis kasep anggenipun krama kados ing nginggil sajatosipun ugi *berlaku* kangge priya. Priya ingkang kasep umuripun kangge krama ugi asring dipunanggep jaka kasep. Tuladhanipun priya ingkang sampun diwasa umuripun ananging dereng enggal krama ugi badhe dipunrimuk supados enggal krama supados boten dados jaka kasep. Prekawis menika ugi andadosaken priya dipunparingi *cap* bilih priya menika boten pajeng kados dene wanodya. Sajatosipun panganggep menika ngrugekaken wanodya menapa dene priya.

(6) Upiya kangge ngrimuk wanodya supados purun krama

Tilarsih ninangka wanodya, tansah dipuntemtokaken tumindakipun. Perkawis jejodhoan, Tilarsih boten gadhah kamardikan kangge nemtokaken. Awit dipunanggep boten saged ngrampungaken perkawisipun, Sarpan nyuwun tulung

dhateng Supriyanto supados ngrimuk Tilarsih supados enggal krama, kados *data* ing ngandhap menika.

“Sakawit aku ngira, rawuhmu mrene bisa maringi bantuan marang aku ngrerimuk Asih supaya enggal gelem rabi. Coba ta, sing nate nembung tak sawang priya sing mitayani. Contone mas Darno, mandhor pasar kene. Wagiyo, juragan wedhus. Kirman sing duwe toko cedhak stasiun kene. Kok Asih tetep wangkot durung gelem. (Danusubroto, 2002: 76)

Data ing nginggil nedahaken bilih Sarpan nyuwun tulung dhateng Supriyanto supados paring pambiyantu kangge ngrimuk Tilarsih supados enggal krama. Sarpan rumaos bilih priya ingkang nate nembung Tilarsih menika kalebet priya ingkang mitayani, nanging Tilarsih tetep puguh dereng purun krama. Saking andharan menika saged dipunmangertosi bilih Sarpan gadhah panganggep bilih wanodya menika masthi purun kaliyan priya ingkang mitayani ing babagan bandha. Tilarsih gadhah pamanggih sanes bab *prinsip* ingkang dipunugemi.

Amargi Tilarsih dereng purun krama, Sarpan gadhah pepinginan badhe ngrimuk Tilarsih supados enggal krama. Tumindakipun Sarpan menika kalebet *subordinasi* awit tumindak menika boten maringi kamardikan tumrap wanodya kangge nemtokaken *masa depan*-ipun. Kanthi dipunrimuk supados purun krama, Tilarsih sajatosipun sampun dipunkedhalekaken dening priya.

(7) Krama kanthi ukuran bandha

Wujud *subordinasi* sanes ugi katingal saking panganggep bilih wanodya menika gumantung kaliyan bandhanipun priya. Panganggep bilih wanodya gadhah tanggel jawab pedomelan *domestik*, andadosaken *stereotip* bilih wanodya tansah gumantung dhateng priya. Masarakat asring gadhah pamanggih ingkang lepat satemah andadosaken satunggaling *penilaian* bilih wanodya tansah remen

dhateng priya ingkang kacekapan bandha. Kanthi bandha ingkang dipungadhahi, priya saged nyekapi sedaya ingkang dipunbetahaken dening wanodya. kawontenan makaten saged dipunmangertosi saking *data* ing ngandhap menika.

“Sih tenane kowe ki niyat golek bojo sing kaya ngapa?” Pitakone Panti marga judheg.

“Ya nggolek wong lanang sing cocok karo ati lan rasaku.”

“Mas Darno ki kurang apa? Dhasare pegawe, isih jaka gek anake wong cukup.”

“Kanggoku, bebojoan kuwi dudu kaya mengkana ukurane. Ukuranku, wong kuwi kudu cocok karo atiku.”

“Kowe pancen edan kok Sih.” Kandhane yu Ngadinem sing dhasar janganan neng mburine Tilarsih.

‘Mbiyen karo mas Karso ora gelem. Mas Karso kae ala-ala sugihe kliwat. Aku nganti isin dadi dolop kok cabar.’ (Danusubroto, 2002: 97)

Data ing nginggil nedahaken bilih Panti saha Ngadinem gadhah *pandhangan* bilih sedaya wanodya menika tansah gumantung kaliyan bandhanipun priya. Panti manggihaken bilih mas Darno menika priya ingkang boten kurang menapa-menapa. Dhasar sampun dados pegawe, taksih jaka ugi minangka putranipun tiyang cekap. Sinaosa makaten Tilarsih boten sarujuk kaliyan pamanggihipun Panti. Tilarsih gadhah *prinsip* bilih dhasar bebojoan menika sanes pangkat, drajat saha bandha, nanging tiyang ingkang jumbuh kaliyan manah saha raosipun. Dene Ngadinem ngandharaken bilih Tilarsih boten waras, awit gadhah pamanggih inggih aeng. Kaliyan mas Karso Tilarsih ugi boten, kamangka sinaosa ala nanging sugih sanget. Tilarsih panci boten kalebet wanodya ingkang gampil kepencut dhateng priya ingkang gadhah bandha ingkang kathah.

2) *Marginalisasi*

Marginalisasi inggih menika salah satunggaling wujud *ketidakaadilan gender* kanthi matesi tumindakipun wanodya. *Marginalisasi* ingkang katindakaken dhateng Tilarsih awujud kawin peksan. Sarpan kanthi sedaya cara ngrimuk Tilarsih supados purun krama kaliyan Darno, kamangka Tilarsih boten gadhah raos tresna dhateng Darno. Tilarsih boten saged selak, kanthi kapeksa piyambakipun nampi panglamaripun Darno, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Senajan mengkana, Sarpan nduwe petung liya. Upama klakon Tilarsih rabi karo mas Darno, saora-orane bisa ngunggahake drajate keluarga. Bebasan bisa mikul dhuwur sanak sedulure kang nganti saiki isih kepetung wong asor. Apa maneh kabare priya mau ora suwe bakal kaangkat dadi mantri pasar, mesthi pawongan ing tanah klairane yen ngerti bakal duwe rasa gelem ngajeni. Seprana-seprene wong lanang kuwi rumangsa tansah ora kaanggep. Yen pinuju mulih lan crita bab perjuangane neng Sitinggil, pawongan kang ngrungokake katon padha mencap-mencep. Kepara dianggep tukang umuk. Malah nate kang bayan Japan, kanthi cetha kandha.

“Uwong ki aja kegedhen omong, mundhak atine kerubuhan swarane dhewe.”

*Rumangsa wong asor, Sarpan trima meneng. Awit jrone batin percaya, saupama nekad diwangsul, pawongan kana bakal ngewangi bayan Japan. Batin krasa lara. Saupama klakon Tilarsih dadi bojone mantri pasar, dheweke percaya pawongan ing desane bakal wiwit ngandel marang omongane. Wiwit ngajeni. Kanggo Sarpan usah supaya rada kajen sithik wae nyatane ngrekasa banget. Urip kawit lair nganti tekan tuwa persasat luwih aji godhong jati aking. **Marga kawontenan mau, Sarpan nekad arep meksa adhine supaya tetep gelem dirabi mas Darno.** Ngenani sipate mas Darno sing tenane kurang mranani ati, bisa katutup lan dheweke percaya wong desane ora bakal ngerti. (Danusubroto, 2002: 187-188)*

Data ig nginggil nedahaken bilih Tilarsih dipunpeksa dening Sarpan supados purun nampi panglamaripun Darno kanthi ancas badhe ngangkat drajat kulawarga. Sinaosa Darno remen ngegungaken bandha tiyang sepuh saha gampil ngina dhateng sesami manungsa, Sarpan gadhah petung sanes. Upami Tilarsih

klakon krama kaliyan Darno, sabotenipun saged ngangkat drajat kulawarga, awit kulawarganipun Tilarsih taksih kalebet tiyang asor. Kabaripun Darno boten dangun badhe dipunangkat dados mantri peken. Tiyang ing tanah klairanipun menawi mangertos tamtu badhe gadhah raos purun ngajeni. Sarpan rumaos bilih piyambakipun tansah boten dipunajeni. Menawi wangsul dhateng papan klairanipun lajeng criyos perjuanganipun ing Sitinggil asring dipunpaido kepara dipunanggep umuk. Awit rumaos sakit manahipun Sarpan gadhah pangakah menawi klakon Tilarsih dados garwanipun mantri peken, piyambakipun pitados bilih tiyang ing dhusunipun badhe wiwit ngajeni. Kawontenan menika andadosaken Sarpan lajeng nekad badhe meksa Tilarsih supados puru dados garwanipun Darno.

Tumindakipun Sarpan menika kalebet *marginalisasi* awit matesi tumindakipun Tilarsih, mliginipun bab jejodhoan. Sarpan meksa Tilarsih supados purun krama kaliyan Darno kanthi pangakah saged ngangkat drajat kulawarga. Sarpan boten nate nggatosaken kados pundi raos manahipun Tilarsih. Sajatosipun Tilarsih boten gadhah raos tresna dhateng Darno, awit Tilarsih namung tresna dhateng Supriyanto. Nanging awit asring dipunpeksa dening Sarpan saha garwanipun, dangu-dangu Tilarsih lajeng purun. Minangka adhi Tilarsih boten gadhah kamardikan kangge nemtokaken pilihanipun. Sarpan tansah nemtokaken tumindakipun Tilarsih. Kathi makaten saged kapendhet dudutan bilih Tilarsih pikantuk *ketidakadilan gender* awujud *marginalisasi* kanthi kawin peksan.

Pranyata kupiya kangge meksa Tilarsih supados purun krama kaliyan Darno katindakaken kanthi maneka warni cara. Kejawi paring pitutur saben

wonten wekdal sela, Sarpan saha garwanipun ugi nyuwun pitulungan dhateng dhukun ingkang kaanggep sekti, kados *data* ing ngandhap menika.

Anggone ngandhani prasasat saben dina, waton ana wektu sela. Kamangka saben arep rembugan, Sarpan tansah nggawa sangu saka wong tuwa. Yen dudu Sarpan dhewe kang nggolek, mas Darno kang ngudug uga ngupaya sarate. Persasat, kembang menyang akehe tanpa takeran saperlu nelukake atine wanita mau. Suwuk lan sembur ora kendhat, isih kawuwuhan banyu kang kaisi rapal sabendina mesthi kaombe. Bojone Sarpan pancen prigel nyampurake banyu saka wong tuwa titipane mas Darno. Mula nalika Tilarsih kepepet lan gelem ngiyani rembug, Sarpan lan bojone bungah awit rumangsa asil. (Danusubroto, 2002: 235)

Data ing nginggil nedahaken bilih anggenipun paring pitutur dhateng Tilarsih prasasat saben dinten, uger wonten wekdal sela. Kamangka ugeripun badhe rembagan Sarpan tansah ambekta sangu saking tiyang sepuh. Menawi sanes Sarpan piyambak ingkang pados ugi Darno ingkang ngupiyakaken saratipun. Sekar saha menyah kathahipun boten mupakat kangge nelukaken manahipun Tilarsih. Suwuk saha sembur boten kendhat, taksih kawuwuhan toya ingkang dipunisi rapal saben dinten mesthi kaunjukaken. Garwanipun Sarpan kanthi prigel nyampuraken toya saking tiyang sepuh kitunanipun mas Darno. Mila rikala Tilarsih sampun kepepet saha nyagahi rembag, Sarpan saha garwanipun bungah awit rumaos asil.

Saking andharan ing nginggil upiya kangge meksa Tilarsih supados purun dados garwanipun Darno minangka wujud *marginalisasi*. Tilarsih tansah dipunpeksa supados purun krama kaliyan Darno kanthi maneka warni cara. Awit dipunsengkuyung dening pitulungan saking tiyang sepuh (dhukun), Tilarsih boten saged selak. Sinaosa boten gadhah raos tresna, Tilarsih kanthi kepeksa purun

nampi Darno saha purun dados garwanipun. Saking andharan menika katingal bilih Tilarsih boten gadhah kamardikan kangge nemtokaken pilihanipun.

3) *Stereotip*

Stereotip inggih menika salah satunggaling wujud *ketidakadilan gender* kanthi paring *pelabelan negatif* dhateng wanodya. Wontenipun *stereotip* wanodya ingkang sulistya lajeng andadosaken satunggaling panganggep bilih kasulistyan wanodya asring andadosaken priya kagodha. Kahahan makaten tamtu ngrugekaken tumrap wanodya, awit wanodya dipundakwa minangka tiyang ingkang remen nggodha priya.

Stereotip wanodya minangka jalma ingkang gadhah daya kangge ngrangsang nepsu priya ugi kacitrakaken dhateng paraga Tilarsih. Tilarsih kagambaraken minangka wanodya ingkang sulistya saha gadhah badan ingkang sampurna. Nanging kaendahan badan menika kacitrakaken minangka daya ingkang saged ngrangsang nepsu priya. Wonten ing *novel* menika priya ingkang kepencut dhateng kaendahan raganipun Tilarsih inggih menika Supriyanto.

Kamangka sanajan prawan ndesa nanging kepetung ayu rupane. Pakulitane kuning resik, gulu dawa ngulan-ulan, kasangga awak kan pancen weweg. Upama Tilarsih anake wong sugih mesthi tansah gawe gawoke priya kang nyawang. Marga bisa karengga sandhangan kang edi peni. Apa maneh, Tilarsih duwe irung kang ngrungih lan polatan kang sumeh kebak esem. Untu siji kang gingsul bisa ndadekake priya kang weruh guyune lara wuyung. (Danusubroto, 2002: 46-47)

Data ing nginggil nedahaken bilih Tilarsih kalebet wanodya ingkang sulistya, sinaosa namung prawan dhusun. Tilarsih gadhah pakulitan ingkang kuning resik, jangga ingkang panjang ngulan-ulan kasangga badan ingkang weweg. Upami Tilarsih putranipun tiyang sugih masthi tansah andadosaken

gawokipun priya ingkang sumerep awit saged karengga sandhangan ingkang edi peni. Kejawi menika Tilarsih ugi gadhang irung ingkang ngrungih saha polatan ingkang sumeh kebak esem. Waja satunggal ingkang gingsul muwuhi manisipun satemah saged andadosaken priya ingkang priksa gumujengipun badhe gerah wuyung.

Saking andharan menika katingal bilih wontenipun panganggep bilih kaendahan wanodya saged andadosaken priya kagodha. Tilarsih kalebet wanodya ingkang sulistya sinaosa namung prawan dhusun. Kasebataken upami Tilarsih minangka putranipun tiyang sugih lajeng saged karengga sandhangan ingkang edi peni badhe andadosaken ngungun priyang ingkang priksa kasulistyanipun Tilarsih. Kejawi menika Tilarsih ugi kalebet wanodya ingkang manis, awit gadhah waja ingkang gingsul satemah menawi gumujeng badhe andadosaken priya ingkang priksa badhe gerah wuyung. Saking menika saged kapendhet dudutan bilih taksih wonten panganggep bilih kasulistyan wanodya menika asring andadosaken priya kagodha.

Wontenipun *stereotip* bilih kasulistyan wanodya saged andadosaken priya kagodha pranyata saged andadosaken wanodya minangka korban *pelecehan seksual*. Wanodya asring dipunlepataken bilih wonten tumindak ingkang boten samesthinipun ingkang katindakaken dening priya. Kamangka boten sedaya tumindak *asusila* menika kasebabaken dening wanodya. Nanging panganggep bilih wanodya remen nggodha priya menika sampun dados pathokan masarakat satemah wanodya asring dipunlepataken.

“Sing damel niku simbok lho.”

“Ora percaya, cetha kowe sing adang ngana.”

Tilarsih mung mesem, pipi kang dhekik katon muwuhi manise. Kawontenan mengkana kaya mbethot atine jaka kang wiwit brahi. Nganti dhadhane krasa seseg lan bingung arep tumindak apa supaya bisa nyedhaki Tilarsih. Wusana, Supriyanto kang wektu semana kaya ilang pamikire nekad ngandeg lan nyedhaki Tilarsih. "Lungguh ngamben wae." Kandhane kambi nyadhak tangane prawan mau. (Danusubroto, 2002: 50)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala Supriyanto ngeyel menawi lemper ingkang dipundang menika damelanipun Tilarsih, Tilarsih namung mesem. Esemipun Tilarsih ingkang manis andadosaken manahipun Supriyanto katarik awit brahinipun tuwuh. Amargi rumaos katarik dhateng kasulistyanipun Tilarsih Supriyanto badhe pados cara kangge nyaketi Tilarsih. Saking andharan menika katingal bilih kasulistyan wanodya asring nuwuhkaen brahinipun priya. Kamangka sajatosipun boten kados makaten. Tilarsih boten kanthi sengaja kangge nggodha Supriyanto, nanging awit Supriyanto boten saged ngendhalekaken nepsunipun.

4) Kekerasan

Kekerasan ingkang katindakaken dhateng paraga Tilarsih wonten ing *novel* menika awujud *kekerasan seksual* saha *kekerasan emosional*.

(1) Kekerasan Seksual

Kekerasan seksual inggih menika tumindak *seksual* ingkang katindakaken dening priya dhateng wanodya ingkang andadosaken katunan tumrap wanodya. Tilarsih asring pikantuk *kekerasan seksual* saking Supriyanto, priya ingkang tresna dhateng Tilarsih. *Kekerasan seksual* ingkang dipunalami dening Tilarsih saged dipunmangertosi saking *data* ing ngandhap menika.

Tilarsih mung mesem, pipine kang dhekik katon muwuhi manise. Kawontenan mangkana, kaya mbethot atine jaka kang wiwit brai. Nganti

dhadhane krasa seseg lan bingung arep tumindak apa supaya bisa nyedhaki Tilarsih. Wusana, Supriyanto kang wektu semana kaya ilang pamikire nekad ngadeg lan nyedhaki.

“Lungguh ngamben wae.” Kandhane kambi nyandhak tangane prawan mau. Kang dicandhak kaya kaweden, saya ndhepipis lungguhe nganti Supriyanto kepeksa ndhodhok. Tilarsih ngumpetake rai lan kupinge katon abang ngetirah ngengken pikir kang ora karuwan. (Danusubroto, 2002: 50-51)

Data ing nginggil nedahaken bilih Supriyanto kagodha dening esempun Tilarsih ingkang manis. Kawontenan makaten andadosaken Supriyanto seseg saha bingung kados pundi anggenipun nyaketi Tilarsih. Supriyanto ingkang ical pamikiranipun kanthi nekad jumeneng saha nyaketi Tilarsih. Supriyanto meksa Tilarsih supados purun lenggah wonten ing amben. Anggenipun Supriyanto meksa kanthi nyandhak astanipun Tilarsih. Tilarsih rumaos ajrih satemah anggenipun lenggah saya ndhepipis. Tilarsih ngumpetaken rainipun, kupingipun katingah abrit ngetirah amargi ngengken pikir ikang boten karuwan.

Kekerasan ing nginggil menika minangka wujud *kekerasan seksual*, awit tumindakipun Supriyanto nyandhak astanipun Tilarsih supados purun lenggah amben ngewrat *unsur kehendak seksual*. Kasebat *kekerasan* awit boten wonten karilan saha ijin saking Tilarsih. Anggenipun boten rila katingal saking tumindak Tilarsih ingkang lenggahipun katingaal saya ndhepipis. Kajawi menika Tilarsih ugi ngumpetaken rainipun, kuping katingal abrit ngetirah awit ngengken pikir ingkang boten karuwan. Wujud *kekerasan seksual* sanesipun ugi katingal wonten *data* ing ngandhap menika.

*Supriyanto dhewe katon tambah **nekad ngarasi rambute prawan mau.***

“Sampun ngaten mas. Saru.”

Tumrap Supriyanto tembung mau keprungu ngayut-ayut, nuwuhake ati wuwuh nggobe geterater. (Danusubroto, 2002: 51)

Data ing nginggil nedahaken bilih kanthi nekad Supriyanto ngarasi rikmanipun Tilarsih tanpa ijin saha raos lila legawa. Anggenipun Tilarsih boten rila katingal saking tumindakipun Tilarsih menging Supriyanto. Tumrap Tilarsih tumindakipun Supriyanto menika kalebet tumindak ingkang saru. Nanging miturut Supriyanto pamengingipun Tilarsih menika malah kapireng ngayut-ayut saha andadosaken manahipun saya geterater. Tumindakipun Supriyanto menika kalebet *kekerasan seksual* awit Tilarsih kaliyan Supriyanto menika dereng krama, nanging Supriyanto sampun tumindak nekad kados dene kaliyan garwanipun. Kejawi menika Tilarsih minangka korban ugi boten rila menawi rikmanipun dipunarasi dening Supriyanto. *Kekerasan seksual* sanesipun ugi katindakaken kanthi ngarasi lathinipun Tilarsih kanthi nekad, kados *data* ing ngandhap menika.

Wektu semana Supriyanto wani nyandhak pundhake prawan kuwi banjur ngarasi lathine sakatoge. Awit kaya kaget, Tilarsih gumeter lan ragane nglumpruk kambi sirahé sumendhe kaya tanpa daya. Jaka kuwi braine saya nenteng. Prawan ndesa sing ayu rupane mau nekad kaglandhang supaya mlebu kamare. (Danusubroto, 2002: 53)

Kajawi nekad ngrasi rikmanipun Tilarsih, Supriyanto ugi wantun nyandhak pundhakistanipun Tilarsih kanthi boten mawi ijin saking Tilarsih. Supriyanto lajeng ngarasi lathinipun Tilarsih. Tilarsih kaget dhateng tumindakipun Supriyanto, piyambakistanipun gumeter badanipun, raganipun kados boten gadhah daya. Supriyanto piyambak boten saged ngendhalekaken nepsunipun, Tilarsih nekad dipunbekta dhateng kamaripun Supriyanto. Tumindakipun Supriyanto ingkan tansah nekad nyandhak pundhakistanipun Tilarsih saha ngarasi lathinipun kalebet *kekerasan seksual*, awit tumindakipun katindakaken kanthi nekad, boten mawi pasarujukan saking Tilarsih.

(2) *Kekerasan Emosional*

Wujud *kekerasan emosional* menika antawisipun ngawonaken, ngasoraken, ngancam minangka sarana kangge meksa saha *mengisolasi* tumindakipun wanodya. *Kekerasan emosional* menika kanthi langsung nglibataken kawontenan *psikologis* wanodya minangka korban. Wujud *kekerasan emosional* dhateng Tilarsih saged katingal saking pethikan *data* ing ngandhap menika.

Priya kuwi uga nuli eling, wetara rong wulan saka tekane Ningsih ana omahe. Tilarsih nuli gelem dirabi Tugiman lan padha lunga transmigrasi. Saiki nembe krasa, apa ya prawan mau rumangsa tanpa guna nunggu awake kang wis cetha mblenjani janji? Banjur kaya ngapa gempaling atine Tilarsih? Tansaya karanta-ranta maneh, bareng krungu yen dheweke ora rukun karo bojo. Mesthi wektu semana, anggone gelem nampa lamarane Tugiman mung kegawa kebrang atine. (Danusubroto, 2002: 72)

Data ing nginggil nedahaken bilih Supriyanto emut watawis kalih wulan saking rawuhipun Ningsih dhateng griyanipun, Tilarsih lajeng purun krama kaliyan Tugiman. Supriyanto nginten menapa Tilarsih rumaos tanpa guna nengga priya ingkang sampun cetha mblejani janji. Supriyanto nggambarake kados pundi gempalipun manah Tilarsih, langkung karanta-ranta malih mireng menawi Tilarsih boten rukun kaliyan garwanipun. Supriyanto rumaos anggenipun Tilarsih nampi lamaranipun Tugiman awit kebrang manahipun.

Krungu critane anak lanang, mbok Sembol katon njegreg. Marga sejatine wong tuwa kuwi ngerti yen mbiyen ing antarane Supriyanto karo Tilarsih duwe sesambungan tresna. Mbokmenawa marga lara ati, Tilarsih nganti ora gelem omong karo priya mau. Ngertine randha kuwi yen bocah loro padha duwe sesambungan tresna, marga biyen Tilarsih sithik-sithik nyritakake Supriyanto. Nalika priya mau nggawa kanca bocah wadon saka Semarang lan Tilarsih meruhi, bengine klakon nangis sewengi natas. Mbok Sembol sing ngerti kawontenane anake, uga melu nangis. (Danusubroto, 2002: 104)

Data ing nginggil nedahaken bilih sajatosipun Tilarsih kaliyan Supriyanto gadhah sesambetan tresna. Mbok Sembol nginten anggenipun Tilarsih boten purun ngendikan kaliyan Supriyanto amargi Tilarsih sakit manahipun. Mbok Sembol piyambak mangertos ing antawisipun Supriyanto kaliyan Tilarsih gadhah sesambetan tresna amargi sekedhik-sekedhik Tilarsih nyariosaken Tilarsih dhateng mbok Sembol. Nalika Supriyanto mbekta Ningsih lajeng Tilarsih sumerep, dalunipun nangis sedalu natas. Tumindakipun Supriyanto menika kalebet *kekerasan emosional* awit andadosaken manahipun Tilarsih sakit. Supriyanto saremenipun nilar Tilarsih, kamangka rumiyin nate janji boten badhe nilar Tilarsih.

Pranyata Supriyanto ingkang mblejani janjinipun andadosaken Tilarsih nekad purun krama kaliyan Tumingan. Tumindakipun Tilarsih ingkang nekad menika minangka *akibat* saking *kekerasan emosional* ingkang dipuntindakaken dening Supriyanto. Kawontenan menika katrangaken ing *data* ing ngandhap menika.

“Aku babar pisan ora ngerti.” Wangsulane kaya mlenggong.
“Marga, yen kebener padha bebarengan, tangkepe mas Pri ora nate mbedani.”
“Kuwi marga bocah loro padha pintere anggone nyimpen wadi.”
Kandhane mbok Sembol. “Nanging ngertia, nalika mas Pri jare duwe pacar anyar, tenane adhimu arep ngayut tuwuh. Wusana nekad gelem dirabeni Tugiman sanajan ora nate rukun lan njaluk pegat.
(Danusubroto, 2002: 112)

Data ing nginggil nedahaken bilih sesambetan tresna antawis Supriyanto kaliyan Tilarsih boten dipunmangertosi dening Sarpan. Supriyanto kaliyan Tilarsih pinter anggenipun nyimpen wadi. Nanging mbok Sembol ngandharaken

rikala Supriyanto gadhah pacangan anyar, Tilarsih sajatosipun badhe ngayut tuwuh. Wusana neked purun krama kaliyan Tugiman, sanajan boten nate rukun lajeng nyuwun pegat. Andharan kasebat nerangaken bilih tumindakipun Supriyanto ingkang mblenjani janji andadosaken Tilarsih sakit manahipun satemah badhe ngayut tuwuh. Sakitipun manah andadosaken Tilarsih lajeng nekad purun krama kaliyan Tugiman, sinaosa boten nate rukun akhiripun nyuwun pegat. Saking menika katingal bilih tumindakipun Supriyanto kalebet *kekerasan emosional* awit nuwuhaken kasangsaran batin tumrap Tilarsih.

2. Ketidakadilan gender dhateng paraga Ningsih

Kejawi Tilarsih, Ningsih ugi kalebet paraga wanodya ingkang dipungambaraken dening panganggit minangka wanodya ingkang pikantuk tumindak *ketidakadilan gender*. Sinaosa namung paraga tambahan Ningsih ugi dados korban *ketidakadilan gender*. Wonten ing novel menika *ketidakadilan gender* ingkang katindakaken dhateng Ningsih awujud *marginalisasi, subordinasi, stereotip negatif*, saha *kekerasan*.

1) Subordinasi

Kados ingkang sampun kaandharaken wonten ing pirembaran saderengipun, *subordinasi* minangka salah satunggaling wujud *ketidakadilan gender*. Awit wanodya menika dipustereotipaken minangka jalma ingkang boten gadhah daya, wanodya asring dipunanggep minangka *the second sex*. Wanodya lajeng asring dipun-*dominasi* dening priya. Salah satunggaling wujud *dominasi* priya dhateng wanodya inggih menika kanthi nguwaosi wanodya, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Wong nunggu pancen kudu sabar. Nanging sabar uga ana watese. Nggenteni nganti meh pitung taun yen kaetung wiwit kita sesambungan tresna. Yen diucapake gampang lan cekak. Nanging yen dilakoni, nyatane suwene ora jamak. Yen ngana, sapa kang niat ngundha kawontenan, panjenengan apa aku. Tak suwun panjenengan kersa menggalih kanthi wicaksana.” Supriyanto banjur eling. Pancen nalika wong tuwane Ningsih ndangu awake, dheweke tetep puguh. Gelem rabi yen wis rampung kuliahe. (Danusubroto, 2002: 18)

Data ing nginggil nedahaken bilih Ningsih rumaos bilih sampun boten kiyat nengga Supriyanto. Ningsih pitados bilih nengga menika kedah sabar, ananging sabar menika ugi wonten watesipun. Miturut Ningsih nengga watawis pitung taun wiwit sesambungan tresna menawi dipunlisanaken panci gampil saha cekak, nanging menawi dipunlampahi sajatosipun dangu sanget. Ningsih nginten sinten ingkang sajatosipun ngundha kawontenan, Supriyanto menapa piyambakipun. Ningsih nyuwun dhateng Supriyanto supados menggalih kanthi wicaksana. Supriyanto lajeng emut rikala dipundangu dening tiyang sepuhipun Ningsih. Supriyanto puguh, purun krama menawi anggenipun sekolah sampun rampung.

Watak puguh ingkang dipuntedahaken dening Supriyanto menika minangka wujud *dominasi* priya dhateng wanodya. Supriyanto kados dados kunci kangge nemtokaken satunggalipun *kesepakatan*. Saking andharan *data* ing nginggil katingal bilih Supriyanto gadhah *superioritas* ingkang ageng kangge nemtokaken anggenipun badhe krama kaliyan Ningsih. Supriyanto tansah nengenaken kapentinganipun piyambak, tanpa nggatosaken kapentinganipun Ningsih. Supriyanto nguwaosi Ningsih kanthi ndadoaken Ningsih purun nengga piyambakipun ngantos lulus kuliah. Tumindakipun Supriyanto menika kalebet

subordinasi dhateng wanodya. *Subordinasi* dhateng Ningsih sanesipun ugi katindakaken dening Agung, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Tak etung awake dhewe mrene kuwi wis kaping nem, nuli kersamu piye? Aku samar yen nganti cabar. Lire ana wijine panjenengn sing thukul nganti dadi jabang bayi”
“Obat ki saiki okeh, kok wedi.” Ningsih tetep durung gelem menyat saka kursi kaya adate. (Danusubroto, 2002: 142)

Data ing nginggil nedahaken bilih Ningsih rumaos kuwatos awit anggenipun sanjan dhateng Bandhungan sampun kaping nem. Ningsih kuwatos menawi cabar satemah wonten wijinipun Agung ingkang gesang ngantos dados jabang bayi. Nanging Agung katingal nggampilaken perkawis menika. Agung ngendika bilih obat menika samenika kathah. Andharan menika ngewrat suraos mbok bilih wonten wiji ingkang tuwuh dipunobati supados boten siyos dados jabang bayi. Tumindakipun Agung menika minangka wujud *subordinasi* dhateng Ningsih.

Subordinasi sanes ugi katingal saking tumindak tiyang sepuhipun Ningsih ingkang tansah ngendhalekaken Ningsih. Minangka putra Ningsih tansah dipunatur dening tiyang sepuh. Sinaosa Ningsih sampun cekap diwasa, tiyang sepuh taksih ndherek nemtokaken pilihanipun Ningsih. Bukti minangka Ningsih pikantuk tumindak *marginalisasi* saged dipuntingali wonten ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Mas Pri. Aja gerah penggalih, mbok menawa pancen kaya wis tinulis, yen sesambungan kita ora bisa langgeng. Bapak lan ibu tetep ora pareng menawa kudu nunggu panjenengan nganti rampung kuliahe. Mesthi wong tuwaku was yen anggonku rabi nganti ketuwan. (Danusubroto, 2002: 17)

Data ing nginggil nedahaken bilih sesambungan tresna antawis Ningsih kaliyan Supriyanto boten saged lestantun. Bapak saha ibunipun Ningsih boten marengaken Ningsih nengga Supriyanto ngantus rampung kuliahipun. Tiyang sepuhipun Ningsih kuwatos menawi anggenipun Ningsih krama badhe kasep.

Wontenipun panganggep bilih wanodya ingkang boten enggal krama badhe dados prawan kasep andadosaken wanodya boten gadhah kamardikan kangge nemtokaken pilihanipun. Kejawi menika wontenipun *stereotip* wanodya gadhah tugas *reproduksi*, inggih jejibahan ingkang gayut kaliyan ngandhut saha miyosaken putra andadosaken wanodya dipunwatesi umuripun kangge krama. Kasunyatanipun wanodya panci gadhah umur *produktif* ingkang wonten watesanipun. Nanging kedahipun alesan menika boten dipunginakaken kangge dhasar *subordinasi*.

Tiyang sepuhipun Ningsih boten marengaken Ningsih menawi anggenipun krama kedah nengga Supriyanto lulus kuliah. Tiyang sepuhipun Ningsih kuwatos bilih Ningsih nengga Supriyanto badhe kasep anggenipun krama. Kanthi makaten saged dipunanggep bilih tiyang sepuh matesi Ningsih anggenipun nemtokaken pilihanipun. Panganggep bilih wanodya ingkang anggenipun krama kasep menika boten sae ugi dipunpitados dening tiyang sepuhipun Supriyanto, kados *data* ing ngandhap menika.

*"Yen Ningsih ora sabar, ibu ya maklum." Ngendikane lirih
 "Umure kenya mau wis cukup diwasa. Upama anggone rabi kudu
 ngenteni taun-taunan maneh, mesthi wong tuwane samar yen dheweke
 dadi prawan kasep. Prawan tuwa." (Danusubroto, 2002: 63)*

Data ing nginggil nedahaken bilih ibunipun Supriyanto ugi gadhah panganggep ingkang sami kaliyan tiyang sepuhipun Ningsih. Ibunipun Supriyanto

saged maklum menawi Ningsih boten purun nengga Supriyanto. Menawi anggenipun Ningsih krama kedah nengga mataun-taun malih tiyang sepuhipun kuwatos menawi Ningsih dados kasep. Panganggep menika ngewrat teges bilih Ningsih dados prawan kasep lajeng boten pajeng.

2) *Stereotip*

Kejawi pikantuk *subordinasi*, Ningsih ugi pikantuk *stereotip negatif*. *Konsep* setya tuhu wanodya dhateng priya sampun dados pathokan ingkang nggambaraken sepinten *kualitas* wanodya miturut priya. Priya asring nuntut wanodya supados tansah setya dhateng piyambakipun. Saking menika, bilih wonten wanodya ingkang gadhah upiya kangge mbela hakipun asring dipunanggep nindakaken tumindak ingkang boten sae. Kawontenan menika saged dipuntingali saking *data* ing ngandhap menika.

*“Panci umumipun tiyang sami sanjang yen ingkang asring mblenjani janji inggih tiyang jaler. Sakjanipun sami mawon, kathah ugi tiyang estri ingkang boten setya. **Inkang gampil mblenjani janji, kirang kiyat panggodha.**”*

“Leres.” Wangsulane Supriyanto.

“Kula ugi gadhah panganggep Ningsih wanita ingkang kirang tabah, nyatanipun riyin sampun sagah nengga kula ngantos rampung sekolah. Nembe setengah taun rembag manteng menika dumados. Nyatanipun samenika malih rembag lan trimah mundur alus.”

“Kula kinten piyambakipun pikantuk godha. Godha saking priya sanes. kangge pamawas kula, wanita ngaten kedah dipuntegeli. Pak guru enggal oncat saha nyupekaken.” (Danusubroto, 2002: 25)

Data ing nginggil nedahaken bilih Supriyanto saha Ponijan mastani Ningsih minangka wanodya ingkang kirang tabah saha gampil kagodha dening priya sanes. Supriyanto gadhah panganggep bilih Ningsih kalebet wanodya ingkang kirang tabah. Ningsih sampun sagah nengga Supriyanto, nanging nembe setengah taun Ningsih trimah mundur alus. Dene Ponijan nginten bilih Ningsih

menika pikantuk godha saking priya sanes. Ponijan ugi gadhah pamawas bilih wanodya kados Ningsih menika kedah dipuntegeli, enggal dipunoncati saha dipunsupekaken.

Saking andharan wonten ing nginggil katingal bilih wanodya menika gadhah kuwajiban kangge setya tuhu dhateng priya. Wanodya kados sampun dipuncancang dening priya satemah boten pikanuk kamardikan kangge nemtokaken pilihanipun. Sinaosa dereng wonten rembag ingkang gumathok Supriyanto kados sampun nuntun Ningsih supados purun nengga ngantos lulus sekolah. Satemah rikala Ningsih mundur Supriyanto mastani bilih Ningsih boten tabah. Dene Ponijan mastani Ningsih pikantuk godha saking priya sanes. Kejawi menika Ponijan ugi paring *stereotip* bilih Ningsih kalebet wanodya ingkang gampil kegiwang saha boten tahan uji kados ingkang wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Pak guru, umumipun wanita ingkang manahipun lemer gampil kegiwang priya sanes amargi kepencut kaliyan bandha, pangkat utawi drajatipun priya wau. Wanita ngaten dipunwastani wanita ingkang namung nyawang obor blarak. Sing gedhe lan pandhang genine niku sing dipuncelaki. Nah, tiyang estri ngaten ingkang boten saged dipunajak gesang bebarayan.”

“Napa Ningsih kalebet wanita ingkang kados niku?”

“Kula dereng saged mastani. Nanging miturut ngendika pajenengan, setengah taun kepengker sampun sagah, samenika malih rak kepetang wanita ati malam. Gampil lumer. Gampil kegiwang saha boten tahan uji. Kados atur kula wau, wanita ngaten sae dipuntilar mawon.”
(Danusubroto, 2002: 27)

Data ing nginggil nedahaken bilih Ponijan mastani Ningsih kalebet wanodya manahipun malam, gampil lumer, gampil kegiwang saha boten tahan uji. Awit mundur anggenipun nengga Supriyanto Ningsih lajeng pikantuk *cap* minangka wanodya ingkang boten tahan ngadhepi ujian saja gampil kegiwang.

Stereotip dhateng wanodya ugi andadosaken waodya minangka *korban* ingkang dipunlepataken menawi wonten tumindak *pelecehan seksual*. Ningsih dipunstereotipaken minangka wanodya ingkang boten ngatos-atos tumrap kasulistyan ingkang dipungadhahi satemah dados kurban, kados wonten ing ngandhap menika.

Pak Jon njegreg, katon banget welase marang Ningsih kang tenane kepetung wanita kang ayu rupane. Nanging mergo kurang pangati-atine, gampang karimuk wong lanang, bisa wae dheweke tenan wis minangka kurban. Wondene tamune, nalika rumangsa cukup anggane menehi keterangan marang pak Jon nuli padha njaluk pamit.(Danusubroto, 2002: 152)

Data ing nginggil nedahaken bilih pak Jon kaget rikala mangertos kabar bilih karyawanipun dados kurbanipun Agung. Pak Jon rumaos mesakaken dhateng Ningsih ingkang sajatosipun kalebet wanodya ingkang sulistya. Miturut pak Jon Ningsih dados kurban awit piyambakipun kirang pangatos-atos saha gampil dipunrimuk dening priya. Andharan menika nedahaken bilih pak Jon paring *stereotip* bilih anggenipun Ningsih dados kurban awit lepatipun piyambak. Wontenipun panganggep bilih wanodya gadhah watak *lemah lembut* andadosaken *stereotip* bilih wanodya gampil dipunrimuk dening priya. kamangka sajatosipun Ningsih asring dipunpeksa supados purun ngladosi Agung.

3) **Kekerasan**

Kejawi *stereotip* Ningsih ugi pikantuk *kekerasan* minangka wujud *ketidakadilan gender*. Kekerasan ingkang dipuntindakaken dhateng Ningsih inggih awujud *kekerasan seksual* saha *kekerasan emosional*. *Kekerasan seksual* inggih menika wujud tumindak kanthi meksa wanodya supados purun ngladosi kekajenganipun. *Kekerasan seksual* ingkang dipunlampahi dening Ningsih

dipuntindakaken dening Agung. Agung panci wasis anggenipun ngrerimuk Ningsih, kepara Agung ugi asring meksa Ningsih, kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

*Ragane wanita mau diturokake kanthi alon-alon, nganti katon njebabrah. Kulit sing kuning mrusuh, katon duwe daya sing ngeram-erami. **Lan tangane Agung tansaya wani, nganti klambi kang maune mbungkus ragane mau, dilukar siji mbaka siji. Wektu semana Ningsih bisane sesambat.***

“Aja kaya ngana mas.” Agung ora maelul, pikire sesambat kuwi ora marga sungkan, nanging kanggo narik kawigaten. (Danusubroto, 2002: 140)

Data ing nginggil nedahaken bilih raganipun Ningsih dipunsarekaken dening Agung kanthi alon-alon ngantos katingal njebabrah. Kulitipun Ningsih ingkang kuning mrusuh katingal gadhah daya ingkang ngeram-eramaken. Astanipun Agung saya wantun ngantos rasukan ingkang waunipun mbungkus raganipun Ningsih dipunlukar satunggal mbaka satunggal. Wekdal menika Ningsih namung saged sambat supados Agung boten kados menika. Nanging Agung boten nggatosaken ngendikanipun Ningsih. Tumrap Agung sesambat menika kangge narik kawigatosan, sanes amargi sungkan.

Tumindak ingkang dipuntindakaken dening Agung menika kalebet *kekerasan seksual* awit Agung meksa nglukar rasukanipun Ningsih. Ningsih piyambak sajatosipun boten marengaken Agung nglukar rasukanipun. Kabukten rikala Agung nglukar satunggal mbaka satunggal rasukan ingkang mbungkus raganipun Ningsih, Ningsih ngendika dhateng Agung supados boten nindakaken tumindak menika. Nanging Agung tetep ngeyel, anggenipun Ningsih boten purun dipunanggep minangka kangge narik kawigatosanipun Agung. *Kekerasan seksual* sanesipun ugi katingal wonten *data* ing ngandhap menika.

“Bengi iki, aku niat ngetog lan ngukur kekuwatanku dhik.”

“Lho, sesuk emben yen wis klakon resmi dadi kagungan panjenengan rak luwih bebas ta?”

“Sesuk ya dipikir sesuk, sing penting kudu klakon kekarepanku.”

“Wong kok olehe nekad.” Kang kaajak omong ora maelu. Malah ngruket kenceng, awak diuleng ana ndhuwur ranjang. Kepeksa Ningsih nduruti kekarepane Agung, senjata awak wis kaya dilolosi. Mengkana sajrone sewengi, karepe mono ora gelem ngaso lan turu. Upama Ningsih ora nekad kemul slimut brukut, mbok menawa klakon dheweke ora kober ngremake mripat. (Danusubroto, 2002: 144)

Data ing nginggil nedahaken bilih dalu menika Agung badhe ngetog saha ngukur kekuwatanipun dhateng Ningsih. Nanging Ningsih matur bilih benjang menawi sampun resmi dados kagunganipun langkung bebas. Agung ngeyel, perkawis benjang ugi dipunpenggalihaken benjang, ingkang wigatos kekajenganipun Agung saged kalampahan. Ningsih sajatosipun boten sarujuk, nanging Agung piyambak malah ngruket kenceng, badanipun Ningsih dipunuleng wonten ing nginggi ranjang. Kanthi kapekso Ningsih nduruti kekajenganipun Agung sinaosa badan kados dipunlolosi. Kados menika ingkang dipuntindakaken Agung salebetipun sedalu, kakejenganipun boten badhe ngaso. Menawi Ningsih boten nekad kemul slimut kanthi brukut mbok menawi Ningsih boten saged meremaken mripat.

Saking andharan menika katingal bilih Ningsih dipuandadosaken *objek pemuasan seksual*. Ningsih dipunpekso supados purun ngladosi kekajenganipun Agung ingkang badhe ngetog saha ngukur kekiyatanipun. Kanthi kapekso Ningsih lajeng purun ngladosi Agung, awit Agung kanthi nekad ngruket saha nguleng Ningsih. Sinaosa Ningsih purun ngladosi Agung nanging tumindakipun Agung menika kalebet dhateng *kekerasan seksual* awit anggenipun ngladosi kanthi kapekso.

Dene wujud *kekerasa emosional* tumrap Ningsih ugi dipuntindakaken dening Agung. Agung ingkang sampun ngrisak kasucenipun Ningsih lajeng ical saha boten tanggel jawab, kamangka Agung sampun janji badhe nglamar Ningsih. Awit dipunpadosi wonten pundi-pundi boten wonten Ningsih lajeng montang-manting. Ningsih ingkang sampun telat kalih wulan anggenipun wulanan tansaya kumitir awit Agung babar pisan boten nate *muncul*, kados *data* ing ngandhap menika.

Ningsih ora bisa wangsulan batine tansaya kumitir, eling menawa tenane wis rong sasi ora wulanan. Bu Noto babar pisan ora nggraita yen putrane lagi ngadhepi perkara sing abot. Kamangka, batine Ningsih montang-manting, bebasan wong nesu ora bisa ngadhepi mungsuh. Upama mungsuh, banjur mungsuhe sapa? Agung dhewe ora katon buntute. (Danusubroto, 2002: 148)

Data ing nginggil nedahaken bilih Ningsih tansah kumitir batinipun, awit sampun kalih wulan boten wulanan. Tiyang sepuhipun boten mangertos. Ningsih piyambak tansah montang-manting bebasan duka nanging boten wonten mengsahipun. Agung boten nate katingal. Saking andharan menika wujud kekerasan *emosional* inggih tumindakipun Agung ingkang nilar Ningsih tanpa pepoyan. Agung boten tanggel jawab dhateng Ningsih ingkang sampun dipunrisak kasucenipun ngantos ngandhut. Tumindak sawiyah-wiyah menika minangka wujud panguwaos priya dhateng wanodya, Ningsih dados korbanipun Agung.

3. *Ketidakadilan gender dhateng paraga mbok Sembol*

Sinaosa mbok Sembol namung paraga tambahan kados dene Ningsih, nanging mbok Sembol kalebet paraga ingkang kathah pikantuk *ketidakadilan gender*. Mbok Sembol wonten ing *novel* menika minangka ibunipun Tilarsih. Mbok Sembol gadhah putra Tilarsih awit tumindak Wondo ingkang boten tanggel

jawab. Rikala ngewula ing Jakarta Sembol ngandhut wijiipun Wondo satemah dipunkonduraken dhateng dhusun. Wondo piyambak ugi boten nate ngaruhaken Sembol, ngantos Tilarsih ageng Wondo boten naten murugi dhateng dhusun, kamangka Wondo janji badhe madosi mbok Sembol. Ing *novel* menika mbok Sembol pikantuk *ketidakadilan gender* awujud *subordinasi, stereotip, marginalisasi, saha kekerasan*.

1) *Subordinasi*

Subordinasi ingkang katindakaken dhateng Sembol inggih menika kanthi nguwaosi . Wondo menika priya ingkang asring nindakaken *subordinasi* dhateng Sembol. Minangka putra bendaranipun Sembol, Wondo asring meksa Sembol, kados ingkang wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Yu kowe gelem mijeti cengelku sing kenceng banget iki?”

“Mbok ngunjuk obat mawon.” Wangsulane Sembol.

“Uwis. Nanging cengel iki rumangsaku kenceng banget.”

“Mangkih saru lho mas.”

“Ora! Ora apa-apa gek pijetana.” Kepeksa Sembol nuruti kekarepane bendarane. Mijeti cengele priya kuwi. (Danusubroto, 2002: 107)

Data ing nginggil nedahaken bilih Wondo meksa Sembol supados purun mijeti cengelipun. Rikala dipundhawuhi supados mijeti cengelipun, Sembol nampikk kanthi matur supados Wondo ngujuk obat mawon. Rikala Wondo ngendika bilih sampun ngujuk obat nanging cengelipun taksih kenceng banget Sembol matur bilih saru. Wondo matur boten menapa-menapa bilih Sembol mijeti cengelipun boten saru. Sembol kanthi kapeksa lajeng mijeti cengelipun Wondo.

Saking andharan ing nginggil katingal bilih Wondo tansah ngendhalekaken Sembol. Minangka rewang, mbok Sembol tansah mituhu dhateng kekajengan bendaranipu. Sembol ingkang wiwitanipun boten purun mijeti awit rumaos

tumindakipun menika saru lajeng purun mijeti cengelipun Wondo. Minangka bendara Wondo gadhah panguwaos kangge ngendhalekaken Sembol. Wondo meksa Sembol supados purun mijeti cengelipun, sinaosa Sembol sajatosipun boten purun.

Wujud *subordinasi* sanesipun ugi katingal saking tumindakipun Wondo ingkang boten netepi janjinipun dhateng Sembol. Awit minangka putra bendara Wondo lajeng tumindak sawiyah-wiyah dhateng Sembol. Tumindakipun Wondo ingkang nekad nedahaken bebendu kangge Sembol. Sembol ingkang ngandhut awit tumindakipun Wondo lajeng dipunkonduraken dhateng dhusun. Wonjo nate janji dhateng Sembol badhe madosi Sembol saha putranipun nanging, ngantos Tilarsih ageng, Wondo boten nate netepi janjinipun.

Nalika semana tenane mas Wondo nate janji. “ Yu embuh kapan, aku mesthi bakal tekan omahmu perlu weruh anakmu. Kepiyea wae kuwi wijiku, wiji kang katetesake kanthi rasa tresna.”

Nyatane nganti Tilarsih prawan gedhe, janji mau ora nate dilakoni. Kadhang Sembol rumangsa getun. Nanging kabeh wis kadhung. Kadhung wirang, lara lapa lan nganti dicecamah sapepadha. Dheweke eling abote andon tresna karo wong kang ora imbang drajat lan pangkate (Danusubroto, 2002: 110)

Data ing nginggil nedahaken bilih Wondo nate janji. Kapan wekdalipun badhe dumugi ing griyanipun Sembol saperlu mriksani putanipun. Kados menapa kemawon wiji menika wijinipun Wondo ingkang katetesaken kanthi raos tresna. Kasunyatanipun ngantos Tilarsih prawan ageng, janji menika boten nade dipunlampahaken. Kadhah kala Sembol rumaos getun. Nanging sedaya sampung kadhung, kadhung wirang saha dipuncecamah sesami. Mbok Sembol tansah emut awratipun sesambungan tresna kaliyan tiyang ingkang boten imbang drajat saha pangkatipun.

Saking andharan menika katingal bilih Sembol dipunsubordinasi dening Wondo. Wontenipun panganggep bibit, bebet, bobot ingkang kedah saimbang minangka dhasaripun sesambungan tresna andadosaken mbok Sembol dipunsubordinasi. Jejeripun minangka rewang andadosaken Sembol drajatipun langkung asor katimbang Wondo. Wondo boten tanggel jawab tumrap menapa ingkang dipuntindakaken, janji badhe manggihi kasunyatanipun boten nate dipuntindakaken. Kejawi kedah nanggung putra piyambak mbok Sembol ugi kedah nanggung wirang awit dipuncecamah dening sesami. Wondo gadhah panguwaos kangge nemtokaken menapa ingkang badhe dipuntindakaken, nanging mbok Sembol boten gadhah kamardikan kados Wondo.

2) *Marginalisasi*

Kejawi pikantuk *subordinasi* Sembol ugi dados korban *marginalisasi*. Awit dipunmarginalaken, Sembol lajeng boten gadhah pedamelan, kamangka anggenipun nyambut damel menika dipunginakaken kangge ngupayakaken putra-putranipun wonten ing dhusun. Awit pak Hendro saha bu Hendro mangertos bilih Sembol ngandhut wijininipun Wondo, Sembol lajeng dipunkonduraken dhateng dhusun, kados ingkang katingal wonten ing *data* ing nginggil menika.

Sembol ngidham. Daleme pak Hendro geheran. Du Hendro duka banget, tansaya bareng mireng ingkang tumindak putrane kakung sing tansah digadhang-gadhang. Kegawa kaget, pak Hendro nganti gerah. Mas Wondo ora bisa polah. Wusana keluargane mutusake Sembol kudu mulih menyang ndesa. Bu Hendro maringi dhuwit secukupe kanggo ragad bayen. (Danusubroto, 2002: 111)

Data ing nginggil nedahaken bilih rikala Sembol ngindham, dalemipun pak Hendro lajeng geger. Bu Hendro duka sanget, tansaya rikala mangertos ingkang tumindak putranipun ingkang dipungadhang-gadhang. Amargi kaget, pak

Hendro lajeng gerah. Wondo piyambak boten saged menapa-menapa. Kulawargo pak Hendro nemtokaken Sembol kedah kondur dhateng dhusub. Bu Hendro maringi arto sacekapipun dhateng Sembol kangge ragad babaran.

Marginalisasi ingkang katingal saking *data* ing nginggil inggih rikala Sembol dipunkunduraken dhateng dhusun awit ngandhut wijinipun Wondo. Sembol dipunkonduraken dhateng dhusun lajeng boten gadhah pedamelan, kamangka Sembol taksih gadhah tanggel jawab putra ingkang cacahipun kalih. Sinaosa Sembol dipunparingi arta dening bu Hendro, nanging arta menika cacahipun namung sacekapipun kangge ragad babaran.

3) *Stereotip*

Wonten ing *novel* menika Sembol dipunstereotipaken minangka wanodya ingkang remen nggodha priya. Kasulistyan ingkang dipungadhahi dening Sembol kacitrakaken dipunginakaken kangge nggodha mas Wondo, kados *data* wonten ing ngandhap menika.

Sembol kang maune bisa dandan cara wong ndesa, bareng nduwe pengalaman Jakarta, nuli wasis ngadi sarira. Ora nganti setengah taun ngewula ana damele pak Hendro, wanita kuwi kang duwe dhasar manis, wiwit bisa narik kawigatene mas Wondo. (Danusubroto, 2002: 105)

Data ing nginggil nedahaken bilih Sembol ingkang kala rumiyin namung saged dandan cara dhusun awit pikantuk pengalaman Jakarta lajeng sampun wasis ngadi sarira. Boten ngantos setengah taun anggenipun ngewula ing dalemipun pak Hendro, Sembol wiwit saged narik kawigatosanipun mas Wondo. Saking andharan menika katingal bilih Sembol dipunstereotipaken minangka wanodya ingkang remen nggodha priya. kawasisan anggenipun dandan dipunstereotipaken minangka upiya kangge narik kawigatosanipun Wondo. Kejawi menika,

minangka randha mbok Sembol ugi dipunstereotipaken *negatif*, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

Kamangka wektu semana Sarpin adhine sing nomer loro, ora tau gelem momong. Kepara nalika Sarpin tamat sekolah ndesa lan arep budhal menyang Jakarta nate kandha.

“Kang Asih kuwi rak ora nduwe bapak .”

“Sing kandha sapa?”

“Wong tuwa-tuwa kae. Yen ketemu aku padha nggodha.”

“Nggodha kepiye?” Pitakone Sarpan.

“Ya omong, embokmu kok ndingaren ora lunga nggolek bapak maneh.”

Data ing nginggil nedahaken bilih Sarpin matur dhateng Sarpan bilih Tilarsih menika boten gadhah bapak. Anggenipu Sarpin matur kados makaten awit asing dipun-godha dening tiyang sepuh. Angsalipun nggodha kanthi matur kenging menapa mbok Sembol boten kesah pados bapak malih. Saking andharan menika *stereotip* ingkang tuwuh awit mbok Sembol nate kesah ngewula lajeng anggenipun kondur ngandhut wiji. Awit alangan menika, mbok Sembol lajeng dipunstereotipaken minangka wanodya ingkang remen pados bapa. Gumujengan menika sajatosipun ngewrat teges bilih tiyang sepuh menika gadhah panganggep ingkang kirang sae dhateng Sembol. Awit kawontenanipun minangka randha, mbok Sembol lajeng dipunanggep remen nggodha priya.

4) Kekerasan

Kekerasan ingkang katindakaen dhateng Sembol kathah-kathaipun minangka *kekerasan seksual*. Kados ingkang sampun kaandharaken wonten ing pirembagan saderekipun bilih *kekerasan* menika minangka wujud *kekerasan* ingkang tumuju dhateng perangan-perangan *seksual* wanodya.

Kekerasan ingkang dipunlampahi dening Sembol dipuntindakaken dening Wondo, putra bendaranipun Sembol. Wondo asring nggodha Sembol menawi

Sembol saweg piyambak. Kejawi menika *kekerasan seksual* ingkang dipuntindakaken rikala Sembol saweg nyambut damel. Sembol asring dipundhawuhi ngladosi kabetahanipun Wondo, nanging Wondo asring pados *kesempatan* kangge nggodha Sembol, kados *data* wonten ing ngandhap menika.

Sembol kapeksa nuruti kekarepane bendarane. Mijti cengeke priya kuwi, nanging lagi sawetara wektu, tangane ndadak diregem kenceng. "Tanganmu kok alus timen yu." Kandhane mas Wondo groyok. Sembol ora bisa wangsulan lan awak krasa gumeter kabeh. Ngerti kang dicekel tangane mung tumungkul, mas Wondo katon tansaya kendel. Priya mau ngandeg, banjur ngruket kenceng banget, nganti Sembol prasasat ora bisa hambegan. Kambi ngruket priya kuwi ngarasi raine Sembol kaya nekad. Kang diarasi bisane sesambat, gegawa rasa wedi. "Sampun kados ngaten ta mas, magke yen bapak kalih ibu priksa, mesthi duka. (Danusubroto, 2002: 107)

Data ing nginggil nedahaken bilih Sembol kapeksa nindakaken menapa ingkang dipunkajengaken Wondo. Sembol kanthi kapeksa mijeti cengelipun Wondo, ananging nembe sawetawis dumadakan astanipun dipunregem dening Wondo kanthi matur astanipun Sembok kok alus sanget. Sembol boten saged wangsulan, badanipun kraos gumeter awit ajrih. Mangertos ingkang astanipun dipuncepeng namung tumungkul, Wondo tansaya nekad, jumeneng lajeng ngruket Sembol kenceng sanget, ngantos Sembol kados boten saged hambegan. Sinambi ngruket, Wondo ngarasi rainipun Sembol kanthi nekad. Sembol ingkang dipunarasi namung saged sesambat awit rumaos ajrih. Wekdal menika Sembol matur dhateng Wondo supados Wondo boten tumindak kados menika. Sembol ugi ngandharaan bilih tumindak menika dipunmangertosi dening bapak saha ibunipun, masthi badhe duka.

Saking andharan ing nginggil tumindakipun Wondo ingkang ngregem astanipun Sembol, ngruket saha ngarasi kanthi nekad menika kalebet *kekerasan*.

Tumindak menika kalebet wonten ing jinis *pelececehan seksual*. Sembol dipunruket saha dipunarasi tanpa ijin saha karilan saking Sembol. Rikala dipunregem astanipun Sembol rumaos ajrih, kabukten badanipun kraos gumeter. Dene Wondo mangertos bilih Sembol ajrih, tumindakipun tansaya nekad. Rikala dipunruket saha dipunarasi Sembol nembe saged nampik awit rumaos ajrih. Kejawi dipunruket saha dipunarasi, Wondo ugi tumindak langkung nekad, kados wonten ing pethikan data ing ngandhap menika.

“Mas Wondo?”

“He-eh, wis ta bukaken. Aku ana perlu sithik.” Kepeksa Sembol ngengakake lawang kamar. Mas Wondo nuli ngadeg neng ngarep lawang kamar kambi takon.

“Piye, klambine apa wis kok coba?”

“Sampun.”

“Ukurane pas apa ora?”

“Cekapan kok mas.” Wangsulane Sembol karo rada munder awit duwe rasa wedi lan aneh. Marga wanita kuwi jumangkah munder, mas Wondo banjur mlebu lan lawang kamar enggal ditutup.

“Mas sampun mlebet kamar mriki ta.” Kandhae Sembol karo gumeter.

“Ora apa-apa, saomah wis ora ana wong melek.”

“Nanging,” wangsulane Sembol ora katekan awit ndadak priya mau ngruket kenceng. Polahe kaya wedhus pucul mbijik-mbijik nganti wanita rumangsa kewalahan. (Danusubroto, 2002: 108)

Data ing nginggil nedahaken bilih Wondo kanthi alesan badhe wonten prelu sakedhik nothok kamaripun Sembol. Mangertos ingkang nothok Wondo, kanthi kapeksa lawang dipunbikak. Rikala Wondo nyuwun pirsu ageman ingkang dipuntumbasaken cekap menapa boten Sembol rumaos ajrih lajeng radi mundur. Wondo piyambak malah nekad mlebet kamar lawang enggal dipuntutup. Sembol sajatosipun boten marengaken, nanging Wondo ngeyel sanget. Anggenipun Sembol matur boten ngantos rampung dumadakan dipunruket kenceng. Polahipun wondo kados menda prucul mbijik-mbijik ngantos Sembol rumaos kewalahan.

Saking andharan ing nginggil katingal bilih Wondo remen tumindak *asusila* dhateng Sembol. Wondo meksa mlebet kamaripun Sembol, kamangka Sembol boten marengaken. Kejawi menika kanthi nekad Wondo ugi ngruket badanipun Sembol. Kejawi remen nindakaken *pelecehan seksual*, Wondo ugi nate tumindak *kekerasan* awujud rudhapeksa, kados wonten *data* ing ngandhap menika.

Kamangka dhasar mas Wondo isih mudha sanajan maune napas nganti kaya arep pedhot, sabubare ngaso sawetara, tandange kaya pulih maneh. Kapeksa Sembol nuruti kekarepane mau, lan anggone pepasihan bareng wong loro krungu jam lonceng nywara kaping pat. Mas Wondo gelem metu saka kamar, mlaku dhedhemitan bali menyang kamare dhewe. (Danusubroto, 2002: 109)

Data ing nginggil nedahaken bilih Wondo gadhah kekajengan ingkang adreng, sabibaripun ngaso sawetawis tandangipun kados pulih malih. Sembol kanthi kapeksa nuruti kekajengipun Wondo, anggenipun sami pepasihan ngantos jam sekawan. Wondo nembe purun medal saking kamaripun Sembol, mlampah dhedhemitan wangsul dhateng kamaripun piyambak.

Saking andharan menika katingal bilih anggenipun Sembol ngladosi Wondo kanthi kapeksa. Satemah saged dipunpendhet dudutan bilih tumindakipun menika kalebet rudhapeksa. Dipunwiwiti saking meksa mlebet kamaripun Sembol lajeng Sembol dipunruket kanthi dumadakan. Wondo ingkang boten saged ngendhalekaken nepsunipun nekad nglukar agemanipun Sembol lajeng raganipun dipunbrukaken ing papan sare. Sembol dipunpeksa ngladosi kekajenganipun Sembol. Pranyata tumindak menika boten namung dipuntindakaken kaping satunggal kemawon, Wondo asring meksa Sembol supados purun ngladosi kekajenganipun, kados ingkang katingal ing pethikan *data* ing ngandhap menika.

Wong loro mangan bebarengan, bubar mangan nuli kaajak teturon ana kamare. Sakawit wanita mau uga wedi lan ewuh, nanging marga dipeksa dening priya kang ditresnani, kepeksa dheweke nurut. Lan bali maneh kudu ngladeni krodhane priya mudha sing nggegirisi. Nganti ngarepake magrib, Sembol bisa tangi amarga keturon lan awak krasa lungkrah kabeh. Ewa semana, nalika adus, mas wondo uga nyampuri nganti kaya patrape manten anyar. (Danusubroto, 2002: 110)

Data ing nginggil nedahaken bilih Sembo asing dipunpeksa ngladosi kekajenganipun Wondo. Sajatosipun Sembol rumaos ajrih saha pakewuh menawi dipunjak tumindak kados makaten, awit dipunpeksa dening Wondo Sembol kapeksi nurut. Sembol kedah ngladosi kekajenganipun Wondo ingkang nggegirisi. Sembol wungu nalika ngajengaken magrib amargi kesupen sare, badan rumaos lungkrah. Tumindakipun Wondo menika kalebet rudhapeksa, awit Wondo meksa supados Sembo purun ngladosi kekajenganipun.

4. Paraga Tambahan Sanesipun

Ketidakadilan gender ingkang kadadosan ing *novel* menika pranyata boten namung dhateng Tilarsih, Ningsih, saha mbok Sembol. Kejawi dhateng paraga-paraga menika, *ketidakadilan gender* ugi katingal katindakaken dhateng paraga wanodya ingkang boten gadhah *peran* ingkang penting. Wonten ing ngandhap menika badhe kaandharaken *manifestasi ketidakadilan gender* dhateng paraga-paraga tambahan.

1) Lare Sekolah

Ketidakadilan gender ingkang dipunalami dening lare sekolah ing *novel* menika awujud *marginalisasi* saha *stereotip*. Lare sekolah ing *novel* menika dipunasoraken dening paraga priya saha wanodya ingkang saweg wawan gunem wonten lebet bis, kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

Merga krasa sumuk, wong wadon mau anggone omong kambi tepasan nganggo lendhang. "Seniki, mobile alit gek ongkose tikel. Napa boten nami nekak wong-wong cilik kados kula?"

Wong lanang kang kabener lungguh ana ngarepe, karo ngudhari benik klambi, mangsuli..

"Lho ingkang mesake rak lare sekolah. Yen nuju mangsa terang boten patos kraos. Cobi mbejang yen mangsa redheng rak sami mumet. Lare mumet patos kendharakan supados enggal dumugi griya. Tiyang sepuh ketar-ketir ngentosi anak boten wangsul-wangsul.

"Menawi lare jaler, tiyang sepuh tatag." Sumaure wong wadon mau.

"Cobi nek lare estri kados anak kula, napa tiyang sepuh boten samar sanget?"

"Menawi mangsa jawah, ingkang sae lare estri inggih mondhoek kemawon." Sambunge Supriyanto nyelani. (Danusubroto, 2002: 12)

Data ing nginggil nedahaken gunem antawis Supriyanto, tiyang jaler, saha wanodya. Wanodya ngandharaken bilih mobil angkutan samenika alit nanging ongkosipun tikel. Priya ingkang lenggah ing sangajengipun malah ngendika bilih ingkang mesakaken inggih lare sekolah. Menawi mangsa terang boten patosa kraos. Menawi dhawah mangsa jawah badhe sami mumet. Lare sekolah mumet pados angkutan supados enggal dumugi griya. Tiyang sepuh ketar-ketir nengga putranipun boten wangsul-wangsul. Wanodya lajeng caos wangsulan menawi larenipun jaler, tiyang sepuh tatag. Nanging menawi lare estri kados putranipun, menapa boten dadosaken tiyang sepuh sumelang sanget. Supriyanto lajeng sumaur menawi mangsa jawah, lare estri saenipun mondhoek mawon.

Saking andharan ing nginggil katingal bilih lare sekolah, mliginipun lare estri dipunanggep boten mitayani sae dening priya menapa dene wanodya piyambak. Andharan wanodya ingkang ngandharaken menawi lare jaler tiyang sepuh tatag, dene menawi lare estri kados putranipun menapa boten andadosaken tiyang sepuh samar sanget sajatosipun minangka wujud *ketidakadilan gender*. Panganggep bilih lare estri andadosaken tiyang sepuh samar minangka *stereotip*

negatif. Panganggep menika ngewrat *prasangka gender* bilih wanodya boten mitayani, dene priya langkung mitayani.

Indikator ingkang nerangaken panganggep bilih priya mitayani inggih wontenipun tetembungan “menawi lare jaler, tiyang sepuh tatag”. Andharan menika ngewrat teges bilih lare jaler ingkang wonten ing sawijining griya sinaosa mangsa jawah boten badhe dadosaken tiyang sepuh samar. Dene tetembungan ingkang suraosipun ngandharaken lare estri dadosaken tiyang sepuh samar ngewrat teges bilih wanodya boten mitayani. *Stereotip* wanodya minangka jalma ingkang tanpa daya (*lemah*) andadosaken wanodya boten dipunpitados menawi wonten ing sawijining griya. Dene *stereotip* priya minangka jalma ingkang kiyat andadosaken panganggep bilih priya saged njagi dhirinipun piyambak.

Kajawi *stereotip negatif*, *subordinasi* ugi katingal saking guneman ing nginggil menika. Saking andharan menika katingal bilih Supriyanto ngendika menawi dhawah mangsa jawah langkung sae lare estri mondhok kemawon. Andharan menika sajatosipun minangka wujud *marginalisasi*, awit matesi tumindakipun wanodya supados mondhok. *Stereotip* wanodya ingkang *lemah* nuwuhaken panganggep bilih wanodya boten mitayani menawi dhawah mangsa jawah. Wanodya dipunanggep boten kiyat ngadhepi mangsa jawah awit badhe angel anggenipun pados angkutan. Awit menika, lare estri dipunanggep badhe andadosaken tiyang sepuh samar. Kanthi menika supados boten nemahi kangelan menawi dhawah mangsa jawah, langkung sae lare estri mondhok kemawon.

2) Wanodya

1) Subordinasi

(1) Wanodya tansah gumantung kaliyan bandhanipun priya

Ing *novel* menika ugi wonten *prasangka gender* ingkang nganggep bilih wanodya menika jalma ingkang langkung asor katimbang priya. Wanodya dipungambarakem minangka wanodya ingkang tansah gumantung kaliyan priya. *Stereotip* ingkang tuwuh minangka wujud *ketidakadilan gender* tumrap wanodya saged dipunmangertosi saking pethikan-pethikan *data* ingkang kaandharaken ing ngandhap menika.

“Pak guru, umumipun wanita ingkang manahipun lemer gampil kegiwang priya sanes amargi kepencut kaliyan bandha, pangkat, utawi drajatipun priya wau. Wanita ngaten dipunwastani wanita ingkang namung nyawang obor blarak. Sing gedhe lan padhang genine niku sing dipuncelaki. Nah, tiyang estri ngaten ingkang boten saged dipunajak gesang bebrayan.”
(Danusubroto, 2002: 27)

Data ing nginggil nedahaken pangandikanipun Ponijan ingkang ngandharaken umumipun wanita ingkang manahipun lemer gampil kagiwang priya sanes amargi kepencut kaliyan bandha, pangkat utawi drajatipun priya. Wanita kados makaten dipunwastani wanodya ingkang namung ningali obor blarak, ingkang ageng saha padhang geninipun menika ingkang dipuncaketi. Miturut Ponijan wanodya kados makaten ingkang boten saged dipunajak gesang bebrayan.

Saking andharan ing nginggil menika katingal bilih priya gadhah panganggep menawi wanodya milih priya sanes dipunwastani wanodya ingkang gampil kagodha priya sanes. *Superioritas* priya dhateng wanodya andadosaken panganggep bilih wanodya kedah setya saha tansah gumantung kaliyan priya. *Stereotip ketergantungan* wanodya menika lajeng nuwuhaken panganggep bilih wanodya ingkang kagodha priya sanes amargi kapencut kaliyan bandha, pangkat

utawi drajat priya menika. Wanodya dipunstereotipaken minangka jalma ingkang nguyak *materi*. Wanita kados makaten dipunanggep wanodya ingkang boten saged dipunajak gesang bebrayan.

Prekawis menika sajatosipun ugi *berlaku* tumrap priya. Salah satunggalipun tuladha, wanita ingkang tanggung *fisikipun* kirang sae ananging sukses gadhah bandha ingkang kathah, kathah-kathahipun boten gampil anggenipun badhe pados jodho ingkang saimbang. Menawi pikantuk priya ingkang sae, ateges priya ingkang fisikipun sampurna (bagus), priya ugi lajeng dipunanggep tresna dhateng bandhanipun wanodya. Wanodya ugi semanten, priya ingkang tangggung, boten gadhah fisik sampurna ananing sukses saha gadhah bandha ingkang kathah badhe kangelan anggenipun pados jodho. Priya menika menawi pikantuk wanodya ingkang sulistya, kathahipun lajeng dipunanggep tresna dhateng bandhanipun, awit tata lair boten saimbang drajatipun. Ing *novel* menika kaleres ingkang nglampahi prekawis kados tuladha ing nginggil wanodya, satemah saged dipunanggep minangka subordinasi.

(2) Beda Pedamelan Antawisipun Priya kaliyan Wanodya

Ing *novel* menika ugi katingal bilih wanodya menika *identik* kaliyan pedamelan ingkang gayut kaliyan perkawis *rumah tangga (domestik)*, dene priya *identik* kaliyan pedamelan ing sawawining griya (*publik*), kados ingkang kaandharaken ing *data* ing ngandhap menika.

Wong lanang kapatah dadi tukang angsul-angsul, yakuwi nalenipun pari gagangan saka diunthili, nuli digedheng. Sagedheng pari, ana kang cacahé nganti selawe unthil. Sawise pari wujud gedhengan, nembe dilebokake lumbung. Wondene pegaweyane wong wadon padha olah-olah panganan. (Danusubroto, 2002: 44)

Data ing nginggil nedahaken bilih priya gadhah tanggel jawab dados tukang angsul-angsul. Inggih menik pedamelan nguntil pantun lajeng dipungedheng dados satunggal. Segedheng menika cacahipun ngantos selangkung until pantun. Pantun ingkang sampun awujud gedhengan lajeng dipunlebetaken dhateng lumbung. Wondene wanodya pedamelanipun sami olah-olah dhaharan.

Saking andharan ing nginggil katingal bilih antawis wanodya kaliyan priya dipunbedakaken pedamelanipun. Wanodya nindakaken pedamelan *domestik*, dene priya nindakaken pedamelan *publik*. Minangka jalma ingkang gadhah badan ingkang kiyat priya lajeng dipunanggep langkung pantes nindakaken pedamelan ingkang awrat. Dene wanodya minangka jalma ingkang *lemah* dipunanggep langkung sae nindakaken pedamelan *domestik* kados dene olah-olah (mangsak). Kamangka sajatosipun wanodya ugi saged nindakaken pedamelan angsul-angsul.

2) *Stereotip*

(1) *Stereotip Wanodya Gampil Kagodha*

Wanodya dipunanggep minangka jalma ingkang *lemah*, sae *fisik* menapa dene *psikis*. Wontenipun panganggep menika andadosaken *stereotip* wanodya gadhah watak-watak ingkang nedahaken kekirangan (*kelemahan*) wanodya. Salah satunggalipun watak wanodya ingkang *stereotip* inggih menika gampil pikantuk pangaribawa (Unger mawi Sofwan, 2001: 89). Wontenipun sipat gampil kagodha ingkang *melekat* menika andadosaken wanodya dipunanggep boten setya dhateng priya kados *data* ing ngandhap menika.

Ponijan manthuk-manthuk tukang kebon kang akeh pengalamane kuwi baanjur kandha. "Panci, umumipun tiyang sami sanjang yen ingkang

asring mblejani janji inggih tiyang jaler. Sakjanipun sami mawon, kathah ugi tiyang estri ingkang mboten setya. Inkang gampil mblejani janji, kirang kiyat panggodha. (Danusubroto, 2002: 25)

Data ing nginggil nedahaken bilih wanodya dipunstereotipaken minangka wanodya ingkang boten setya, gampil mblejani janji, saha kirang kiyat panggodha. Dene priya ingkang asring mblejani janji menika dipunanggep wajar. Saking andharan menika katingal bilih antawisipun priya kaliyan wanodya boten saajar. Kajawi dipunanggep boten setya, gampil mblejani janji, saha kirang kiyat panggodha wanodya ugi dipunstereotipaken minangka wanita ingkang willem, kados wonten ing *data* ing ngandhap menika.

“Nah menika kaelokanipun donya. Mila boten namung tiyang jaler ingkang purun lampah sedheng, mblejani janji. Tiyang estri ugi kathah ingkang willem.”

“Willem niku napa?”

“Dipunjawil enggal gelem. Nggih saniki kathah ingkang sami sanjang kagolong pawestri es em pe. Tegesipun sinten mawon purun.” (Danusubroto, 2002: 26)

Data ing nginggil nedahaken bilih wanodya dipunstereotipaken kathah ingkang gadhah sipat willem, tegesipun dipunjawil enggal gelem. Wanodya ingkang willem ugi dipunsebat kagolong pawestri es em pe, tegesipun sinten mawon purun. Saking andharan menika wanodya dipunstereotipaken minangka objek-ipun priya. Awit wontenipun *pandangan* bilih wanodya gadhah sipat seksual “*menggoda saha menggairahkan*” lajeng nuwuhaken panganggep bilih wanodya menika gampil dipun-godha, kados andharan ing nginggil wanodya menika dipunjawil enggal gelem. Andharan dipunjawil enggal gelem menika ngewrat teges bilih wanodya menika minangka objek seksual tumrap priya.

sematen ugi andharan pawestri es em pe, sinten mawon purun gadhah teges bilih wanodya dados objek seksual tumrap priya.

(2) Stereotip Wanodya Boten Tanggel Jawab

Wanodya ugi dipunstereotipaken minangka tiyang ingkang boten tanggel jawab. Wanodya ingkang pikantuk godha saking priya sanes dipunanggep saged tegel dhateng putra, kados pethikan *data* ing ngandhap menika.

“Inkang cetha ngaten. Jelasipun kathah tiyang jaler purun slingkung, purun tumindak sedheng. Nanging, cacahipun tiyang estri ingkan purun nyleweng ugi boten sekedhik. Kepara, tiyang estri menawi sampun kegiwang priya sanes purun tegel dhumateng anakipun piyambak.”

Data ing nginggil nedahaken bilih wanodya menika kathah ingkang purun nyelweng, kados dene priya. Saged dipunmangertosi ugi bilih wanodya sampun kegiwang priya sanes saged tegel dhateng putranipun piyambak. Saking andharan menika katingal bilih priya ingkang tumindak nyleweng menika dipunanggep sampun umum. Nanging menawi wanodya ingkang tumindak nyleweng dipunanggep sampun nindakaken kalepatan ingkang ageng. Kejawi menika wontenipun watak wanodya ingkang gampil dipunpangaribawani andadosaken *stereotip* bilih wanodya lajeng boten tanggel jawab dhateng putra. Tanggel jawab nggulawethah putra dipunstereotipaken minangka tugasipun wanodya, kamangka kedahipun ugi dados tanggel jawab priya.

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ingkang sampun kalampahaken, pramila saged dipunpendhet dudutanipun ngengingi kasiling panaliten menika. Dudutan saking panaliten menika badhe kaandharaken wonten ing ngandhap menika.

1. Sasampunipun panaliti nglampahi panaliten dhateng *novel* kanthi irah-irahan *Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto dipunpanggihaken *peran* paraga wanodya saha priya ingkang kaperang dados kalih inggih *peran* ing kulawarga saha ing masarakat.
  - 1) *Peran* paragatama priya ingkang kapanggihaken ing *novel* menika kaperang dados kalih, inggih *peran* ing kulawarga saha ing masarakat. *Peran* ing kulawarga antawisipun minangka putra. Dene *peran* ing masarakat antawisipun minangka pandhidhik, anggota masarakat, saha minangka *pencari nafkah*.
  - 2) *Peran* paraga wanodya ingkang kapanggihaken ing *novel* menika kaperang dados kalih, inggih *peran* ing kulawarga saha ing masarakat. *Peran* paraga wanodya ing kulawarga antawisipun minangka putra, minangka sedherek ipe, minangka bulik, minangka ibu, pados pangupa jiwa. Dene *peran* wanodya ing masarakat antawisipun *aktif* ing kagiyatan *perekonomian*, minangka anggota masarakat.
2. Kejawi ngandharaken *peran*, panaliten menika ugi ngandharaken citra wanodya kanthi *aspek fisiologis, psikologis*, saha sosiologis.

- 1) Citra *fisiologis* paraga wanodya ingkang kapanggihaken ing panaliten menika antawisipun praupan sulistya, manis, lathi tipis, irung ngrungih, untu gingsul, pakulitan kuning resik, gulu panjang ngulan-ulan, rikma ngandhan-andhan, payudara weweg, mripat mblalak, pakulitan alus lumer, praupan ireng manis, mripat blawur, saha badan krepo.
- 2) Citra *psikologis* paraga wanodya ingkang kapanggihaken ing panaliten menika adhedhasar teori kapribaden *Eduard Spranger*. Asil panaliten manggihaken enem jinis manungsa antawisipun manungsa *intelektualis*, manungsa *estetis*, manungsa *sosial*, manungsa *religius*, manungsa *ekonomi*, saha manungsa *politik*.
  - a) Minangka manungsa *intelektualis*, wanodya gadhah watak: remen *berimajinasi*, *orientasi* dhateng *masa depan*, gadhah *prinsip*, *tegas*, tekad kiyat.
  - b) Minangka manungsa *estetis*, wanodya gadhah watak: gampil trenyuh, kuciwa, kuwatos, tresna dhateng tiyang sanes, *peduli*, *tertutup* dhateng tiyang sanes, tanpa daya, nglokro, saha sedhih.
  - c) Minangka manungsa *sosial*, wanodya gadhah watak: *bersahaja* (menapa wontenipun), wicaksana, gupuh, hormat,
  - d) Minangka manungsa *religius*, wanodya gadhah watak *tradisional*, pasrah, saha *tabah*.
  - e) Minangka manungsa *ekonomi*, wanodya gadhah watak sregep, saha ulet.
  - f) Minangka manungsa *politik*, wanodya gadhah watak *emosional*, *acuh tak acuh*, cubriya, wangkot, nekad, *munafik*, *gumedhe*, saha *egois*.

- 3) Citra *psikologis* paraga wanodya ing panaliten menika ngandharaken bab pedamelan, *status sosial*, saha pandhidhikan.
  - a) Pedamelan ingkang dipuntindakaken dening paraga wanodya ing *novel* menika antawisipun: minangka buruh tani, sade grabadan, njait, pegawe kantor, abdi, saha panampar sepet.
  - b) *Status sosial* paraga wanodya ingkang kapanggihaken ing *novel* menika antawisipun: putranipun tiyang boten gadhah, prawan jadah, saha randha.
  - c) Dene pandhidhikan paraga wanodya ingkang saged kapanggihaken inggih tamatan sekolah dhusun.
3. *Ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya ingkang kapanggihaken wonten ing *novel* menika antawisipun *subordinasi*, *marginalisasi*, *stereotip*, saha *kekerasan*

B. Pamrayogi

Panaliten dhateng *novel Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto taksih winates namung naliti *peran*, citra, saha *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap paraga wanodya. Pamrayogi kangge panaliten salajengipun tumrap *novel Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto supados naliti babagan sanesipun ingkang langkung jangkep malih. Taksih kathah prekawis ingkang saged dipuntaliti saking *novel Pisungsung Kang Wingit* anggitanipun Atas S. Danusubroto. Panaliti salajengipun saged nindakaken panaliten kanthi *aspek* sanesipun kangge dipuntaliti, unsur-unsur *intrinsik*, *ekstrinsik* cariyos menapa dene *konflik psikologis*, saha *aspek-aspek* sanesipun.

C. Implikasi

Panaliten menika kaajab saged murakabi tumrap para maos minangka sarana kangge mangertosi bab sastra mliginipun *kritik sastra feminis*. Kejawi menika, panaliten menika saged dipunginakaken minangka salah satunggalipun *referensi* kangge mahasiswa ingkang badhe ngawontenaken panaliten ingkang sami utawi badhe nindakaken panaliten ingkang salajengipun, naliti satunggalipun *novel* kanthi ngginakaken *pendekatan feminisme* menapa dene *pendekatan* sanesipun ingkang jumbuh kaliyan panaliten menika. Panaliten menika ugi saged paring pangretosan dhumateng para maos ngengingi *peran*, *citra*, saha *manifestasi ketidakadilan gender* tumrap wanodya.

Kejawi menika panaliten menika kaajab saged paring pangertosan bab *ketidakadilan gender* ingkang taksih kathah kadadosan wonten ing karya sastra satemah para pancipta sastra saged ngawontenken karya sastra ingkang boten ngewrat *ketidakadilan gender*.

KAPUSTAKAN

- Abdulla, Irawan. 1997. *Sangkan Paran Gender*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Alwi. 2001. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka
- Budiman, Kris. 2000. *Feminis Laki-Laki dan Wacana Gender*. Magelang: Indonesiatera
- Djajanegara, Soenardjati. 2002. *Kritik Sastra Feminis : Sebuah Pengantar*. Jakarta: Gramedia
- Danusubroto, Atas S. 2002. *Pisungsung Kang Wingit*. Yogyakarta: Taman Budaya Daerah Istimewa Yogyakarta
- Endraswara, Suwardi. 2003. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama
- Fakih, Mansour. 1997. *Analisis Gender dan Transformasi Sosial*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Illich, Ivan. 2007. *Matinya Gender* diterjemahkan oleh Omi Intan Naomi. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Newton, KM. *Menafsirkan Teks* diterjemahkan oleh Dr. Soelistia, ML. Semarang: IKIP Semarang
- Murniati, A . Nunuk.P. 2004. *Gitar Gender*. Magelang: Indonesiatera
- Nurgiyantoro, Burhan. 2000. *Teori pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press
- Pradopo, Rachmat Djoko. 2002. *Kritik Sastra Indonesia Modern*. Yogyakarta: Gama Media
- Puspitawati, Herien. 2013. *Konsep, Teori, dan Analisis Gender*. Bandung: Departemen Ilmu Keluarga dan Konsumen FEM IPB
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra* cithakan kaping XII. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- _____. 2005. *Sastra dan Culture Studies, Representasi Fiksi dan Fakta*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar

- Sadli, Saparinah. 2010. *Berbeda Tapi Setara*. Jakarta: PT. Kompas Media Nusantara
- Santosa, Budi. *Citra Wanita dan Kekuasaan Jawa*. Yogyakarta: Kanisuis
- Sardjonoprijo, Petrus. 1979. *Psikologi Kepribadian*. Jakarta: Raja Grafindo Persada
- Selden, Raman. 1991. *Panduan Pembaca Teori Sastra Masa Kini*. Yogyakarta: UMG Press
- Sukri, Sri Suhndjati saha Ridin Sofan saha. 2001. *Perempuan dan Seksualitas dalam Tradisi*. Yogyakarta: Gama Media
- Sugihastuti. 2000. *Wanita Dimata Wanita*. Bandung: Nuansa
- _____. 2002. *Teori Apresiasi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka pelajar
- _____. 2005. *Rona Bahasa dalam Karya Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Sugihastuti saha Saptiawan. 2010. *Gender dan Inferioritas Perempuan* cithakan kaping II. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Sugihastuti saha Suharto. 2010. *Kritik Sastra Feminis Sebuah Pengantar* cithakan kaping III. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Suroso dkk. 2009. *Kritik Sastra Teori, Metode, dan Aplikasi*. Yogyakarta: Elmatara Publishing
- Suryabrata, Sumadi. *Psikologi Kepribadian*. Jakarta: Raja Grafindo Persada
- Wiyatmi. 2012. *Kritik Sastra Feminis: Teori dan Apikasinya dalam Sastra Indonesia*. Yogyakarta: Penerbit Ombak
- Wellek, Rene saha Austin Warren. 1998. *Teori Kesusastraan (dipunterjemahaken dening Mellany Budianta)*. Jakarta: Gramedia
- Teeuw, A. 1988. *Sastra dan Ilmu Sastera*. Jakarta: Pustaka Jaya

LAMPIRAN

Tabel Lampiran Peran Priya ing Novel *Pisungsung Kang Wingit Anggitanipun* Atas S. Danusubroto

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
1	Supriyanto		√	Dados guru (mucal)	14	“Pak Guru napa boten sampun boten ngingah peksi dara malih?” “Ora, wangsulane. “Wektu kanggo dolan wis ana. Awit saiki yen mulih mulang kudu budhal ngalor maneh. Melu-melu golek tambahan kapinteran.
2			√	Mucal	20	“ Mbok mbenjang kula ajeng wangsul dhateng Cilacap.” Kandhane Supriyanto kaya ora nganggo karepe dhewe. “ Lho, mbenjang pak guru rak mucal.” “ Inggih, nanging badhe izin wetawis tigang dinten wonten kilen kangge ngleremaken manah.”
3			√	Pegawe kantor	32	Ya kuwi nalika dheweke durung ketampa dadi guru, banjur mulang neng Purworejo. Wektu semana, Supriyanto melu nyambut gawe neng Semarang nunggal sekantor karo Ningsih.
4			√	Mucal	34	Priya mau uga eling nalika pamit arep mulang neng Purorejo. “Semarang Purworejo kuwi cedhak. Upama kesusu niat tulak, uga bisa.” Wektu semana Ningsih meneng kaya kabotan saupama nganti pisah adoh. Supriyanto nerangake. “ Papan kang rada adoh, aja minangka dhasar nganti katresnan kita suda. Kepara, awit arang ketemu rasa kapang bisa ndadekake katresnan tansaya ngrembaka. Kajaba kuwi, bakune cita-citaku kawit cilik dadi guru. Bisa menenhi kapinteran marang bocah-bocah. Lan, tumrap awaku, kesempatan awaku namakake ijasah bakal tak gunakake kanthi tenan.
5		√		Tresna dhateng tiyang sepuh	61	“Bu yen tindak tegal mbok ngajak kanca. Ibu ki wis sepuh.kamangka tegale dhewe papan kiwa, mula arang ana wong kang liwat. Coba yen ibuki dhawah neng got, kamangka ijen. Spa sing arep nulungi?”
6		√		Tresna dhateng tiyang sepuh	74	“Ibu nggolek kanca sapa?” pitakone “Mboten ngertos.” Krungu wangsulan mau pikirane kurang tega, mula bubar sarapan nuli nusul menyang tegal.

Tabel salajengipun

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
7			√	Guru	77-78	Saiki lenggahe neng ngendi?" " Neng Purworejo, momong bocah." " Nek ngana wis ngast guru?" " Pangestune bis nggunakake ijasahku."
8			√	Mucal macapatan	88	Supriyanto kang wiwit biyen pancen kawentar duwe swara apik, bengi kuwi pingin ngatir kanca-kancane supaya padha gelem latihan macapatan.
9			√	Nyekar macapat ing acara jagong bayi	89	Kepeksa Supriyanto nuruti karepe wong kang padha jagong. Buku diadhep, nuli dheweke ngangkat swara arep nembang pangkur.
10			√	Mucal	90	"Sinten niku yu?" Pitakone marang wong kang lungguh ana cedhake. "Putrane bu Sastra Sudarmo, inggih kepetang wayah eyang manten lurah ngriki." " O, lajeng samenika lenggah teng pundi?" " Mucal. Ngasta ten Purworejo." Wangsulane
11			√	Mucal	163	"Ngancik limang sasi saka kdadeyan kang ngremuk ati, Supriyanto wis katon rada pulih semangate. Anggone mulang bali sregep meneh, ora kaya wulan-wulan kepungkur, asring mbolos nganti bola-bali ditimbali kepalane. Semana uga sinaune tambah sregep, kanthi pangajab enggal bisa rampung kuliahe. Kanca guru uga melu bungah, awit priya mau sakawit pancen guru sing sregep lan wasisi mulang. Pak Yon kepala sekolah yen pinuju wektu ngaso lan Supriyanto katon lungguh dhewe kambi ngalamun, enggal nyedhaki. Priya mau kaajek crita lan uga ngrembug kanggo majune sekolah. Tumrap kepala sekolah, priya mau pancen cukup kritis, lan lantip pamikire lan gedhe trapsilane.
12			√	Anggota masarakat	168	Semana mau, awit Supriyanto pancen asli bocah ndesa, mula sesrawungan cara ndesa ora kaget. Saben ana tangga teparo kang mbangun omah, dheweke melu sambatan. Semana uga kagiyatan liyane, nganti akeh wong kang nduwe pangira, priya mau dudu wong neka, nanging pancen asli plairan desa kana.

Tabel salajengipun

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
13				Ndherek rombongan ndolalak putri Asri Sumekar.	168	Marga pancen srawunge becik, nom-nomne nuli ngajak Supriyanto melu rombongan ndolalak putri. Sakawit guru mau ora ngerti babar pisan marang jeneng ndolalak. Nganti dheweke glem melu rombongan kesenian ndolalak putri Asri Sumekar, awit dheweke kepingin anggane sesrawungan bisa tansaya rumaket.
14				Mbiyantu gebyakan ndolalak	171	Nalika mangan bareng sadurunge mbukak pagelaran, Ipung lungguh cedhak Parjiya lan Sri bojone. Supriyanto ora melu mangan. Dheweke nduwe tanggungan nata kelir lan ngatur konsumsi.
15				Mbiyantu gebyakan ndolalak	172	Bengi kuwi Supriyanto kapatah mbantu Sugeng nabuh bedhug. Tenane dheweke durung pinter naging amarga ora ana tenaga liyane, kepeksa gelem melu nabuh bedhug.
16					172	“Bapak Supriyanto diharap naik nabuh bedhug.” Ali katon kurang marem. “Halo-halo bapak Supriyanto diharap naik panggung untuk nabuh bedhug. Krungu pengumuman mau, mesthi wae Supriyanto gragapan. Dheweke kepeksa menyat saka kursi papan tamu. Awit, tenane wektu semana lagi ngancani pak Carik lenggahan. “Nuwun sewu pak carik, kula kapurih nabuh bedhug.” “Mangga-mangga pun sekecakaken.”
17			√	Mucal	227	Marga kahanan dina kuwi Supriyanto ora bisa budhal kuliah. Tekade, arep nurun cathetane kanca kang bisa mlebu. Kamangka, mau guru sing omahe adoh uga ora bisa mulang kepalang banjir nganti kendharaan padha macet. Gandheng mulange kepeksa ngrangkep-ngrangkep, awak krasa sayah.
18			√	Mucal	241	Wektu semana Ponijan nothok lawang kelas lan nyedhaki kambi kandha. “Wonten tamu saking Cilacap, badhe sowan pak guru.” “O, inggih.” Wangsulane gupuh kanthi trataban. “Dipunaturi negga teng kantor guru rumiyin, kula badhe enggal mrika. Bareng wis menahi garapan muride supaya anteng, guru mau enggal menyang kantor.

Tabel Lampiran Peran Wanodya ing Novel *Pisunglung Kang Wingit* Anggitanipun Atas S. Danusubroto

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
1	Sembol	√		Minangka Ibu • Pados pangupa jiwa	45	Lakune nembe sesurup ndadak weruh mbok Sembol kang lagi nampar sepet. Wwong tuwa kuwi katon tansaya krepo, nanging nyambut gawe ora kendho. Saben dino golek sepet kanggo ditampar. Kawit subuh wis keprungu swarane mbok Sembol kang lagi nuthuki sepet. Sepet kang wis ditampar, digulung kaya bungkul. Bungkulan tali sepet katon kating grandhul sadawane emper omah. Biyasane, bakul kang kulakan tali sepet tekane sepasar pisan. Tali sepet mau disetorake menyang tukag gawe kesed.
2	Tilarsih	√		Minangka putra • Tresna asih	46	“Cah ragil, pisah durung sepiraa suwene wae wis mbingungi kngen karo biyung.” Kandhane mbok Sembol kambi gumuyu nggleges. “Kados Tilarsih, menawi radi dangu boten wangsul nek kepanggih mbokne nggih ngambungi kalih ngrangkul-ngrangkul kados lare alit.
3	Tilarsih	√		Minangka putra • Mbiyantu pados pangupa jiwa	47	Sawise rampung sekolah Tilarsih digula wenthah wong tuwane supaya bisa buruh tandur lan matun. Mangsa panen, Tilarsih dioyak supaya melu derep. Mentas derep, nggulowenthah pekarangan secuwil, kanggo nyambung urip.
4	Tilarsih Sembol		√	Warga masarakat • Mbiyantu pedamelan tiyang sanes	49	Mula, Tilarsih yen wektu akeh pegaweyan ngolah pari kaya adate mesthi melu ibut nyambut gawe neng kna. Apa maneh, mbok Jami ora bisa mangsak marga anake wadon babaran. Mbok Jami pamit, awit nunggoni anake kang lagi momong bayi cilik. Mula bu Sastro ndhawuhi mbok Sembol karo Tilarsih kang ngurusi pawon, kanggo nyukupi panganane wong angsul-angsul.
5	Tilarsih		√	Warga masarakat • Mbiyantu pedamelan tiyang sanes	49-50	Tilarsih mesem kambi mangsuli. “Ngrampungaken adang lempur rumiyin, kaliyan isah-isah.” “Nek ngana, lempere wis meh mateng.” “Sampun. Badhe nicipi napa? Mangke kula culikipun sekedhik.” “Ngana ya bisa,” Wangsulane Supriyanto banjur lungguh neng amben pawon.
6	Tilarsih	√		Menunjukan kepuasan diri untuk bekerja • Sadayan saha jait	57	“Lha enggih, tiyang dipunlamar sinten-sinten nggih sanjang dereng purun. Malah saniki latihan bakulan. Tumut-tumut ipene sing encen bakul wiwit riya.” “Sadayan napa?” “Nggih namung sade grabadan. Kalih nek sonten bikak jaitan tiyang empun kursus.”

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
7	Mbok Sembol	√		Minangka Ibu: Nggulawenthah putra	66	“Tak kandhani ya.” Ujare mbok Sembol nyelani. “ Wayah bengi cah wadon nonton ning papan adoh kuwi saru,”
8	Mbok Sembol	√		Minangka ibu: Sayang dhateng putra	74	“Mboten ngertos wau dalu kula keloni kalih kula takeni nggih sanjang taksih remen momong awak.”
9	Tilarsih		√	Kepuasan diri menunjukan kemampuan bekerja	84	Tansaya saiki, wanita kuwi wis wasis ngadi sarira. Nalika semana kepener ngnggo sayak jambon, rambut digelung, lathi sing tipis diengga lipstik gek jarike latare ireng. supriyanto nganti ndomblong ndelok rupane Tilarsih, kang wis seje adoh aro mbiyen. Apa maneh, Sarpan uga kandha yen wanita mau saiki wis wasis nggolek pangan. Esuk tekan awan bakulan ana ing Bango pasar. Bakul grabadab. Wektu sore nganti bengi njait.
11	Tilarsih		√	Ekonomi	98	Antarane jam sanga tekan jam sepuluh, wayahe pasar temawon. Tilarsih katon ibut anggone ngedolo sing suku. Nanging dina kuwi, guyune ora akeh, sadarma mesam-mesem kanggo ngundang uwong supaya suku.
12	Tilarsih		√	Ekonomi	98	Tilarsih necep wedang mau sithik nuli menyang saka papan dhasaran, marga wak pancen krasa sayah. Kejaba kuwi, dheweke uga perlu nemoni bu Warni bakul brambang bawang saka Purwokerta kang biyasane kirim barang. Awit ngadhepi wulan becik, Tilarsih niat pesen brambang bawang sing rada akeh.
13	Mbok Sembol	√		Minangka Ibu: Minangka kosultan	103-104	“Mbok, anakmu kuwi tambah gendheng. Ora gelem mikir!” “Sing sabar ta Pan. Gek nduwe polah apa meneh adhimu kuwi?” “Cethane Asih kuwi wangkot. Nggugu karepe dhewe. Coba sing nakoke kuwi wis pirang-pirang. Tetep wae nampik. “Mbok menawa adhimu pancen isih kepingin momong awak.
14	Mbok Sembol	√		Minangka Ibu • Paring nasehat (pitutur)	104	Nalika priya mau nggawa kanca bocah wadon saka Semarang lan mbok Sembol meruhi, bengine klakon nangis sewengi natas. Mbok Sembol sing ngerti kahanane mau uga melu nangis. “Sih, aku ngerti gempale atimu. Kabeh kudu kok tanpa kanthi nrima. Iki kabeh marga kahanane awake dhewe.” Tangise tansaya ndadra. Mingsemingse ora gelem meneng. Kamb ngusapi rambute anak wadon, wanita kuwi eling marang priya kang ngukir jiwa ragane Tilarsih.

Tabel salajengipun

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
15	Mbok Sembol	√		Pados pangupa jiwa	105	Lungane Ngatini kang duwe peparab Sembol awit ditinggal mati bojone, kamangka Sarpan lan Sarpin durung umur. Bocah loro diditipake wong tuwane. Sembol melu Ngatiman, sedulur sing dadi supir. Ya Ngatiman sing nglantarake Sembol matemh bisa ngewula ana ing daleme pak Hendro
16	Mbok Sembol	√		Pados pangupa jiwa	105	Sembol dhewe, krasa yen duwe rupa ayu nalika Parman supire bendarane tau ngeculke tembung tresna. Wektu semana dheweke durung gelem wangsulan. Atine isih karep nyambut gawe, dhuwit dicelengi knggo anake loro sing ana ndesa.
17	Mbok Sembol			Ngladeni bendaranipun	106	Sawise salin klambi lan siram, ngundang Sembol supaya digawekake wedang kopi susu sing panas. Sembol ngladeni priya mau nganti mlebu kamare. Nalika ngaturake wedang ning meja, mas Wondo kambi nyawang raine wanita mau takon. “Yu kowe gelem mijeti cengelku sing kenceng banget iki?” “Mbok ngunjuk obat mawon.” Wangsulane Sembol “Uwis, nanging cengeku iki rumangsa kenceng banget.” “Mangkih saru lho mas.” “Ora ! Ora apa-apa gek pijetana.” Kepeksa Sembol nuruti kekarepane bendarane. Mijeti cengel priya kuwi
18	Mbok Sembol			Ngladeni bendaranipun	109	“Aku tunggu omah wae Bu. Arep ujian.” “Yen ngana kareben Ngatini aing ngladeni awakmu.” Ngendikane ibune Sembol kang didhawuhi ngladeni panganane mas wondo mung matur saguh.
19	Mbok Sembol			Miangka ibu -(pendidik) Paring pitutur dhateng putra	111	Awit saka pengalaman pait kang nate dilakoni, tenane Sembol wi ngandhani akeh-akeh bab sesambungan tresna antarane lanang lan wdon. “Nyatane, kabeh lara lapane kudu simbokmu kang nandhang. Saiki, bapakmu kang jare piyayi luhur neng ngendi? Coba pikiren. Dheweke wis lali marang kowe. Kamangka kowe ya turase. Mula ja kok lakoni bab sing kaya ngana. Kahanamu sesambungan tresna karo mas Pri, kaya kahanane simbok karo bapakmu.”
20	Mbok Sembol	√		Minangka ibu -Konsultan :panasehat, pertimbangan, pengarahan	112-113	“Mula kuwi Pan, aja kok peksa-peksa adhimu rabi maneh. Yen kowe kepingin weruh adhimu ndang rabi, rimuka supaya gelem nglalekake mas pri. Cacaten mas Pri, critakna eleke, supaya atine adhimu gelem mendho. Upama wis mendho, tak kira mengko gelem nampa priya liya.”

Tabel salajengipun

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
21	Tilarsih	√		Minangka ipe Ngrencangi ipenipun olah- olah kangge dhahar	119	Kamangka adate saben ipene mulih, Tilarsih gita-gita methukake. Nul wong loro padha olah-olah kanggo lawuh mangan sore.
22	Tilarsih		√	ekonomi	129	Kaya dina-dina adate wanita kuwi tangi esuk, nuli adus lan dandan. Paiman wis teka njupuk dagangan kang arep didhasarake. Mula yen Tilarsih tekan los pasar, kari mbukak lan tata-tata dagangan kanggo didhasarake.
23	Ningsih		√	Wanita karir • Pegawe kantor	134	Marsinah gumuyu, Ningsih banjur nglungani kambi mesem kelegan, nuju kursi papan lungguhe. Kesusul kanca liyane nuli padha teka, nganti kantor katon rame. Kabeh ngadhepi pagaweyan dhewe-dhewe. Ningsih kang ana bagian pengiriman barang, ibut nyatheti mlebu metune barang.
24	Ningsih		√	Wanita karir	137	“Ngene lho, mengko njenengan takpethuk aja kesusu kondur.” “Ya.” Wangsulane. “Terus jam pira kira-kira mas Agung arep methuk?” “ Kira-kira jam telu, wis bisa mulih ta?” “Muga-muga nek pegaweyane ora akeh aku bisa pamit. Sak jane rak kudu mulih jam papat. Nanging pak Jon yen diglembug yo entuk kok, mulih dhisik waton pegaweyan beres.”
25	Ningsih		√	Wanita karir	138	Sabubare mbayar panganan, wong telu nuli bali menyang papan pagaweyane dhewe-dhewe, perlu ngrampungke pegaweyan kang durung beres. Ningsih nyambut gawe nyengkud, karepe jam telu wis rampung kabeh banjur pamit marang pak Jon.
26	Tilarsih	√		Minangka ipe Mbiyantu kulawarga	192	Kesusune pikir, dheweke tangi isih jam papat esuk. Terus adus kambi nggodhog wedang. Ipene uga kaget bareng tangi weruh Tilarsih wis katon dandan lan nggodhog wedang.
27	Tilarsih	√		Minangka ipe Mbiyanto pedamelan kulawarga	192	Kanggo nggenteni wektu Tilarsih mangsakake wong saomah.

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
28	Tilarsih		√	Ekonomi	200	Mlebu kutha Kroya wis awan. Begjane nuju pasaran Legi, mula pasar Kroya senajan awan tetep katon rame. ..... Wondene Tilarsih, nalika ngerti mlebu kutho Kroya, njaluk supaya diterake menyang pasar dhisik perlu blanja. Tekan pasar, wanita mau rikat mlebu pasar, samar yen daganagan sing dibutuhake nganti kentekan.
29	Tilarsih		√	Masyarakat: Tetulung dhateng kanca	203-204	“Kula dinten Senen pikantuk undhangan jagong wonten wangon.” “Nong daleme sapa?” “ Bu Rori juragan gendhis ingkang kathah sanget anggenipun mbiyantu kula. wingi ngendika supados kula tumut ewang-ewang onten bagian konsumsi.” “Awakmu saguh?” “Kula namung matur ningali kawontenan.” “terus oleh budhal mrana karo sapa? “Nggih piyambak, kana bakul sanes, anggenipun pikantuk undangan pas upacarane. Dados enjangipun. Kula supados dhateng wiwit saderengipun upacara. Bu Rori piyambak lan ugi nembung dhateng kang Sarpan.”
30	Tilarsih	√		Minangka sedherek ipe: Nmbiyantu pedamelan ipe	206	Tekan ngomah ipene wis olah-olah, dheweke nuli ganti klambi lan ewang-ewang ning pawon.
31	Tilarsih	√		Minangka bulik Sayang dhateng keponakan	206	Sajrone ewang-ewang katon bingar, uga ponakane padha seneng awit jajan saka bulike akeh.
32	Tilarsih		√	Minangka anggota masarakat Ndherek nyengkuyung acaranipun kanca bakul	207	“Suk Senen aku ora dodol. Lha piye rasane kurang kepenak dipundhuti tulungan bu Rori kok arep nampik.” Kandhane karo kanca-kanca bakul. “ Budhalmu karo sapa?” “Ya ijen ta. Panjenengan kabeh rak niat padha tindak mrana rombongan dinane Slasa ta?”

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Jinis Peran		Wujud Peran	Kaca	Data
		Domestik	Publik			
33	Tilarsih	√		Minangka ibu Pados pangupa jiwa	257	<p>“Saiki panggone Asih wis ana sing ngerti.”</p> <p>“ Ah tenane? Sapa sing ngerti la ana ngendi?”</p> <p>“ Kakangku sing ngerti, yen Tilarsih manggon Karangjati.”</p> <p>“ .....</p> <p>“ Saiki, dheweke bakulan ning Karangjati. Bukak kios.”</p> <p>“ Banjur?”</p> <p>“ Anake wis umur telulas wulan. Jare wis thimik-thimik wiwit bisa mlaku. Kandhane kakangku bocahe jare ayu rupane.”</p>

Tabel Lampiran Dara Citra Wanodya ing novel Pisungsung Kang Wingit Anggitanipun Atas S. Danusubroto

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Indikator	Kaca	No Data
		Fisik	Non Fisik				
			Psikis	Sosial			
1	Tilarsih	Ayu			Tilarsih, anake Mbok Sembol kang jare umure tunadungkap karo dheweke, katon lagi nedheng-nedhenge mekrok. Saupama sekar, sekar kang lagi mekar. Kamangka, sanajan prawan ndesa nanging kepetung ayu rupane.	46	1
		Kulit kuning, gulu dawa ngulan-ulan			Pakulitane kuning resik, gulu dawa ngulan-ulan, kesangga awak kang pancen weweg.	46	2
		Irung ngrungih			Apa maneh, Tilarsih duwe irung kang ngrungih lan polatane kang sumeh kebak esem.	46	3
		Gingsul			Untu, siji kang gingsul bisa ndadekake priya kang weruh guyune lara wuyung	46-47	4
				tiyang boten gadhah	...Upama Tilarsih anake wong sugih mesthu tansah gawe gawokepriya kang nyawang....Emane Tilarsih lair ana setengahe kulawarga miskin.	46-47	5
			Naif		Mula nalika semana, wawasane katon cupet, kawuwuhan katon gumunan yen pinuju meruhi barang anyar.	47	6
				Buruh tandur, matun, derep, nggulaw enthah pekarangan	Sawise rampung sekolah prawan mau digula wenthah wong tuwana supaya bisa buruh tandur lantun. Mangsa panen Tilarsih diuyak supaya melu derep, nggulawenthah pekarangan secuwil kanggo nyambung urip.		7
		Pakulitan kuning resik			Sanajan saben dina bebasan uripa campur lendhut, nanging kegawa dhasar pekulitane sing kuning resik, mula tansah katon sumunar.	47	8

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
				Lair tanpa bapa	..., Tilarsih lair tanpa bap kang cetha. Pawongn ing desa kono ora ana sing ngerti, sapa wong lanang sing nandur wiji neng wetenge mbok sembol	47	9
				Prawan jadah	Tenane Tilarsih klebu prawan jadah. Wanita kang wiwit lair kepetung tanpa aji.mesthi arang banget, keluarga kag rumangsa becik, gelem ngepek mantu prawan jadah.	48	10
			Tegas		Supriyanto dhewe katon tambah nekad ngarasi rambute prawan mau. “ Sampun ngaten mas, saru.”	51	11
			Tegas Tradhisional		“Apa kowe ngerti yen tenane wis suwe aku duwe rasa sir marang awakmu?” “Sampun ngendika ngaten mas,” wangsulane kambi temungkul. Sampun gegujengan ingkang saru, mindhak kepireng tiyang ndadosaken risakipun asma keluarga panjenengan.”	51	12
			Bersahaja	Tamatan sekolah ndesa	...Mula anggon-anggone trima apa anane, kawuwuha sekolahe uga sadarmo sekolah ndesa, awit wong tuwane ora kuwat menehi ragad	47	13
		Pipi alus lumer	Sedhih		Dumadakan prawan mau raine mrabak, nui bali luhe ambrol, dleweran nelesi pipi sing alus lumer	52	14
		Awak weweg			“Sih,” pitakone kmbi terus nguleng awake prawan kang pancen weweg kuwi	53	15
			Kuciwa		Dene Tilarsih, bareng priya kang ditresnani mlebu kamar, bisane lungguh dhelog-dhelog. Rumangs getun, geneya anggone ngalami lumebu menyang jagad kang endah kaya mung sakeplasing thathit.		16

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Tradhisional		Saupawa dheweke nekad ngoyak blebu kamar, mbok menawa priya mau ora kabotan. Nanging apa ora saru dinulu?...kenya mau ora bisa nggambarake. Lan saupama dheweke gelem nglakono tumindak nistha karo wong lanang sing durung dadi bojone, apa ora dadi critan salawase?	55	17
			Pesimis		Kewuwuhan maneh, nalika ijen neng pawon, dheweke nembe eling, yen mokal bakal bisa urip bebarengan salawase karo priya kang tenane ditresnani banget.	56	18
		Ayu			Mripat kaca-kaca, pucuk irung abang nyemburat muwuhi ayune.	66	19
			Tekad kiyat <				

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
					Semanten ugi kula mas. Wiwit ndalu menika sumpah, mboten badhe ngladosi priya menawi sanes panjenengan.”		
			Tekad kiyat		“Semanten ugi kula mas. Wiwit ndalu menika sumpah, mboten badhe ngladosi priya menawi sanes panjenengan.” “Sumpahmu abot Sih.” “Mboten, menika sampun gilig.”	71	24
			Manahipun atos		“Duka anak kula niku atine kaku, nganti kakangne nesu-nesu	74	25
				Bakulan , njait	Bakulan jare wasisi. Malah saiki jare pinter njait barang.	74	26
			<i>Acuh tak acuh</i>		Kang gawe kaget, Tilarsih anggone nyalami katon anyep. Ora mesem. Uga ora takon kabar apa-apa. Weruh tangkepe adhine Sarpan maido. “Marang kanca kawit cilik kok tangkepmu ngana. “ “banjur aku kok kongkon muni apa? Uwis ketemu padha warase rak ya wis cukup.” Krungu wangsulane adhine Sarpan gedheg-gedheg. Tilarsih ora nemoni kaya adate. Dheweke terus mlebu ngomah kambi ulate njegadul.	83-8484	27
		Ayu			Sakeplasing thathit priya mau bisa nyawang lan ngakoni menawa randha kuwi pancen ayu tenan.	84	28
		Ayu	Bersahaja		Klambine biyen tansah samadya, kepara yen nganggo-anggo wagu awit klambi sing dienggo dudu ukurane. Klambi mau trima lungsuran saka uwong. Ewadene wektu semono tetep katon ayu.	84	29
			Pekerja keras		..Sarpan uga kandha yen wanita mau wis wasis nggolek pangan. Esuk tekan awan bakulan ana ing bango pasar. Bakul grabadan. Wektu sore nganti bengi njit.	84	30

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Gadhah prinsip		Kamangka akeh sing duwe karep mbojo Tilarih. Nanging, Asih tetep wangsulan yen isih kepingin momong awak. Durung niyat rabi.	85	31
			Introver		...Uwis bola bali, nganti ku takon, yen lagi nunggu, gek nunggu sapa? Yen kagol, kagol karo sapa?” kandhane Sarpan. “ Asih tetep ora ngaku. Kamangka karo dhudhane jre dheweke yo ora duwe rasa kagol, malah kala-kala ngaku mesake marang Tugiman.”	85	32
				Randha	“Ya tetep dadi randha. Sarpan kakangne nganti bingung.”	90	33
		Ayu			Nanging priksa Asih saiki, njenengan tansaya gandrung. Tumrapku, upama ndeleng rupa cah Semarang kae kalah adoh tenan. Kalah ayu, kalah luwes.	93	34
			Cubriya		Anggone nangga, ngenteni priya mau nganti mulih. Awit batine nggraita, tekane Supriyanto mesthi ulem-ulem minangka pamit yen sido rabi karo kenya saka Semarang.	94	35
			Trauma (afektif)		Wanita mau, bareng ketemu Supriyanto kaya nandhang lara kadhas kudhis mangan iwak asin. Gatel gumrayah kebak sak awak. Nganti dheweke ora bisa turu. Tansah lam-lamen marang pengalaman kang nate klakon.		36
			Kuciwa		Atine rumangsa getun nalika eling tumindake kang kurang pener.	95	37
			Cubriya		“Olehe mrengs rak perlu ulem-ulem kanggo nggolek sumbang to?” “Sapa kandha.”	95	38
			Kuciwa		Ngerti menawa tekane ora ulem-ulem, atine tansaya getun. Kamangka tenane dheweke kapang banget marang priya geganthilaning ati kang wis matauntaun ora ketemu.	95	39
			Sedhih		Wanita kuwi sakjane kepingin crita bab kanalangsang kang dilakoni sajrone pepisahan. Rumangsa keduwung, Tilarsih mlayu mlebu senthong. Lawang kakancing lan dheweke nuli nangis kambi ungkep-ungkep.	95	40

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Introver		“Kowe kuwi tak sawang ora kurang apa-apa. Rupa ayu akeh wong lanang sing padha gandrung wuyung. Dhuwit bisa nggolek dhewe. Kok isih nlangsa ki keneng opo?” “Urip ki perkarane ora mung kuwi. Ana perkara liya sing ora bisa tak critake marag sapa wae.”	96	41
			Tegas		“Mas Darno wingi ngendika. Yen kowe butuh apa-apa supaya weling wae liwat aku.” “Nyuwun sewu yu, aturna saiki aku durung butuh apa-apa.”	97	42
			Gadhah Prinsip		“Kanggoku bebojoan kuwi dudu kaya mangkana ukurane. Ukuranku wong kuwi kudu cocok karo atiku.	97	43
			Tegas		“Mbok uwong kuwi aja padha gelem dadi comblang, ora kepenener dipaido mrana mreng.”	97	44
			Cubriya		Batine isih kebak pitakonan ngenani perlune priya mau nemoni awake. Nanging panyakrabawane sing gedhe, ngira yen Supriyanto mesthi niat pamit rabi.	99	45
			Gupuh		Tilarsih anggone omong-omongan ora nganti suwe. Nuli bali meneh lan nggiring Supriyanto marani dhasarane. Sawise padha lungguh, Tilarsih nyeluk bakul wedang supaya dikirim wedang karo mendoan.	99	46
			Goroh (munafik)		“Sirah kula mumet, lajeng tilem senthong.” Wangsulane Tilarsih goroh.	99	47
			Introver		“Mumet opo wegah nemoni?” Tilarsih ora wangsulan. Wektu semana kanggo nylamur nawakake wedang kang pncen wis dikirim saka wrung.	100	48
			Goroh Munafik		“Kang Sarpan wau dalu sanjang yen mas Pri badhe krama.” “Tenane.” ‘Enggih,’ wangsulane goroh kegawa rasa kepengin ngerti kekarepan sing baku matemah priya mau teka nganti pindho.		49

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Cubriya		Ewa semana, kegawa rasa tresna kang gedhe rasa cubriya uga tetep ana. Malah Tilarsih takon maneh. “Samenika Mas Pri lajeng kagungan sesambetan kalih putri saking Purworejo?”	100	50
			Wicaksana		“Gelem ta, kowe ngapurani aku?” “Kula sampun nyaosi pangapunten kawit rumiyin.”	101	51
			Terharu		Krungu tembunge priya kuwi, Tilarsih kaya arep mbengok kang seru banget kanggo ngesokake rasa kang tansah mambeg neng dhadha. Nanging kahanan mau dumadine ana pasar.	101	52
			Kuciwa		“Badhe kondur samenika?” pitakone Tilarsih kaya kabotan banget yen enggal ditinggl lungu.	101	53
			Nekad		Nanging ngertia, nalika mas Pri jare nduwe pacar anyar, adhimu tenane arep ngayut tuwuh. Wusana nekad gelem dirabi Tugiman sanajan ora nate rukun lan njaluk pegat.	111	54
			Putusasa		Kang dikandhani tangise ora mendo tangise, kepara tansaya nemen, awit rumangsa urip wis tanpa guna.	111	55
			Wangkot		“Rumangsaku, pikire Asih bakal pulih lan bisa nglalekake mas Pri tanpa kok rerimuk dhisik. Nyatane bocah kae tetep wangkot.	113	56
			Kagol (kuciwa)		Ewadene, senjata gedhe atine, nalika Supriyanto ora gelem nemoni rada suwe, tenane isih kagol uga. Ndadak dhadhane arep mbledhag weruh Supriyanto mlayu ngedohi perlu ngoyak mobil angkutan kanggo mulih menyang Purworejo. Patemon mau kaya denen ana sajrone pangimpen. Rasa kagol thukul, bareng karo ilange priya kagawa mobil angkutan kang bantere ora eram.	114-115	57

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Trauma		Dirasa tekane Supriyanto bisa marekake mongkog, nanging uga kaya nggugah macan turu. Tatu ati kang wis rada mari, ndadak saiki kambuh maneh	115	58
			Cemburu Introver		“Tak kira pacarmu.” Tilarsih trima mesem lan batine kaya kebrongot, marga wanita kuwi ngerti yen Suminah seneng wong lanang, terus ngoyak lan karepe lengket kaya prangko.	116	59
			Trenyuh		“Sih,” ukarane layang mau sawise ana ukara sawetara bab kabar keslametan. “Apuranen aku sing pancen gedhe banget lupute. Yen kowe ora gelem ngapurani awakku, bakal ora tentrem salawase uripku.” Wanita kuwi kandheg macane. Ora krasa eluh ragal ing pangkon.	117	60
			Kuwatos		Batine takon, apa sesambungane karo kenya Semarang kuwi wis pedhot? Pikire diwolak-walik, niat mbalesi layang mau apa ora? Upama mangsuli, surasane piye? Tilarsih bingung. Dheweke samar yen nganti kleru anggone nata ukara.	118	61
			Sedhih		Semana uga Tilarsih rumangsa ngungun lan getun, nalika tangising ati angel mendhone. Apa maneh saiki wayahe uga ngancik asar. Angin sumiyut saka kidul wetan, ngempyok blarak nganti ngawe-awe katon saka jendhela kamar sing sepi awit kijenan. Kang diruket dudu kekasihe nanging guling kang nglumpruk isi kapuk. Sakala eluh ambrol nelesi guling.		62
			Cubriya Irrasional		Potrete Supriyanto sing tansah disimpen kanthi permati, dijupuk lan disawang maneh, kambi teturon ning amben. Batine pitakon dhewe, apa becik menyang Purworejo wae katimbang mangsuli nganggo layang? Upama menyang Purworejo, nyatane priya mau wis duwe kekasih anyar maneh, apa kang bakal ditindakake? Pikir malih dadi bundhet nganti sirah mumet.	118	63

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Sedhih Tanpa daya		Kang diruket dudu kekasihe, nanging guling kang nglumpruk isi kapuk. Sakala luhe ambrol nelesi guling. Raga krasa lungkrah, nganti wegah polah, mula sanajan ipene wis bali lan thothok-thothok kamare, wanita mau tanpa gelem wangsulan.	119	64
			Kuciwa		Semana uga Tilarsih, rumangsa ngungun lan getun, nalika tangising ati angel mendhone	119	65
			Gadhah prinsip Pitados dhateng Gusti		Aku ora milih yu. Jodho kuwi Gusti piyambak sing bakal maringi. Anggonku durung gelem omah-omah cethane isih seneng urip ijen. Ora mergo, milih wong kag tak pandeng ngluwihi ketimbang liyane.	123	66
			Tegas/ teguh		“Aku njaluk wektu satus dina ki ora suwe. Luwih wektu salebare.” “Bener, nanging aku rak ya rada bingung kepiye carane caos wangsulan.” “Tak kira ora, waton mature ora dawa-dawa. Cekak lan aos.” “Wondene kepeksa mas Darno ora sabar, mas Darno bisa nggolek kenya liya.	124	67
			Wicaksana		Yu matura marang mas Darno, kandhakna wektu sakiki aku isih mikir. Aku njaluk wektu wetara 3 sasi tekane setengah taun kanggo mikir. Kanggo nglimbang-nglimbang, marga nemtokake lamaran kuwi kudu dipikir mateng tenan.	124	68
			Hurmat		Tilarsih meneng. Sirahe temungkul kaya adate yen pinuju kakangne kang banget ditresnani lagi ngandhani.	127	69
			Sedhih Putus asa		Tilarsih ora wangsulan. Mripat katon kaca-kaca kegawa ati sing nlangsa banget. Bengi kuwi dheweke eling lan krasa sapa sejatine awake.	128	70
			Introvert		Tilarsih kepeksa meneng. Dheweke ora wani kandha yen nyatane Supriyanto awan mau nembe teka lan menehi layang. Babagan iki dianggep barang kang winadi.	129	71

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Sregep		Kaya dina-dina adate, wanita kuwi tangi esuk nuli adus lan dandan. Paiman	129	71
			Tumindak aneh		Nalika nunggu dagangan, dheweke eling layang saka Supriyanto kang isish disimpen neng dhompe. Kaya duwe rasa kangen banget marang layang mau. Mula dhompet dibukak lan layang dijupuk nuli diwaca maneh kanthi alon.	131	72
			Berimajinasi		Nalika maca layang mau, rumangsane Supriyanto kaya lagi lungguh ana ngarepe kanthi rai sing pucet. Pucete rai, kagawa rasa bingung kawuwuhan isin, nganti anggane nembung njaluk pangapura kudu kanggo ngrerepa. Ngadhepi kahanan mangkana, mesthi thukul welase. Tangan niat ngarasi rambute kambi kandha lirih. “Mas, panjenengan sampun kula apurani.” Tilarsih eling, nuli gragap-gragap niat nggolek kertas lan bolpoint perlu nulis layang wangsulan.	131	73
				Sadeyan grabadan njait	...malah saniki latihan bakulan, tumut-tumut ipene sing encen bakul wiwit biyen. “Sadeyan napa?” “Nggih namung sadeyan grabadan kalih nek sonten njait....		74
			Gadhah prinsip Pasrah		“Margi, gesang sepindhah, tresna inggih sepindhah. Mila ngantos dinten menika, ingkang kula gadhahi namung setuggal.” ..... “Kula tresnan sanget kaliyan potret menika. rinten dalu menawi kaleres rumaos kasepe, mesthi kula tingali. “Amargi kawontenan kula, mboten badhe priyayi ingkang potretipun kula cepeng menika saged gesang kaliyan kula. Nanging kula sampun trima mas. Kula sampun mupus lan sumarah		75
		Ayu	Bersahaja		Wektu semana batine tetep percaya yen asih pancen kepetung wanita sing ayu. Yen bakulan tetep nganggo sayak lan jarik. Dandanane tetep katon luwes, merak ati.	180	76

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Kuwatos Irrasional		“Inggih kala-kala badhe kula balesi nanging manah kula mesthi rumaos gadhog. Lajeng kuwatos menawi mas Pri badhe nggegujeng seratan kula.” “Aja duwe pikiran sing tekan semana. Wis cetha, aku ngerti awakmu sapa, lan kowe ya ngerti aku sapa” “Nate kula badhe sowan dhateng Purworejo,” kandhane blaka.” Nanging kula wurungaken.” “Mergane ?” “Kuwatos menawi mas Pri mboten karenan lan ngantos mboten kersa nampi kula minangka tamu.” Wangsulane Tilarsih karo mbrebes mili.	183	77
			Loma		Bubar kuwi, dheweke madhahi sayur komplit lan mie dibungkus nganggo tas kresek gedhe, mawi tambah gula lan kopi. “Kagem Ibu wonten ndalem.” Kandhane “Aku kabotan olehe nggawa Sih.” “Mboten menapa-menapa, namung sekedhik.” Wangsulane. Nganti priya mau kepeksa nampani, nuli ninggal dhasarane Tilarsih.	185	78
			Introvert		Atine wong lanang kuwi rumangsa marem marga sewulan kepungkur Tilarsih gelem ngiyani karepe kakangne. Bareng ngerti lawang katon menga,mas Darno kerep mara menyang omahe Sarpan. Senajan ing batin wanita kuwi nduwe rasa kurang mantep, nanging ora nate blaka marang sedulure.	186	79
			Goroh Egois		Kosok balen karo Tilarsih kang awane nembe ketemu Supriyanto, bengi kuwi krasa cemplang banget krungu rembuge mas Darno. Mula nalika bubar nyalami tamune, dheweke enggal mlebu kamar lan ngunci lawang. Ipene kang bola bali ngundang supaya Tilarsih gelem ngancani lungguhan, tetep diwangsuli yen sirah lagi mumet.	188	80
			Acuh tak acuh		Senajan krungu swarane yen tamune arep mulih . tetep wae Tilarsih ora metu. Nganti gawe cingake Sarpan	189	81

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			<i>Irrasional</i> (berimajinasi)		Kagawa ati sing marem, nganti ora krasa, potret katemplekake dhadhane. Hambegan kang alus, nyangga potrete mau nganti munggah mudhun. Saka cangkeme sing numlik, bola-bali keprungu swarane kaya wong sesambat.” Mas Pri, kula tresna sanget dhumateng panjenengan.” Mesthi wae tanpa wangsulan. Kamar panggah sepi	191	82
			<i>Tekad</i>		Atine kaya rongeh sithik, pikirane lumaku kaya lagi ngrakit tembung perlu kanggo rembugan dina sesuk. Perlu tembung kaanggit kanthi dhamis, supaya bisa kanggo mojokake priya kang banget ditresnani.	191	83
			<i>Tekad Kiyat</i>		Dheweke nggambarake, saupama Supriyento wis klakon kepepet nganti kaua iwak mlebu wuwu, klakon sedyane anggone niat ngladeni kongsi kukuding umur. Nanging anggone nggiring priya mau kaya dene iwak supaya gelem mlebu wuwu, aja kongsi gawe tatu ati. Iki kang terus ditata sajrone pikir	191	84
			Orientasi dhateng masa depan		Ati kang njarem awit rumangsa kena apus krama, bakal kabusek. Dheweke ora bakal ngrembug perkara mbiyen, nanging perkara kang bakal tumeka.	192	85
			Gadhah wibawa		Suprandene, sanajan Tilarsih bakul, kepetung bakul kang or seneng tumindak sembrana lan kokehan guyon, mula dheweke uga mung monthak mantuk nalika supir ngethuprus.	193	86
			Cubriya		“kula wastani boten rawuh, kula meh kesah dhateng Kroya.	198	87
				Bakul	“Lho karepmu arep menyang endi. Aku melu kowe.” “Tindak Kroya mawon napa mas? Kua kaliyan kilakan	198	88

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Penyayang		Tilarsih mangane sithik. Wanita kuwi njupukake lawuh kanggo Supriyanto. Anggone ngladeni katon kanthi rasa tresna. “Ulamipun pun dhahar mas!” kandhane kambi nyuwirake iwak pitik.	199	89
			Peduli Penyayang		Nalika dheweke lara, banjur kanthi sesidheman mlebu kamare. Wanita mau nggawa bubur legi lan kanthi ngati-ati ndulangake bubur mau.	199-200	90
			Tegas Acuh tak acuh		“Mbak,” kandhane supire. “Mau mas Parwoto uga pasar mreng.” “Ya ben wong dhewe-dhewe perlune.” “Nanging mau kandha titip salan yen ketemu sampeyan.” “Ra urusan,” wangsulane Tilarsih karo mlaku ngedoh.	202	94
			Emosional		“Mas Parwoto ki sapa?” “Bakul kewan. Asring sadean teng peken Sitinggil.” “Mengko gek tunanganmu, aku bisa nlahi tenan.” “Sanes! Wangsulane Tilarsih rada seru.	202	95
			Rasional		“Tiyang piyambakipun sampun gadhah bojo. Nggih namung tiyang thukmis niku senenge ngganggu wong wadon.”	202	96
			Loma Rendah hati Bersahabat		“Yen ora kabotan, aku ya gelem ngancani. Nanging blaka wae, aku ora duwe sangu. Lha kepiye, bayarku kadhung kanggo mbayar semesteran.” “Menawi namung kangem ngebis, kul inggih wonten kok mas.” “Nanging aku isin, mosok kabeh-kabeh awakmu sing mbayari.” “Menawi kagungan penggalih ngaten, ateges mas Pri boten tulus anggenipun sedherekan kaliyan kula.” Kandhane Tilarsih katon rada nesu.	204	97
			Loma		Supriyanto manthuk, Tilarsih bali mbayari maneh kabeh panganane. Nganti batine priya mau prekewuh banget. Tansaya nalika Tilarsih kandha karo bakul bensin kang kebener dodol cedhak wrung, supaya ngisi bensin tengki montor kebak.	205	98

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Wicaksana		“Aku durung bisa ngeterake awakmu tekan ngomah.” “ Mboten menapa-napa mas. Sumangga teras kondur kemawon. Sampun sonten.”	206	99
			<i>Tuminda kipun aneh</i>		Tansaya bareng tekan malem Senen, ati krasa kemrungsung. Isih sore kabeh barang kang niyat digawa dicepakake. Sawise nyepakake barang ndadak eling potret kang seprana-seprene ora nate uwal saka awake. Potrete priya mau disawang nganti suwe, banjur ditemplekake pipi. Malah nganti keturon, potret mau lali isih tumempel pipi. Dheweke kaget nalika nglilir, krasa ana barang anyes tumempel. Bareng dicekel ;an diswang, banjur mesem kaya polahe wong kang lagi gendheng.	207	100
			Kuwatos		“Wau kula kuwatos nek mas Pri krinan malih.” “Ora, aku mau bengi isa turu sore. Ora kaya wingenane kae.”		101
			Sedhih		Tilarsih ora mangsuli, malah banjur keprungu tangis kang nrenyuhake. “Aja gawe bingungku ta.” Tangise wanita kuwi ora mendho, kepara tansaya nemen, nganti Supriyanto kandha. “Yen kowe nangis terus ku wegah mengko tak tinggal metu.” “Kula nlangsa sanget mas.” Kandhane lirih kambi kamisesegen	215	102
			Putus asa		“Badan kula rumaos sampun boten wonten ajinipun.”	215	103
		Ayu			Wong loro padha pepandangan sawetara wektu, lan batine Supriyanto tetep ngakoni menawa wanita mau senjata anake Mbok Sembol nyatane ayu tenan.	215	104
		Pipi alus			Pipi kang alus kaya tomat, tansaya mranani ati lan klakon gawe wuyung. Semana isih kewuwuhan lathi sing numlik nggregetake.	215	105
			<i>Putus asa</i>		“Gesang kula sampun boten wonten pangajeng-ajeng malih.” “Aja nglokro atimu.”	215	106
			<i>Lemah Pasrah</i>		Amargi kawontenan kula, mboten badhe piyayi ingkang potretipun kula cepeng menika saged gesang sesarengan kaliyan kula. Nanging kula sampun trima. Kula sampun mupus lan sumarah.	216	107

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Blaka		“Dinten menika kula rumaos begja awit sampun saged ngedalaken sedaya panguneg-uneg kula.”	216	108
			Pasrah		“Kula mangertos, mila trima nyepeng photo panjenengan.”	216	109
			Putus asa		“Nuli karepmu kepiye, Sih?” “Kula sampun mboten gadhah kekajengan menapa-menapa.	216	110
			Pasrah Putus asa		Sampun pasrah dhumateng kawontenan. Upami kawontenan ing mangke, kula kedah ngladosi tiyang jaler sanes. kepeksa badhe kula lampahi, sanajan manah sampun kothong.”	216- 217	111
			Lemah		“Panci leres, margi sampun boten wonten pilihan sanes.”	217	112
			Duka		“Nanging yen awakmu tetep niat nampa priya liya, aku ya trima.” “Sampun ngendika ngaten mas.” Wangsulane karo rada sewot	217	114
			Nekad		Kamangka sing wadon uga wis padha ngedane. Lan tangane wanita mau nganti kendel nggagapi barang kang dudu samesthine.	218	115
			Nekad		“Mas Pri rak taksih prei?” “Ya isih nanging yen awakmu nganti digoleki kang Sarpan piye?” “Kang Sarpan ngertosipun kula wonten Wangon.” Wangsulane rada nekad, lan nalika semana rumangsa yen banyu tansah mili mudhun.	220	116
			Sedhih		Tangi turu ati krasa kemma marga ora ana uwong kang ana sandhinge. Sakala praupane Supriyanto kaya gawang-gawang. Tindak tanduke nalika turu bareng nglelewa, nganti angel dibuwang saka angen-angen. Ati krasa nggrantes. Eling kahanan kuwi, nganti klakon Tilarsih netesake eluh.	221	117
			Krenteg Tekad		Wektu semana, Tilarsih pancen gilig atine niyat oncat saka priya kang ditresnani.	233	118
		<i>Munafik Lemah</i>		Mula, sanajan kanthi ati sing njerit, nalika Supriyanto nemoni kang pungkasan, nekad dilungani. Nanging tan kocapa, bengine rumangsa getun banget nganti ora bisa ngampah tangis.	233	119	

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			<i>Tuminda kipun aneh</i>		Kaya adate, saben atine nlangsa, photone priya mau nuli dijupuk. Disawang, kaya patrape wong edan.	234	120
			<i>Sedih</i>		Seje adoh karo kahanan kaang dirasakake Tilarsih sawise dilamar. Dheweke babar pisan ora bungah, kepara rumangsa wiwit mlebu pakunjaran.	237	121
			<i>Rasional Berprinsip</i>		Senajan kabeh wong padha nggumun margo tukone akehe ora mupakat, dheweke yen ana wong omong trima mencep. Marga ngerti yen dhasar bebojoan ora marga tukon kang akeh lan pahargyan nalika manten sing gedhen. Dhasare bebojoan tenane mung tresna kang nyawiji.	237	122
			<i>Berimajinasi</i>		Kepara bareng wis ana lamaran tresna marang Supriyanto tansaya nemen. Paine priya mau tansah ngridhu lan swarane kaya dumeling neng kuping, lam lam tanpa bisa ilang.	238	123
			<i>Introver</i>		Semana uga Tilarsih krasa yen wis telung sasi ora wulanan. Upama dheweke kandha blaka marang Sarpan, wong lanang mau mesthi ngamuk.	238	124
			<i>Introver</i>		“Inggih sampun. Tiyang ketalipun inggih saweg ngidham lan kula dhedhes panci ngaken yen ngidham. Nanging mboten purun blaka, sinten tiyang jaler ingkang nukulaken wiji menika.”	245	125
			<i>Penyayang</i>		“Dhik Asih sanjang mesake sanget dhateng tiyang menika. mila trima kesah.”	246	126
		Ayu	<i>Peduli</i>		Tilasih kang diparni Jahro margo dikongkon Supriyanto, kebener uga wis tekan rumah sakit kambi nggendhong ananke. Ayune tetep panggah.	259	127
			<i>Penyayang</i>		Weruh Tilarsih teka priya mau arep menyat. Nanging raga kang ora kuwawagang, mula banjur niba maneh neng peturon, kambi nangis kaya bocah cilik. Wanita mau nyedhaki karo ngusape sirah alon-alon.	259	128

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
2	Mbok Sembol	Wong tuwa krepo			...Wong tuwa kuwi katon tansaya krepo, nanging nyambut gawe ora kendho	45	1
			Ulet Sregep	Tukang nampar sepet	Lakune lagi sesurup, ndadak weruh Mbok Sembol kang lungguh ning latar lagi nampar sepet. Wong tuwa kuwi katon saya krepo, nanging nyambut gawe tanpa kendho. Saben dino golek sepet kanggo ditampar. Kawit subuh wis keprungu swarane mbok Sembol kang lagi nuthuki sepet	45	2
		Mripat blawur			Nuwun sewu, sampun sepuh. Mripat niki nek kangge ningali sampun blawur. Kandhane Mbok Sembol	46	3
			Peduli		“O cethane madosi niki madosi ibu?” “Enggih, nanging mau mbok Jami mboten cetha anggane nuduhake tegil ingkang dipuntanem lombok.” “O, wonten kilen dhusun ngriku.” Kandhane	46	4
				Randha	Pawongan ing desa kana ora ngerti, sapa wong lanang sing nandur wiji neng wetenge mbok Sembol. Marga miturut critane wong tuwa, nalika bojone mbok Sembol mati, ninggal anak loro. Ya kuwi Sarpan karo Sarpin. Abote kahanan, mbok Sembol nglembara nyambut gawe ning Jakarta, baline wis ngandhut bayi, nuli lair lan swargi bapake Supriyanto maringi jeneng Tilarsih	48	5
			Keibuan		“ Mbok anakmu kuwi tambah gendheng ora gelem mikir!” “Sing sabar ta Pan...” “Cethane Asih kuwi wangkot. Nggugu karepe dhewe. Coba sing nakoke wis pirang-pirang tetep wae nampik.” “Mbok menawa adhimu pancen isih seneng momong awak.”	103	6
				Abdi	Kambi ngusapi rambute anak wadon, wanita kuwi eling marang priya kang ngukir jiwaragane Tilarsih. Pasuryan kang bagus katon gawang-gawang lan kabeh kang nate dilakoni, rumangsa kaya nembe wingi sore. Kamangka wektune wis puluhan taun kepugkur, nalika ngewula minangka abdi na ing kampung Menteng, Jakarta.	105	7

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
				Randha Abdi	Lungane ngatini kang duwe peparab Sembol awit ditinggal mati bojone, kamangka Sarpan lan Sarpin durung umur. Bocah loro dititipake wong tuwane. Sembol melu Ngatiman, sedulure sing dadi supir. Ya Ngatiman sing nglantarake Sembol matemah bisa ngewula ana ing daleme pak Hendro	105	8
		Manis			Wanita mau kang duwe dhasar manis. Wiwit bisa narikkawigatene mas Wondo.	105	9
			Gadhah tekad		Wektu semana dheweke durung gelem wangsulan. Atine isih karep nyambut gawe, dhuwit dicelengi kanggo anake loro sing ana ndesa.	105	10
		Manis		Randha	“Yu nggonmu dadi randha kuwi marga ditinggal mati, apa pegatan?” “Semah kula pejah.” “Wah mesake banget. Kamangka, wong lanang tenane rumangsa begja ndue bojo manis kaya kowe.”	106	11
			(berimaji nasi)		Krungu pengaleme mas Wondo, nganti sewengi Sembol ora bisa turu. Swara pengalem mau neng kuping tansah rungon-rungonon. Nganti bola-bali dheweke ngadeg, nyawang awake dhewe ana ing ngarep kaca. Nuli mesam-mesem, rumangsa beja nduwe praupan ireng manis.	106	12
		Ireng manis			Nganti bola-bali dheweke ngadeg, nyawang awake dhewe ana ing ngarep kaca. Nuli mesam-mesem, rumangsa begja nduwe praupan ireng manis.	106	13
			Tradisional		“Yu kowe gelem mijeti cengelku sing kenceng iki?” “Mbok ngunjuk obat mawon.” “Uwis nanging cengel iki rasane kenceng banget.” “Mangkih saru lho mas.” “Ora, ora apa-apa gek pijetana.	107	14
			Lemah		“Tanganmu kok alus timen Yu.” Kandhane mas Wondo rada groyok. Sembol ora bisa wangsulan lan awak krasa gumeter kabeh. Ngerti kang dicekel mung tumungkul, mas Wondo katon tansaya kendel. Priya mau ngadeg, banjur ngruket kenceng banget nganti Sembol prasasat ora bisa hambegan.	107	15

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Lemah		Priya mau ngadeg banjur ngruket kenceng... “Sampun kados ngaten ta mas. Mangke yen bapak kalih ibu priksa, mesthi duka. “Nanging aku tresna banget marang kowe lho yu.” “Sembol ora bisa wangsulan, uga dheweke nggumun marga dayane apa kok nalika mas Wondo ngulungi dhuwit kang cacahé akeh banget tumrap Sembol, tetep ditampani.	107	16
			Lemah		“Ukurane pas opo ora?” “Cekapan kok mas” wangsulane karo rada mundur awit duwe rasa wedi lan aneh. Marga wanita kuwi jumangkah mundur, mas Wondo banjur mlebu lan lawang kamar enggal ditutup. “Mas sampun mlebet kamar mriki ta.” Kandhane Sembol karo gumeter. “Ora apa-apa saomah wis ora ana sing melek.” “Nanging,” wangsulane Sembol ora katekan awit ndadak ngruket kenceng. Polahe kaya wedhus pucul, mbijik-mbijik nganti wanita mau rumangsa kuwalahan.	108	17
			bingung NAIF(lugu)		Kegawa rasa bingung, wedi, lan nikmat, Sembol bisane kandha lirih. “Mas panjenengan kok nekad ngaten?” “Aku tansah ora bisa turu yen durung lakon ngeloni awakmu.” Wanita mau tansaya bingung, ora ngerti apa sing bakal ditindakake.	108	18
			Naif Irrasional		Nembe kuwi Sembol rumanggsa nggumun ngadhepi wong lanang. Seje adoh karo bojone mbiyen. Mas Wondo wasisi gawe kangene wong wadon, nganti Sembol rumangsa kayadene kaajak miber munggah kahyanagan.	109	19

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Lemah tanpa daya		Nembe dheweke rumangsa thukul wedine, rikala wis katekan karepe lanang lan wadon. Kamangka dhasar mas Wondo isih mudha sanajan mau napas nganti kaya arep pedhot. Sabubare ngaso sawetara, tandange kaya pulih maneh. Sembol kepeksa nuruti maneh kekarepane mau, lan anggone pepasihan bareng wong loro krungu am lonceng nyawa kaping pat.	109	20
				Abdi	Malah nate, nalika pak hendro sekaliyan karo adhine mas Wondo padha kondur menyang Sala, priya mau gajak Sembol turu neng kamare. Sakawit mas Wondo uga arep dijak kondur nanging dheweke wangsulan. “ Aku tunggu omah wae bu, arep ujian.” “ Yen ngana, kareben Ngatini sing ngladeni awakmu.” Ngendikane ibune. Sembol kang didhawuhi ngladeni panganane mmas Wondo mung matur saguh.	109	21
			lemah tanpa daya		Sakawit wanita mau uga wedi lan ewuh, nanging marga dipeksa priya kang ditresnani, kepeksa dheweke nurut. Lan bali meneh kudu ngladeni krodhane priya mudha kang nggegirisi. Nganti ngarepake magrib, Sembol bisa tangi marga keturon lan awak krasa lungkrah kabeh. Ewa semana, nalika adus, mas Wondo uga nyampuri nganti kayapatrape manten anyar.	110	22
			Getun		Kadhang Mbok Sembol rumangsa getun. Nanging kabeh wis kadhung. Kadhung wirang, lara apa lan nganti dicecamah sapepadha.	111	23
			Keibuan Penyayang Peduli		Awit saka pengalaman pait kang nate dilakoni, tenane mbok Sembol wis ngandhani akeh-akeh bab sesambungan tresna antarane lanang lan wadon. “Nyatane, kabeh lara lapae kudu simbomu kang nandhang. Saiki, bapakmu kang jare piyayi luhur neng endi? Coba pikiren. Dheweke wis lali marang kowe. Kamangka kowe ya turase. Mula aja kok lakoni bab sing kaya ngana. Kahananmu anggone sesambungan tresna karo mas Pri, kaya kahanane Simbok karo bapakmu.”	111	24

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Lemah tanpa daya Sedhih Sedhih		Mbok sampeyan keneg apa?" Mbok Sembol ora bisa wangsulan. Eluhe kadhung nrocos ngebaki pipi. " Apa aku luput anggone mulangi Asih?" "Ora," wangsulane kambi kesesegen. "Kok simbok nangis bareng aku nesu marang adhiku?"	111	25
			Keibuan Peduli		"Mula kuwi Pan, aja kok peksa-peksa adhimu rabi meneh. Yen kowe weruh adhimu ndang rabi maneh, rimuka supaya gelem nglalekake Mas Pri. Cacaten mas Pri, critakna eleke, supaya atine adhimu gelem mendho. Upama wis mendho tak kira mengko gelem nampa priya liya	112-113	26
			Sedhih		Mbok Sembol bareng krungu kaget banget klakon wong tuwa kuwi nangis tanpa gelem leren.	239	27
3	Ningsih	Astanipun alus			..Ningsih mesem ngujiwat. Tangan sing alus lumer alon-alon ngusapi lengene Supriyanto lan sirah kasendhekake neng pundhak	28	1
			Trenyuh		"Rasaku trenyuh yen kudu pisah karo panjenengan."	28	2
			Trenyuh		"Mas, yen panjenengan mung sedhela ana kene. Rasaku kaya klayu. Ndang kepingin nusul-nusula menyang Purworejo." Kandhane Ningsih lirih ngandhut rasa sing trenyuh banget, nganti Supriyanto ora bisa wangsulan.	29	3
		Lathi tipis nggandhul			...Marga kadereng lanange, lati sing pengkuh sanalika tumempel ngarasi lathine kenya mau, kang tipis nggandhul.	29	4
		Mripat mblalak			Semana uga Ningsih, kaya ngimbangi karepe lanang. Mripat sing mblalak katon tansaya sumunar kebak kabegjan	29	5
			Pakulitan alus lumer			Supriyanto rumangsa ora kuwagang, nuli ngruket raga kang pakulitane alus lumer	30

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Egois Kuciwa		“dibacutake wae mas, Ningsih ora kuwat.” Supriyanto njola karo mandeng kekasihe. Alise mrengut kenceng. Kaya kencenge pikir kang kudu nglimbang-nglimbang antarane wani lan wedi nerak angger-angger Gusti kang Maha Kuwasa. Nerak wewalering agama lan nrajangwatesane susilo. Suprandene Ningsih ora maelu marang perang batine kekasihe. Tangan sing lumer bgruket lang nguleng sirahe priya mau. Kurang marem sirahe kapepetake marang payudarane kanthi swara ngeres kebak panjaluk kang durung katekan. “Mas,” kandhane ngrerepa maneh. “Nekad wae ya?” “Aja kesusu ta. Nek ana apa-apa banjur kepiye?” Ningsih menyat kaya sewot marga karepe ora katekan.	31	7
				Pegawe kantor	Wektu semana Supriyanto melu nyambut gawe neng Semarang nunggal kantor karo Ningsih durung dadi guru.	32	8
			Kuciwa		“Kabeh kanca kantor wis katon tekan kene. Nembe saiki panjenengan tilik.	32	9
			Emosional		Nalika budhal kantor, Ningsih misuh-misuh supire ugal-ugalan.	133	10
			Emosional		Ningsih rumangsa lega atine bareng wis tekan ngarep kantor. Dheweke enggal njaluk mudhun menehi ongkos kambi misuh. “Mas, sing digawa nyawa manungsa, dudu nyawa kewan kaya kowe. Yen wis niat mati, matia dhewe ajak ngajak-ajak liyan.” Awit mungsuh wanita, supire ora bisa wangsulan. Trima mesem kecut.	134	11
				Pegawe kantor	Marsinah gumuyu, Ningsih nglungani kambi mesem kelegan, nuju kursi papan lungguhe. Kesusul kanca-liyane nuli padha teka, nganti kantor katon rame. Kabeh ngadhepi pegaweyane dhewe-dhewe. Ningsih kang ana bagiyan pengiriman barang, sibuk nyatheti mlebu-metune barang		11
			Sombong		Krungu tembung mau Ningsih njegreg sedhela. Nanging nuli mesem kebak kemenangan.	136	12
			Sregep		Ningsih nyambut gawe nyengkud, karepe jam telu wis rampung kabeh banjur pamit marang pak Jon.	137	13

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Isin		Sing disawang temungkul rasa isin. Marga wektu semana eling, yen menyang Bandungan Agung ora gelem sedhela. Kepetung wis ponjul kaping lima angone dolan bareng menyang papan pariwisata mau.	139	14
			Introver		Ningsih kaya wong bingung, wedi lan rada isin. Bisane meneng ora kawetu anggone arep caturan.	139	15
		Kulit kuning mrusuh			Kulit sing kuning mrusuh, katon duwe daya sing ngerm-erami. Lan tangane Agung tansaya wani, nganti klambi kang maune mbungkus raga mau, dilukar siji-mbaka siji	140	15
			Getun		Nembe prawan kuwi njola nalik kabeh wis dumadi. Agung katon gumlethak tanpa daya ana cedhake kambi mripat kethap-kethip. Eluhe Ningsih ndlewer lan saka tutuke keprungu tembung lirih. “ Mas, aku wis ora kenya maneh.”	140	16
			Ngeyel		Bu Noto uga nate ngelingake putrane, supaya aja lalai marang Supriyanto. Ningsih wektu semana mangsuli.	142	17
			Grusa-grusu		Mula ora nganti mikir dawa dheweke banjur nulis layang marang Supriyanto kang wose, medhot sesambungane.	142	
			Kuwatos		“Aku samar yen nganti cabar. Lire ana wijine pajenengan sing thukul nganti dadi jabang bayi.”	142	19
			Pasrah Tanpa daya		Ningsih ora bisa wangsulan. Upama wektu awan, dheweke bisa nekad mulih dhewe. Nanging wektune mbengi lan ora ana mobil andhongan. Kepeksa dheweke pasrah, manut kang dadi karepe Agung.	144	20

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Emosi		Ningsih kaget, nalika tangi wis jam wolu esuk. Kamangka Agung isih katon nglempus. Wanita kuwi nuli nggungah karo setengah rada misuh. “Mas wis jam wolu kok ora wungu ta?” Agung ngolet, ngelekake mripat. “Aku ki wis telat ora bisa mangkat kantor.” “Cetha wis ora bisa mangkat kantor kok kesusu. Mbok sing alon, sabar. Neng hotel kene watese jam loro awan.” Nanging piye ta iki rak jeneng edan-edanan.” Agung trima gumuyu, nyandhak andhuk terus adus. Ningsih karo misuk kandha. “Jare njenengan ya kudu urusan pegaweyan gasik. Kok malah jam kaya ngene nembe wungu.” “Wis ta rasah nesu-nesu terus. Sing sabar sareh.” Terus aku mengko matur piye marang bapak ibu?” “Ya kaya mau Bengi kandhaku. Nembe layat wong seda.”	145	21
			Introvert		Nganti thukul pikire kang maneka warna, eling menawa pinuju maca koran apa dene masalah penipuan seks. Dhadha krasa seseg, arep matur marang wong tuwane ajrih yen nganti didukani.	146	22
			Cubriya		Panyakrabawa ala tansaya ngrembaka. Esuke Ningsih pamit ora mlebu niat budhal menyang Pati nglacak kekasihe.	147	23
			Putus asa (nglokro)		Rumangsa cabar anggone nggoleki kekasihe, wanita mau wusana mulih menyang Semarang kanthi ati nglokro.	147	24
			Goroh		“Anu Bu, wangsulane Ningsih rada gragapan. Banjur matur goroh supaya wong tuwane ora duka	147	

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
			Kuwatos		Ningsih ora bisa wangsulan. Batine tansaya kumitir, eling menawa tenane wis rongsasi iki ora wulanan. Bu Noto babar pisan ora nggraita yen putran lagi ngadhepi perkara sing abot. Kamangka batine Ningsih montang-manting, bebasan wong nesu ora bisa ngadhepi mungsuh.	148	25
			Introvert		“Mula kuwi yen lagi ngadhepi perkara abot, ngendika wae marang kanca-kanca. Sapa ngerti ana kanca sing bisa nulungi. Saora-orane bisa menehi iguh partikel.” Wanita mau ora wangsulan, sirah tumungkul lan mripat ora wani ndeleng pimpinane.	148	26
			Kuwatos		Krungu kandhane Utari Ningsih tansaya rongeh. Ing batin nggraita menawa Agung nemahi kacilakan lan wektu saiki lagi dirumat neng rumah sakit. Nanging neng rumah sakit ngendi? Kegawa ati bingung, nggarape pagaweyan uga ora bis temata. Kamangka dina rebo kudu wis rampung kabeh. Upama ora isin marang kancane, klakon dheweke nangis ning kantor.	149	27
			Depresi		Raine keya mau malih pucet. Awak lemes tanpa daya, wusana ambruk nglumpruk ana ing kamar tamu. Weruh kahanan mangkana tamune nyeluk wong kantor supaya ngrukti.	151	28
		Ayu			“Pak Jon njegreg. Katon banget elase marang Ningsih kang tenane kepetung wanita sing ayu rupane.	152	29
			Tegas Gadhah prinsip		Dipenggalih jero sik mbak, Supri ki wonge lugu, turna kabeh kanca kene wis ngerti sapa dheweke.” Ningsih ora maelu pitutur, kepara wektu semana wangsulan rada nylekit. “Mbak, ana tembung, wong lanang duwe wenang milih. Nanging wong semana uga, wanita duwe wenang nampik. Yen ana kang rinasa luwih mantep, bisa nyukupi sakabehane, wanita rak ya duwe wenang nampik wong kang ora pideksa?” “Apa Supriyanto saiki kok anggep ora pideksa?” “Guru SD mbak, piye wae yo kalak karo Insinyur lan uga kepala proyek.” “O, menawa sing ko priksani bb kuwi pancen iya. Nanging bebojoan rak	153	30

Tabel Salajengipun

No	Paraga	Wujud Citra Wanodya			Data	Kaca	No Data
		Fisik	Non-Fisik				
			Psikis	Sosial			
					dudu kuwi thok sing digoleki.” “Bener mbak, nanging wong rumah tangga sing baku, ekonomine sing tumata lan cukup. Ora ana rumah tangga bahagia en ekonomine mosak-masik. Kaya dene negara, ora klakon rakyat bisa tentrem lan rumangsa makmur, yen nyatane negarane wae tansh mosak-masik ekonomine.”		
			Introvert, Sedhih		“Mbok diprisake mbak. Dadi gerahe cetha.” Ningsih ora wangsulaan, mripat katon mrebes mili nganti gawe bingung sing padha tilik.	157	31
			Nglokro		“Ora papa dhik,” wangsulane lirih.” Pancen nasibku kang ala.” Krungu tembung mau sing padha tilik tansaya ora mudheng. Senajan mengkana, tetep melu padha trenyuh weruh kahanane Ningsih kang katon celong lan nglokro	157-158	32
			Tabah		“Urip kuwi duwe garis dhewe-dhewe. Aku kudu tabah nampa kanthi nglenggana.”	158	33
			Kuciwa Sedhih Putus asa		“Aku ora ngiro , mas Agung ki jebule pengkhianat. Wong lanang culika kang wis njlomprongke awaku.” Kandhane Ningsih kambi nangis sesenggukan. “Saiki awakku kaya tanpa aji. Kaya rereged ana ing pawuhan.”	159	34
			Lemah Sedhih		“Nanging.” Wangsulane Ningsih ora tekan anggone mbacutake rembug. Kepara tangise wis ora bisa diampah marga kagawa ati sing getun banget.	161	35
			Kuciwa Sedhih		“Nanging awaku iki krasa reged banget. Nistha.” Wangsulane karo mingseg-mingseg...” Gek maune utegku ki kelebon dhemit ngendi, setan apa-kok olehe gampang keblinthut rembuge bajungan kae?”	161	36
			Gadhah tekad		Ningsih ora wangsulan. Bengi kuwi atine gilig arep menyang Purworejo karo Tuning, perlu njaluk ngapura lan upama bisa nothok atine priya mau supaya mbukak lawang katresnan maneh.	162	37
			Sedhih		“Tenan ta dhik Pri wis ngerti kabeh. Nalika awaku ngelikake awakmu ora ngandel.” Kang dipaido ora bisa wangsulan. Mripat katon teles awit luhe wiwit padha dleweran	231	38

Lampiran Data Ketidakadilan Gender Tumrap Paraga Wanodya ing novel Pisungsung Kang Wingit Anggitanipun Atas S. Danusubroto

Tabel 1. Data Ketidakadilan gender tumrap wanodya ing novel Pisungsung Kang Wingit

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
1	Wong Wadon: “Menawi lare jaler, tiyang sepuh tatag.” Sumaure wong wadon mau. “Cobi nek lare estri kados anak kula, napa tiyang sepuh boten samar sanget?” Supriyanto: “Menawi mangsa jawah, ingkang sae lare estri inggih mondhok kemawon. Sambunge Supriyanto	<i>Stereotip</i>	Lare estri dipunanggep ndadosaken tiyang sepuh samar menawi boten enggal wangsul sekolah.	<i>Pelabelan</i> tumrap wanodya ingkang ndadosaken samar tiyang sepuh menawi wonten ing sajawining griya rikala mangsa jawah	Lare esrti	12
2	“Menawi mangsa jawah, ingkang sae lare estri inggih mondhok kemawon.” Sambunge Supriyanto	<i>Subordinasi</i>	Lare estri dipunanggep lemah	Andharan Supriyanto wanodya kedah mondhok	Lare estri	12
3	“Niku tesih sae. Lha tanggi kula, gadhah mondhokan margi jare sekolah. Lha kok sepriki boten wangsul.” “Lha teng pundi niku pak?” pitakone Supriyanto nyelani “Weh nek kabare nggih kegondhol cowok.	<i>Stereotip</i>	Stereotip Wanodya ingkang gampil dipungodha priya	Lare mondhok ingkang boten wangsul dipunkabaraken dipunbekta dening priya	Lare mondhok an	12
4	“Mas Pri. Aja gerah penggalih, mbok menawa pancen kaya wis tinulis, yen sesambungan kita ora bisa langgeng. Bapak lan Ibu tetep ora pareng menawa aku nunggu pajenengan nganti rampung kuliah. Mesthi wong tuwaku was yen anggonku rabi nganti ketuwan.	<i>Subordinasi</i>	Boten marengaken Ningsih palakrama kanthi nengga ngantos Supriyanto lulus	Tiyang sepuhipun Ningsih boten marengaken anggenipun Ningsih rabi kedah nengga Supriyanto rampung kuliah.	Ningsih	17
5	Supriyanto banjur eling. Pancen nalika wong tuwane Ningsih ndangu awake, dheweke tetep puguh. Gelem rabi yen wis rampung kuliah.	<i>Subordinasi</i>	Supriyanto gadhah kamardikan kangge nemtokaken tumindak	Supriyanto boten nggatosaken kapentinganipun Ningsih, piyambakipun puguh tetep dereng purun palakrama	Ningsih	19
6	Ponijan manthuk-manthuk. Supriyanto nerusake rembug. “Milih wanita ugi kedah nggatosaken katuranggan. Luput pamilihipun, nggih kados kula akibatipun.”	<i>Subordinasi</i>	Wanodya kabiji saking katurangganipun	Supriyanto manggihaken bilih kualitas wanodya dipuntingali saking katurangganipun.	Wanodya	25

Tabel Salajengipun

[illegible]

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
	Yen wayah brai, gemak niku ngluyur nggoleki bence. Yen kepanggih sami andhon kasmaran, wusana si gemak ngantos nigan. Menawi sampun rampung nigan si gemak kesah nata awak.”					
10	.....Mila boten namung tiyang jaler ingkang purun lampah sedheng, mlenjani janji. Tiyang estri ugi kathah ingkang willem.” ... “Dipunjawab enggal gelem. Nggih saniki kathah ingkang sami sanjang kegolong pawestri es em pe. Tegesipun sinten mawon purun?	<i>Stereotip</i>	Stereotip wanodya willem	Panganggep wanodya jaman samenika willem, dipunjawab enggal purun saha es em pe, sinten mawon purun	Wanodya	
11	“.... Jelasipun, kathah tiyang jaler ingkang purun slingkuh, purun tumindak sedheng. Nanging, cacahipun tiyang estri ingkang purun nyleweng ugi boten sekedhik. Kepara, tiyang estri menawi sampun kegiwang priya sanes purun tegel dhumateng anankipun piyambak. Kados dene gemak, yen rebutan bence, anggenipun tarung saged ngantos pejah.”	<i>Stereotip</i>	Stereotip wanodya boten tanggel jawab.	Nganggep wanodya boten tanggel jawab menawi sampun kepencut priya sanes.	Wanodya	26
12	“ Pak Guru, umumipun wanita ingkang manahipun lemer gampil kegiwang priya sanes amargi kepencut kaliyan bandha, pangkat utawi drajatipun priya wau. Wanita ngaten dipunwastani wanita ingkang namung nyawang obor blarak. Sing gedhe lan padhang genine niku sing dipuncelaki. Nah, tiyang estri ngaten ingkang mboten saged dipunajak gesang bebrayan.”	<i>Stereotip</i>	Stereotip wanodya gampil kegiwang banda, pangkat, saha drajat.	Ngandharaken wanodya menika gampl kegiwang priya sanes awit kependut kliyan bandha, pangkat utawi drajat satemah boten sged dipunjak gesang bebrayan.	Wanodya	27
13	“Napa Ningsih kalebet wanita ingkang kados niku?” “Kula dereng saged mastani. Nanging miturut ngendika panjenengan. Setengah taun kepengker sampun sagah, samenika malih rak kepetang wanita ati malam. Gampil lumer. Gampil kegiwang saha mboten tahan uji. Kados atur kula wau, wanita ngaten sae dipuntilar mawon.”	<i>Stereotip</i>	Stereotip wanodya gampil kagodha	Mbiji Ningsih minangka wanodya ati malam, gampil lumer, gampil kegiwang, saha boten tahan uji.	Ningsih	27

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
14	Wong lanang kapatah dadi tukang angsul-angsul, yaiku nalenani pari saka diuntili, nuli digedheng. .... Sawise pari wujud gedhengan dilebokake lumbung. Wondene pagaweyane wong wadon padha olah-olah pangan.	<i>Marginalisasi</i>	Wontenipun beda pedamelan antawisipu priya kaliyan wanodya.	Wanodya indakaken pedamelan domestik, dene priya nindakaken pedamelan publik.	Wanodya	44
15	Kamangka sanajan prawan ndesa, nanging kepetung ayu rupane. Pakulitane kuning resik, gulu dawa ngulan-ulan, kesangga awak kang pancen weweg. Upama Tilarsih anake wong sugih mesthi tansaya gawe gawoke priya kang nyawang. Marga bisa karengga sandhangan kang edi peni.....Untu siji kang gingsul bisa ndadekake priyang kang weruh guyune lara wuyung. Emane Tilarsih lair ana satengahe kulawarga miskin.	<i>Stereotip</i>	Kaendahanipun wanodya nyengsemaken priya	Nganggep Tilarsih menawi karengga sandhangan edi peni ndosaken priya gerah wuyung	Tilarsih	46
16	....Mula anggon-anggone trima apa anane, kawuwuhan sekolahe uga sadarma sekolah ndesa, awit wong tuwane ora kuwat menehi ragad. Mula nalika semana, wawasane cupet, kawuwuhan katon gumunan yen pinuju meruhi barang anyar.	<i>Subordinasi</i>	Pendidikan ingkang sadarma sekolah ndesa	Kahanan ekonomi ingkang kirang satemah Tilarsih namung sekolah wonten ing sekolah ndesa.	Tilarsih	47
17	Sawise rampung sekolah prawan mau digulawenthah wong tuwane supaya bisa buruh tandur lan matun. Mangsa panen Tilarsih di oyak supaya melu derep. Mentas derep, nggulawenthah pekarangan secuwil kanggo nyambung urip.	<i>Subordinasi</i>	Boten saged nemtokaken pilihan kanthi mardika	Tilarsih dipunpeksa kangge buruh tandur saha matun, ugi dipunpeksa buruh derep sahanggulawenthah pekarangan.	Tilarsih	47
18	Kabeh ora duwe panyakrabawa yen Supriyanto wektu semono duwe rasa sir marang Tilarsih. Awit kang lanang kepetung turun priyayi lan urip cukup, sing wadon anake wong tani buruh. Kawuwuhan, Tilarsih lair tanpa bapa kang cetha.	<i>Subordinasi</i>	Tali katresnan ingkang boten imbang drajatipun.	Tresna ingkang boten imbang drajatipun, kedah nggatosaken bibit, bebet, bobotipun wanodya	Tilarsih	47
19	Tenane Tilarsih klebu prawan jadah. Wanita kang wiwit lair kepetung tanpa aji. Mesthi arang banget kulawarga kang rumangsa becik, gelem ngepek mantu prawan jadah.	<i>Subordinasi</i>	Prawan jadah lajeng dipunsiriki	Nganggep wanodya ingkang lair tanpa bapa menika ina stemh boten wonten ingkang purun ngepek mantu	Tilarsih	48

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
20	Tilarsih mung mesem pipine kang katon dhefik muwuhi manise. Kahanan mangkana, kaya mbethot atine jaka kang wiwit birahi. Nganti seseg lan bingung arep tumindak apa supaya bisa nyedhaki Tilrsih.	<i>Stereotip</i>	Panganggep kaendahan wanodya ndadosaken priya kagodha	Panggambaranipun kaendahaing wanodya dadosaken priya kagodhaa satemah tuwuh brahinipun.	Tilarsih	50
21	Wusana, Supriyanto kang wektu semana kaya ilang pamikire, nekad ngadeg lan nyedhaki. “Lungguh ngamben wae.” Kandane kambi nyandhak tangane prawan mau. Kang dicandak kaya kaweden, saya ndepipis lungguhe nganti Supriyanto kepeksa ndhodhok. Tilarsih ngumpetake rai lan kupinge katon abang ngetirah ngengken pikir kang ora karuwan.	<i>Kekerasan (violence)</i>	<i>Kekerasan emosional</i>	Pameksan turap wanodya kanthi nyandhak tanganipun satemah ndadosaken Tilarsih ajrih	Tilarsih	50
22	....Supiyanto dhewe katon tambah nekad ngarasi rambute prawan mau. “ Sampun ngaten mas. Saru.” Tumrap Supriyanto tembung mau keprungu ngayut-ayut, nuwuhake ati wuwuh angone geterater.	<i>Violence</i>	<i>Kekerasan seksual</i>	Pelecehan seksual kanthi ngarasi rikmanipun tanpa ijin saha kalilanipun Tilarsih	Tilarsih	51
23	“ Apa kowe ora ngerti yen tenane wis suwe aku duwe rasa sir marang awakmu?” “Sampun ngendika ngaten mas,” wangsulane kambi temungkul. Sampun gegujengan ingkang saru, mindhak kapiireng tiyang ndadosaken risakipun asma keluwarga panjenengan.” “Aku ora guyon. Omong tenan lan sadurunge wis ndak pikir dawa.....Nanging, nalika eling lan ngilingi awake kang nistha, prawan mau banjur katon ngrogolake eluh.	<i>Subordinasi</i>	Panganggep jejodhoan kedah imbang drajatipun	Andharan wanodya dadosaken risakipun asma tiyang jaler awit geguyon ingkang saru	Tilarsih	51-52
24	“ Mas Pri, kula inggih eling menawi panjenengan tansah sae dhumateng kula lan asring mbelaniawak kula. Nanging.” “Cukup!” wangsulane Supriyanto nyupet lan medhot rembuge Tilarsih. “Aku kepeging krungu, apa awakmu gelem nampa katresnanku?” Nytane prawan mau ora bisa mangsuli nganggo tembung. Anane manthuk ambi tangane dolann kuku	<i>Subordinasi</i>	Wanodya tansah dipunkendhalekaken dening priya	Boten marengaken Tilarsih kangge manggihaken gagasanipun	Tilarsih	53

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
25	“Wiwit kapan Sih? Yen ora blaka pipimu tak cokot.”	<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan emosional</i>	Meksa wanodya kanthi dipunancam badhe dipuncokot pipinipun	Tilarsih	54
26	Wektu semana Supriyanto wani nyandhak pundhake prawan mau banjur ngarasi lathine sakatoge. Awit kaya kaget, Tilarsih gumeter lan ragane nglumpruk kambi sirahé sumendhe kaya tanpa daya. Jaka kui braine saya nantang prawan desa sing ayu rupane mau nekad kaglandhang supaya mlebu kamare.	<i>Violence</i>	<i>Peleceha seksual</i>	Supriyanto nekad nyandhak pundhakipunTilarsih saha ngarasi lathinipun	Tilarsih	53
27	Awit dheweke bareng ngerti yen lair tanpa bapa wis rumangsa uripe nistha. Dadi poyokane wong akeh, dadi sirikane wong tuwa sing arep njupuk mantu. Kewuwuhan maneh, nalika ijen neng pawon, dheweke nembe eling, yen mokal bakal bisa urip bebarengan karo priya kang tenane ditresnani banget.	<i>Subordinasi</i>	Panganggep ina tumrap prawan jadah	<i>Rumaos boten pantes saged gesang bebarayan kaliyan Supriyanto amargi Tilarsih kalebet putra kadah</i>	Tilarsih	15
28	“Cethane dheweke ora kuwat ngenteni aku rampung kuliah. Jare wong tuwane samar, upama anggone rabi kudu ngenteni aku rampung sekolah, mundhak ketuwan.”	<i>Subordinasi</i>	Matesi yuswanipun kangge krama	Ningsih tansah dipunatur anggenipun badhe krama	Ningsih	62
29	“Yen Ningsih ora sabar, ibu ya maklum.” Ngendikane lirih. “Umure kenya mau wis cukup diwasa, upama anggone rabi kudu ngenteni taun-taun maneh, mesthi wong tuwane samar yen dheweke dadi prawan kasep. Prawn Tuwa.	<i>Subordinasi</i>	Matesi yuswanipun kangge krama	Panganggep mbok Sastra ngengingi umuripun Ningsih ingkang sampun diwasa satemah badhe dados prawan kasep menawi kedah nengga Supriyanto	Ningsih	63
30	“Tak kandhani ya,” ujure mbok Sembol nyelani “Wayah bengi cah wadon nonton ning papan adoh, kuwi saru.”	<i>Marginalisasi</i>	Tumindak wanodya ingkang tansaah dipunwatesi.	Mbok Sembol boten marengaken Tilarsih kesah nonton calung awit wekdalipun dalu.	Tilarsih	66
31	Mas Pri, aku titip Asih. Tak dolanan sedhela neng kana?	<i>Subordinasi</i>	Kontrol priya dhateng wanodya	Sarpan nitipaken Tilarsih dhateng Supriyanto awit badhe dipuntilar maen.	Tilarsih	67

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
32	Ngancik sawah si Janur, ya kuwi papan pertelon tanggul, ndadak priya mau nyandhak tangane Tilarsih. Kang dicandhak kaget lan noleh. “Wonten napa, Mas?” “Awake dhewe mlaku ngetan sik.” “Lho ngrika boten onten dhusun mas.” “Aku ngerti nanging aku perlu arep omong.” “Kula ajrih mas, mlampah mrika sepen sanget.” “Ana awakku, kowe apa ya wedi?” Supriyanto nekad ngglandhang tangane si diglandhang nyatane tanpa suwala.	<i>Subordinasi</i>	<i>Kontrol</i> dhateng wanodya	Supriyanto meksa Tilarsih supados purun nderek kanthi ngandharaken	Tilarsih	69
33	“Tenan Sih aku tresna marang awakmu. Malah mbesuk upama aku wis nyambut gawe, awakmu mesthi bakal tak gawa. Ndak jak urip bareng. Ngladeni anaku.”	<i>Subordinasi</i>	Wanodya nggulawentah putra	Panyuwunipun Supriyanto dhateng Tilarsih kangge gesang sesarengan saha ngladosi putranipun benjang.	Tilarsih	70
34	“Rak gelem ta ngladeni aku, minangka bojo?”	<i>Subordinasi</i>	Wanodya tugasipun ngladosi garwa	Panyuwunanipun Supriyanto dhateng Tilarsih kangge ngladosi piyambakipun minangka garwa.	Tilarsih	71
35	“Aja Sih. Aja saiki. Mundhak ora apik. Kamangka aku durung bisa golek pangan dhewe”	<i>Subordinasi</i>	Kontrol dhateng wanodya	Wanodyaa gumantung kaliyan priya	Tilarsih	71
36	Priya kuwi uga nuli eling, wetara rong wulan saka tekne Ningsih ana omahe. Tilarsih nuli gelem dirabi Juminan lan padha lunga transmigrasi. Saiki nembe krasa, apa ya prawan mau rumangsa tanpa guna nunggu awake kang wis cetha mblenjanni janji. Banjur kaya ngapa gempaling atine Tilarsih? Tansaya karanta-ranta maneh bareng, bareng krungu yen dheweke ora rukun karo bojo. Mesthi wektu semana, anggane gelem nampa lamarane Juminan mung kegawa kebrang atine,	<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan emosional</i>	Tilarsih dipuntilar dening Supriyanto, satemah nekad purun krama kaliyan Juminan	Tilarsih	72

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
37	<p>“ Njuk arep nunggu apa? Bakulan jare wis wasis. Malah saiki pinter njait barang.”</p> <p>“ Mboten ngertos. Wau ndalu kula keloni kalih kula takeni nggih sanjang taksih remen momong awak.”</p> <p>“Mbok kok kandhani, supaya aja nganti ketuwan. Mesake, cah ayu-ayu kok kaya wong nglokro.</p>	<i>Subordinasi</i>	Matesi yuswanipun Wanodya kangge krama	Wanodya ingkang dipunwatesi umuripun anggenipun wamah-emah	Tilarsih	74
38	<p>“ Sakawit aku ngira, rawuhmu mreng bisa maringi bantuan marang aku ngrerimuk Asih supaya enggal gelem rabi. Coba-ta, sing nate nembung tak sawang priya sing mityani. Contone mas Darno, mandhor pasar kene. Wagiyo, juragan wedhus. Kirman, sing duwe toko cedhak stasiun kene. Kok Asih tetep wangkot durung gelem.</p>	<i>Subordinasi</i>	Nemtokaken jejodhoanipun wanodya Krama kanthi ukuran bandha	Wanodya gumantung dhateng priya ing bandhanipun kathah	Tilarsih	76
39	<p>“Sih tenane kowe ki niat golek bojo sing kaya ngapa?”</p> <p>Pitakone Panti merga judheg.</p> <p>“ Yo golek wong lanag sinng cocok karo ati lan rasaku.”</p> <p>“ Mas Darno ki kurang apa? Dhasar pegawe isih jaka gek anake wong cukup.”</p>	<i>Subordinasi</i>	Krama kanthi ukuran bandha	Wanodya tansah gumantung dhateng priya.	Tilarsih	97
40	Sembol kang maune bisane dandan cara wong ndesa, bareng wis duwe pengalaman Jakarta, nuli wasis ngadi sarira. Ora nganti setengah taun ngewula ana daleme pak Hendro, wanita kuwi kang duwe dhasar manis, wiwit bisa narik kawigatene mas Wondo	<i>Stereotip</i>	Wanodya ingkang wasis ngadi sarira kaginakaken kangge narik kawigatosanipun priya	Kaendhaning wanodya dipunginakaken kangge nggodha priya	Mbok Sembol	105
41	<p>“ Aja ngalamun yu!”</p> <p>“Boten kok mas, namung ngaso margi sayah.”</p> <p>“Ngalamun karo ngaso kuwi seje lo Yu.”</p> <p>“Saestu kula namung sayah, boten ngalamun.”</p> <p>“Ketimbang ngalamun ijen becik tak kancani.”</p> <p>Kandhane mas Wondo kambi lungguh njejeri. Mesthi wae Sembol rumagsa isin lan pakewuh. Mas Wondo nuli nglungani nanging sadurunge nyemol pipine.</p>	<i>Kekerasan</i>	<i>Pelecehan seksual</i>	Wondo nyemol pipinipun Sembol rikala sami gumujeng	Sembol	106

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
44	<p>“ Yu-nggonmu dadi randha kuwi merga ditinggal mati apaa pegatan?”</p> <p>“Semah kula pejah.”</p> <p>“Wah mesake banget, kamangka wong lanang tenane rumangsa beja duwe bojo manis kaya kowe .”</p> <p>“Mas Wondo niku ngendikane werna-werna.”</p> <p>“Tenan aku kandha iki dudu apus-apusan.”</p>	<i>Kekerasan</i>	Andharan ngengingi wujud badan	Wanodya namung dipunbiji/ dipunpandhag saking fisikipun.	Sembol	106
45	<p>Mbok Sembol eling, wetara limalas dina seka kedadeyan mau, kebener udan deres. Pak Hendro sekaliyan padha tindakan. Mas Wondo uga nembe katon kondur nalika udan wis kadhung deres. Sawise salin klambi lan siram, ngundang mbok Sembol supaya digawekake kopi susu sing panas. Sembol ngladeni priya mau nganti mlebu kamare.</p> <p>Nalika ngaturake wedang neng meja, mas Wondo kambi nyawang raine wanita kuwi takon.</p> <p>“Yu-kowe gelem mijeti cengelku sing kenceng banget iki?”</p> <p>“Mbok ngunjuk obat mawon.” Wangsulane Sembol.</p> <p>“ Uwis. Nanging cengel iki rumangsaku kenceng banget.”</p> <p>“Mangkeh saru lho – Mas.”</p> <p>“Ora!” ora apa-apa – gek pijetana.” Kepeksa Sembol nuruti kekarepane bendarane.</p>	<i>Subordinasi</i>	<i>Pemaksaan</i> dhateng wanodya	Sembol dipunpeksa supados purun metegi Wondo	Sembol	106
46	<p>..... Nanging nembe sawetara wektu, tangane ndadak diregem kenceng.</p> <p>“tanganmu kok alus –yu?” Kandhane mas Wondo rada groyok. Sembol ora bisa wangsulan lan awak krasa gumeter kabeh.</p>	<i>Kekerasan</i>	Pameksan saha Ngemek perangan badan tanpa idin	Rikala metegi Wondo, astanipun Sembol dipunregem	Sembol	107

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
47	....Sembol ora bisa wangsulan lan awak krasa gumeter kabeh. Ngerti kang dicekel tangane mung tumungkul, mas Wondo katon tansaya kendel. Priya mau ngadeg, banjur ngruket kenceng banget, nganti Sembol prasasat ora bisa hambegan. Kambi ngruket priya kuwi garasi raina Sembol nekad. Kang diarasi bisane sesambat, kegawa rasa wedi lan karep sing adreng. “Sampun kados ngaten ta – mas. Mangke yen bapak karo Ibu priksa, mesthi duka.”	<i>Kekerasan</i>	Ngruket badan tanpa idin	Dipunruked saha dipunarasi kanthi nekad	Sembol	107
48	“Yu, yu, kowe wis turu apa durung?” “Sinten nggih?” Pitakone gragapan awit wis wayah jam siji mbengi ndadak lawang kamar dithothok. “Aku.” Wangsulane. “Mas Wondo?” “Heeh wis ta bukaken. Aku ana perlu sithik.” Kepeksa Sembol ngengake lawang kamar. Mas Wondo nuli katon ngadeg neng ngarep lawang kambi takon. “Piye klambine apa wis kok coba?” “Sampun.” “Ukurane pas apa ora?” ” Cakepan kok mas.” Wangsulane Sembol karo mundur awit duwe rasa wedi lan aneh, mas Wondo banjur mlebu lan lawang enggal di tutup. “ Mas sampun mlebet kamar mriki to.” Kandhane Sembol karo gumeter. “Ora apa-apa saomah wis ora ana wong melek.”	<i>Subordinasi</i>	<i>Kontrol</i> dhateng wanodya	Wondo meksa mlebet kamaripun Sembol, sanadyan Sembol boten marengaken	Sembol	108
49	....”Ora apa-apa, saomah wis ora anan wong melek.” “Nanging.” Wangsulane Sembol ora katekan awit ndadak priya mau ngruket kenceng. Polahe kaya wedhus prucul, mbijik-mbijik nganti wanita mau kewalahan. Kegawa rasa bingung, wedi lan nikmat, Sembol bisane kandha lirih.	<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan seksual</i>	Wondo ngruket badanipun Sembol tanpa karilan saking Sembol		108

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
	“Mas panjenengan kok nekat ngaten.” “Aku tansah ora bisa turu yen durung klakon ngeloni awakmu.”					
50	Wanita mau tansaya bingung, ora ngerti apa sing bakal ditindakake. Wondene mas Wondo sing wis keleton setan, tandange persis jaran mbigar. Klambine wanita mau dilukari siji mbaka siji.	<i>Kekerasan</i>	Kekerasan seksual	Wondo kanthi pamikiranipun ingkng ical nekad nglukari agemanipun Sembol	Sembol	108
51	.... Nembe dheweke krasa thukul wadine, nalika wis katekan karepe lanang lan wadon. Kamangka dhasar mas Wondo isih muddha sanajan maune napas nganti kaya arep pedhot. Sabubare ngaso sawetara, tandange kaya pulih maneh. Sembol kapeksa nduruti maneh apa kekarepane mau, lan anggone pepasihan bareng wong loro krungu jam lonceng nywara kaping pat. Mas Wondo nembe gelem metu saka kamar, mlaku dhedhemitan bali menyang kamare.	<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan seksual</i>	Sembol dipunpeksa ngladosi Wondo	Sembol	109
52	.....mulihe wis karo nggawa lawuh saka restoran. Wong loro mangan bebarengan, bubar memangan nuli kaajak teturon ana kamare. Sakawit wanita mau uga wedi lan ewuh, nanging marga dipeksa dening priya kang ditresnani, kapeksa dheweke nurut. Lan bali maneh, kudu ngladeni krodhane priy mudha kang nggegirisi. Nganti ngarepke magrib, Sembol bisa tangi mergo keturon lan awak krasa lungkrah kabeh. Ewa semana nalika adus, Mas Wondo uga nyampuri nganti kaya patrape manten anyar.	<i>Kekerasan</i>	Kekerasan seksual	Sembol dipunpeksa ngladosi Wondo	Sembol	110
53	Dumadine kaya sajroning pangimpen. Anggone padha tumindak nerak angger-angger Pangeran, nukulake bebendu sing nggegirisi uga. Sembol ngindham. Daleme pak Hendro gegeran, bu Hendro duka banget. Tansaya bareng mireng yen kang tumindak putrane kakung sing tansah digadhang-gadhang. Kegawa kaget,	<i>Marginalisasi</i>	Sembol dipun-phk	Sembol boten nyambut damel awit dipunkonduraken dhateng dhusun	Sembol	110

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
	pak Hendro nganti gerah. Mas Wondo ora bisa polah. Wusana kulawargane mutusake Sembol kudu mulih menyang ndesa.					
54	Nalika semono, mas Wondo tenane janji,” Yu embuh kapan, aku mesthi bakal tekan omahmu perlu weruh anakmu. Keping wae kuwi wijiku, wiji kang katetesake kanthi rasa tresna.” Nyatane nganti Tilarsih prawan gedhe, janji mau ora nate dilakoni	<i>Subordinasi</i>	Boten tanggel jawab dhateng wanodya	Wondo nyidrani janjinipun badhe manggihi Sembol	Sembol	110
55	“Kang Asih ki rak ora duwe bapak.” “Sapa sing kandha?” “Wong tuwa-tuwa kae. Yen ketemu aku padha nggodha.” “Nggodha piye?” pitakone Sarpan “Ya omong, mbokmu kok ndingaren ora lungu-lungo golek bapak meneh?”	<i>Kekerasan</i>	Ngandharaken lelucon saru	Moyoki kanthi atur ingkang saru	Sembol	122
56	Nalika urip ning ndesa , Asih pancen kaya kanggo sirikan. Wong tuwa neng ndesa padha ora gelem apek mantu. Marga wanita kuwi kepetung bocah jadah.	<i>Subordinasi</i>	Nganggep ina prawan jadah	Nyiriki Tilarsih kangge dipundadosaken mantu, awit minangka putra jadah	Tilarsih	122
57	“Aku ora milih Yu. Jodho kuwi Gusti piyambak sing bakal maringi. Anggonu durung gelem omah-omah awit cethane isih seneng urip ijen. Ora marga kudu milih wong kang tak pandeng ngluwihi timbang liyane. “Bener nanging umur manungsa kuwi ora bisa kok ndheg. Tambah dinane saya tuwa umure. Kamangk wong wadon kuwi kaya dagangan lombok. Yen ketuwan ora tansaya larang regane, nanging bisa kedhunan rega awit sing suku samar ye enggal bosok. Seje karo wong lanang, kaya daganga klapa. Tansaya tuwa umur lan nalare tambah larang regane, awit yen kaya klapa kuwi akeh lengane.	<i>Subordinasi</i>	Ngendhalekaken wanodya	Andharan wanodya menawi ketuwan lajeng boten pajeng	Tilarsih	123

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
58	Wektu semana Asih ora gelem wangsulan. Nanging nalika ipene ndhesek supaya gelem nampa panglamare mas Darno, tetep mapa ora gelem. “Mas Darno ki kurng apa Sih?: Kandhane ipene kaya maido. “Mas Darno kuwi wonge bagus, pideksa. Dhasar wis cekel gawe sing cetha kasile. Kejaba kui, wong tuwane uga kepetung wong cukup lan kaje keringan.	<i>Subordinasi</i>	Panganggep jejodhoan kanthi ukuran bandha	Ngandharaken menawi Darno kalebet tiyang ingkang kacekapan	Tilarsih	123
59	.... Nganti klakon Ningsih kabopong digawa menyang ranjang. Ragane wanita kang lagi mendem katresnan mau diturokake alon-alon, nganti katon njebabrah. Kulit sing kuning mrusuh katon duwe daya sing ngeram-erami. Lan tangane Agung tansaya wani, nganti klambi kang maune mbungkus raga mau, dilukar siji mbaka siji. Wektu semana Ningsih bisane sesambat. “Aja kaya ngono mas.” Agung ora maelu, pikire sesambat kuwi or merga sungkan, nanging kanggo narik kawigaten.	<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan seksual</i>	Nglukari ageman tanpa ijin saha raos lila saking korban	Ningsih	140
60	“ Aku samar yen nganti cabar. Lire ana wijine panjenengan sing thukul nganti dadi jabang bayi”. “Obat ki saiki okeh, kok wedi.”	<i>Subordinasi</i>	Ngendhalekaken wanodya	Boten dipungatosaken pamanggihipun	Ningsih	142
61	“Bapak ibu mesthi bingung lho mas.” “Ora percayaa. Sesuk yen didangu, panjenengan matur ndak jak layat sedulurku sing seda.” “Nanging aku mau ora pamit.” “Wis ta percayaa, mbok penggalihmu ki sing tenang. Ketimbang bengi iki mulih. Dalan enggak-menggok, wayah bengi, gek sirahku mumet, yen nganti nemu alangan piye? ..... Kepeksa dheweke pasrah, manut sing dadi kekarepane Agung	<i>Subordinasi</i>	Ngendhalekaken wanodya	Agung boten nggatosaken suraosipun Ningsih ingkang kepengin kondur	Ningsih	143

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
62	<p>“Bengi iki aku niat ngetog lan ngukur kekuwatanku dhik.”</p> <p>“Lho sesuk emben yen wis klakon resmi dadi kagungan panjenengan rak wis bebast ta?”</p> <p>“Sesuk ya dipikir sesuk, sing penting bengi iki kudu klakon kekarepanku.”</p> <p>“Wong kok olehe nekad.” Kang kaajak omong ora maelu. Malah ngruket kenceng, awak diuleng ana dhuwur ranjang. Kepeksa Ningsih nduruti kekarepane Agung, sanajan awak kaya dilolosi. Mengkana sajrone sewengi, karepe mono ora gelem ngaso lan turu.</p>	<i>Kekerasan Subordinasi</i>	Ngladeni kanthi kepeksa	Meksa Ningsih kangge ngladosi kekarepanipun Agung.	Ningsih	144
63	Ningsih ora bisa wangsulan. Batine tansaya kumitir, eling menawa wis rongsasi iki ora wulanan. Bu Noto babar pisan ora nggraita yen putrane lagi ngadhepi perkara sing abot. Kamangka batine ingsih montang manting, bebasan wong nesu ora bisa ngadhepi mungsuh. Upama mungsuh, banjur mungsuhé sapa? Agung dhewe ora nate katon buntute.	<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan emosional</i>	Boten tanggel jawab dhateng wanodya satemah ndadosaken wanodya tansah kumitir	Ningsih	
64	Pak jon njegreg. Katon banget welase marang Ningsih kang tenane kepetung wanita kang ayu rupane. Nanging merga kurang pangati-atine, gampang karimuk wong lanang bisa wae dheweke tanan wis minangka korban	<i>Stereotip</i>	Ningsih minangka korban kekerasan seksual dipunlepataken	Panganggep tumrap Ningsih ingkang kirang pangati-ati, gampang karimuk priya satemah saged dados korban.	Ningsih	152
65	.... kok prawan samenika tebih sanget saking zaman kula enem rumiyin. Zaman rumiyin menawi wonten prawan purun ngunggah-unggahi, niku tegese prawan sing empun rusak nalare.	<i>Stereotip</i>	Wanodya ingkang dipunanggep prawan risak	Andharan menawi prawansamenika beda kaliyan jaman rumiyin	Wanodya	167
66	“ Angel anggonku arep matur. Awit yen tata lair antarane mas Pri kambi Asih kuwi kaya bumi karo langit. Upama panjenengan nekad, mesthi bakal pedhot sesambungan karo kulawarga. Kabeh rumangsa wirang. Ingatase putrane bu Sastro kok trima ngrabeni anake mbok Sembol.	<i>Subordinasi</i>	Panganggep krama kedah saimbang drajatipun	Panganggep bilih Supriyanto krama kaliyan Tilarsih boten imbang drajatipun	Tilarsih	185

Tabel Salajengipun

No	Data	Jinis Ketidakadilan Gender	Wujud	Indikator ketidakadilan gender	Paraga	Kaca
67	<p>“ Pancen, tenane Tilarsih kae wijine priyayi luhur. Emane wiji mau tumiba neng wadhah sing ala. Ya kuwi mbok Sembol</p> <p>Saiki tumrap kang Jahro, kang dideleng wijine apa wadhahe?”</p> <p>“Tumrapku, kang bener wijine, nanging wong akeh bakal ndeleng wadhahe. Kuwi sing marakake panjenengan bakal nampa kerepotane.</p>	<i>Subordinasi</i>	Mbiji wanodya adhedhasar latar belakang tiyang sepuh		Tilarsih	185
68	<p>“ Upama nyawang rupa, tata batin tegese kang dideleng wijine, tenane antarane panjenengan karo Tilarsih wis trep. Sing beda adoh ya mung wadhahe. Saiki gumantung mas Pri mantepe kepiye.</p>	<i>Subordinasi</i>	Mbiji wanodya saking kahanipun tiyang sepuh	Ngrendhahaken wanodya	Tilarsih	186
69	<p>Sarpan dhewe tekan ngomah wetara jam setengah lima. Atine wong lanang kuwi rumangsa marem marga sewulan kepungkur Tilarsih gelem ngiyani karepe kakangne. Bareng ngerti lawang katon menga, mas Darno kerep teka menyang omahe Sarpan. Senajan ing batin wanita kuwi nduwe rasa kurang mantep, nanging ora nate blaka marang sedulure.</p>	<i>Marginaisasi</i>	Kawin peksan	Sarpan meksa Tilarsih supados purun nampi panglamaripun Darno	Tilarsih	187
70	<p>Upama Tilarsih klakon rabi karo mas Darno, saora-orane bisa ngangkat drajate keluarga. Bebasan bisa mikul dhuwur sanak sedulure kang nganti saiki isih kepetung wong asor. Apa maneh ora suwe priya mau bakal kaangkat dadi mantri pasar, mesthi pawongan ing tanah kelairane yen ngerti bakal duwe rasa gelem ngajeni.</p> <p>.....</p> <p>Marga kahanan mau Sarpan nekad arep meksa adhine supaya tetep gelem dirabi Mas Darno. Ngenani sipate mas Darno sing tenane kurang mranani ati, bisa ketutup lan dheweke percaya wong desane ora bakal ngerti.</p>	<i>Marginalisasi</i>	Tilarsih dipunpeksa krama kaliyan Darno adhedhasar kangge ngangkat drajat kulawarga	Kawin peksan	Tilarsih	187

Tabel Salajengipun

No	Data	<i>Jinis Ketidakadilan Gender</i>	Wujud	<i>Indikator ketidakadilan gender</i>	Paraga	Kaca
71	Yen wis ngadi sarira kaya mangkana, pancen bisa gawe cingake wong akeh. Nganti Taslam, bingkil motor sing pancen radha thukmis, weruh Tilarsih klakon omong rada seru. “Wadhuh – matik –aku. Weruh kaya ngana kae lowung bojoku tak tukarake wae. Tombok motor siji aku ora emoh.	<i>Kekerasan</i>	<i>Kekerasan emosional</i>	Ngrendhahaken Tilasih kanthi andharan bade dipunijolaken kaliyan garwanipun saha dipuntomboki montor stunggal	Tilarsih	193
72	Anggone ngandhani prasasat saben dina, waton ana wektu sela. Kamangka saben arep rembuga, Sarpan tansah nggawa sangu saka wong tuwa. Yen dudu Sarpan dhewe kang nggolek, mas darno kang ngudung uga ngupaya sarate. Persasat, kembang menyan akehe tanpa takerab saperu nelukake atine wanita mau. Suwuk lan sembur ora kendhat, isih kawuwuhan banyu kang isi rapal saben dina mesthi kaombe. Bojone Sarpan pancen prigel nyampurake banyu saka wong tuwa titipane mas Darno. Mula nalika Tilarsih kepepet lan bojone gelem ngiyani rembug, Sarpan lan bojone bungah awit rumangsa kasil.	<i>Marginalisasi</i>	Kawin peksan	Tilarsih dipunpeksa purun krama kaliyan Darno kanthi dipunpadosaken sarat saking dhukun	Tilarsih	235